

PLAVA BIBLIOTEKA

Branko Horvat

KOSOVSKO
PITANJE

Urednik
BOŽO KOVAČEVIĆ

GLOBUS / ZAGREB

Predgovor

Recenzenti
ZEKERIJA CANA
BOŽIDAR JAKŠIĆ

11/368 658

Jezgra su ove studije dva izlaganja potkraj prošle i početkom ove godine na sastancima interdisciplinarne grupe »Čovjek i sistem«, koju u Zagrebu vode profesori Eugen Pusić i Rudi Supek. Tekst ovih predavanja objavio sam zarim u beogradskim *Književnim novinama* s pozivom na razgovor o Kosovu. *Književne novine* objavile su nekoliko reakcija na moj tekst, a ja sam direktno dobio veći broj pisama. Neke od svojih odgovora objavljujem u prilogu ove knjige. Iz njih će čitalac vidjeti neka od karakterističnih načina razmišljanja u pojedinim dijelovima zemlje.

Ideju za pisanje ove knjige sugerirao mi je kolega Predrag Marvejević. Ja sam kosovsku problematiku počeo studirati prije godinu dana jer sam osjećao potrebu i obavezu da se, kao jugoslavenski intelektualac, obavijestim o tome što se tamo dešava. Pretpostavljam da je slično bio motiviran Dimitrije Tucović kad je 1913. pisao svoju *Srbiju i Arbaniju*. Prethodno o Kosovu nisam znao gotovo ništa, a ono što je o Kosovu bilo objavljeno, s mog stanovišta bilo je krajnje nezadovoljavajuće. I kad sam već potrošio nekoliko mjeseci intenzivnog rada, Marvejevićev prijedlog učinio mi se razumnim: mogao sam drugima uštedjeti isti trud i poboljšati opću informiranost o Kosovu. Osim toga, knjiga omogućava poticanje trajnijeg općejugoslavenskog razgovora o ovoj egzistencijalnoj temi.

U pisanju knjige nisam se orijentirao na iscrpnost i opisivanje nego na problematiziranje kosovske situacije. Razmotreni su svi ključni sporni problemi. Određenim metodološkim postupkom suprotstavio sam se raširenom mišljenju da su kosovski problemi nerješivi. Naime, ono što ostaje nerješivo u rigidnim političko-institucionalnim okvirima, postaje rješivo kad se problem situira u širi historijsko-politički kontekst. Ekonomistima je taj metodološki postupak dobro poznat: uklanjanjem pojedinih ograničenja omogućuju se bolja optimalna rješenja. Pritom je jedino važno da se ne eliminiraju suštinska ograničenja jer inače postupak dobiva utopijski karakter.

Ova knjiga nije akademski naučni rad. Ona je neka vrsta akcionog političko-sociološkog ogleada. Za naučni rad o Kosovu, koji bi odgovarao radovima iz moje uže struke, bilo bi potrebno nekoliko godina istraživanja. I još koju godinu zbog dezorganizacije naših biblioteka. To mi vrijeme ne stoji na raspo-

40984/89

laganju. Osim toga, problem je aktualan *sada*, i treba ga rješavati *sada*. U akademskom naučnom istraživanju sva relevantna pitanja treba iscrpiti. Ja sam se, međutim, ograničio na to da pojedina pitanja studiram samo toliko dok ne budem razumno siguran da sam ih shvatio. Takav pristup ostavlja određen prostor za pogrešne interpretacije i nekritičko korištenje izvora. No taj se rizik nije mogao izbjeći, i bir ću, stoga, zahvalan za svaku činjeničnu korekciju.

Velik dio knjige odnosi se na historiju: Kosova, Jugoslavije, Albanije. Nisu posrijedi nikakve pretenzije na historijska istraživanja. Osim za suvremena zbivanja – a ona ionako nisu historija – izvorima se koristim relativno malo. Nadalje, uobičajeni sistematski prikaz historijskih događaja samo bi nepotrebno opterećivao knjigu. Valjalo se koncentrirati na one događaje koji su relevantni za razumijevanje sadašnjosti. Historija je u ovoj knjizi posve instrumentalna. Ona treba da pridonese razjašnjenju današnjih problema i sporova. Mi svi nosimo u sebi – u jeziku, tradiciji, običajima – nataloženu historiju kraja u kojem smo ponikli. Isto tako nosimo i mitove za koje smatramo da su stvarnost. Prvi preduvjet za demitologizaciju svijesti ješt upoznavanje sa činjenicama i njihovom genezom. A tu je historija nezamjenjiva.

U uskoj je vezi s ovim i način prikazivanja činjenica. Čitaocu će se, ponekad, možda učiniti – a to je upravo bila primjedba jednog od recenzenata – da su pojedini iskazi međusobno proturječni. Ne bježim od te kvalifikacije: i stvarnost je proturječna! Naša narodnooslobodilačka borba – da navedem jedan primjer – bila je nesumnjivo herojska. Ali ona je imala i ružnih strana. Je li to proturječno? Treba li ružne strane prešutjeti da bi se izbjegla proturječnost? Ili se poduhvatiti »usklađivanja«? Nije riječ o nekom akademskom objektivizmu nego o pokušaju da se stvarnost shvati onakvom kakva jest. Inače su iluzorni svi pokušaji da se ona svjesno mijenja. A ja sam, priznajem, duboko zainteresiran da se ružna stvarnost promijeni. I utoliko je ovo istraživanje, pored sve svoje »objektivističke« orijentiranosti, beskompromisno angažirano.

Vjerojatno, najveći je nedostatak ove knjige moje nepoznavanje albanskog jezika. Stoga se nisam mogao koristiti literaturom na njemu, pa su mi, sigurno, promakle neke relevantne činjenice i, još više, relevantna gledišta. No ni tu nije bilo pomoći. Do pisanja ove knjige tretirao sam Jugoslaviju kao državu Južnih Slavena, pa sam još odavno savladao slovenski i makedonski dovoljno da nemam poteškoća u praćenju literature na slavenskim jezicima. Za albanski, i da sam htio, ne znam kako bih ga savladao kad su rječnici tek nedavno objavljeni, a neki udžbenik još nisam vidio. Čini se da za temeljit naučni rad o Kosovu čovjek treba da bude rođen na Kosovu. To mu dođe kao neka plemenska uvjetovanost.

Možda bi trebalo dodati i to da sam želio konzultirati još neke tekstove, ali se ispostavilo da ih Sveučilišna biblioteka u Zagrebu nema, ili se, kako su me ljubazno obavijestili, nalaze u – direktorovu ormaru. Nisam bio raspoložen da, pored svega ostaloga, istražujem još i direktorske ormare.

Moram ovdje upozoriti na jedan terminološki problem, naime na upotrebu riječi »nacionalizam«. U normalnom diskursu trebalo bi da riječ »nacionalizam« označava ideologiju i pokret koji se zalažu za jedinstvo, nezavisnost i razvoj neke nacije. Ovako definirana aktivnost nacionalista – sasvim je legitimna. No ako je ovo zalaganje za svoju naciju praćeno nanošenjem štete nekoj drugoj naciji, onda ta aktivnost prestaje biti legitimna. A upravo to se često dešava općenito, a u Jugoslaviji po pravilu. Zato je kod nas termin »nacionalistički« poprimio značenje šovinistički. Teško je neku raširenu upotrebu riječi mijenjati, ili joj se oduprijeti, i stoga neću ni ja moći biti dosljedan. Ipak, trebalo bi pojmove »nacionalistički« i »šovinistički« razlikovati. U knjizi će se stoga često pojavljivati termin »nacionalni šovinizam« da bi se istakla destruktivnost pervertiranih nacionalnih osjećaja.

Želio bih zahvaliti svojim korespondentima Miliji Šćepanoviću, pukovniku Radisavu Filipoviću, Danilu Radojeviću, Predragu Vulikiću, Miloradu Tomoviću, Lanasi Poki (što je, pretpostavljam, pseudonim), Suljemanu Donbalaju, Branku Nikaču, Husniji Bitić, Danilu Radojeviću i jednom anonimnom Albancu na izuzetno opširnim pismima i drugim tekstovima. Iz te korespondencije mnogo sam naučio i o činjenicama i o sranovištima, čak i kad sam se nekima od tih stanovišta oštro suprotstavio. Zahvalnost dugujem i dvama korespondentima na čija pisma dajem odgovore u Prilogu. Ne spominjem njihova imena jer bi se tada tekstovi lako povezali s autorima, a nisam ovlašten da otkrivam identitet autorâ.

Posebnu zahvalnost dugujem recenzentima Zekeriji Cani i Božidaru Jakšiću, koji su mi izuzetno iscrpnim primjedbama pomogli da otklonim određene nejasnoće i nepreciznosti kao i neke činjenične pogreške. Recenzenti su me također upozorili na relevantne izvore i kopirali su za mene nekoliko rijetkih knjiga koje bi mi inače bile nepristupačne. Dr. Cana mi je ekscerptima na srpskohrvatskom učinio dostupnom i literaturu na albanskom jeziku. Kolegica Alica Wertheimer dala mi je korisne sugestije za demografsku analizu. Ako su u tekstu ostali još neki nedostaci, odgovornost je, naravno, samo moja.

Zagreb, 31. decembra 1987.

Branko Horvat

Upute za čitanje albanskih riječi

Albanski	Srpskohrvatski
ç	č
ë	muklo e
gj	đ
l	lj
ll	l
q	ć
rr	pojačano r
sh	š
dh, th	zvučni i bezvučni zubni aspirant, kao englesko <i>they</i> i <i>thin</i>
x	dz
xh	dž
y	ü
zb	ž

Ostala slova odn. glasovi isti su kao i u srpskohrvatskom. Albanska slova usvojena su na Nacionalnom kongresu u Bitolju 1908.

1. Uvod: Tri aspekta kosovskog problema

U martu 1981. izbile su demonstracije studenara na Kosovu. Dva mjeseca kasnije bio sam gost Ekonomijade u Dubrovniku. Ekonomijada je kulturno-stručno-sportska priredba koju svake godine organiziraju studenti ekonomije iz cijele zemlje. Ovak put organizatori su bili beogradski studenti i oni su mi bili domaćini. Pomislio sam – ispostavilo se naivno – da je to dobra prilika da se iz prve ruke upoznam s događajima na Kosovu. Zamolio sam domaćine da me upoznaju s prištinskim studentima koji su bili smješteni u susjednom hotelu. Pokazalo se da to neće ići neposredno, već najprije moraju pitati Prištevce. Pokazalo se, zatim, da su Prištevci jako zauzeti. Predložio sam da se onda nađemo za vrijeme ručka ili večere u mom ili njihovu hotelu. Ispostavilo se da to neće ići, i da bih, eventualno, mogao razgovarati samo s vođom grupe, jednim docentom čije ime nisam nikad sreo u literaturi ili na skupovima ekonomista, pa sam ga zato valjda i promptno zaboravio. Dva su dana kuriri komunicirali između naša dva hotela, dok Beograđani na koncu nisu digli ruke od jalova posla. Sa studentima nisam smio razgovarati, a kolega docent nije želio razgovarati. A kad jedan zagrebački profesor u 1981. ne može razgovarati sa studentima iz Prištine, onda se, očigledno, nešto veoma ozbiljno poremetilo u ovoj našoj državi.

Promatrao sam studente kako se bezbrižno međusobno druže, kako predvečer u malim grupama pjevaju uz gitaru ili harmoniku, kako se tazilaze u parovima po romantičnoj dubrovačkoj mjesečini. A jedna grupa, njih dvadesetak, koja je u tom trenutku, vjerojatno, imala najviše potrebe da se druži, da bude prihvaćena – ostajala je povazdan izolirana, pod strogom kontrolom svoga docenta.

Spominjem taj događaj zbog toga jer do pravog dijaloga nije došlo sve do danas. Kosovo je poptilično ostalo kulturni geto. Neposredan, otvoren razgovor među intelektualcima sasvim je izostao. S jedne se strane javljaju kritike, predbacivanja, propovijedi, pa i direktni napadi, na što druga strana odgovara obtanaštvom, često pomiješanim s neiskrenošću. Izuzeci su rijetki. A država, u poznatoj balkanskoj tradiciji, nastupa s policijom i parolama. I na taj način na historijski stvorenu hipoteku dodaje i svoje doprinose čineći problem još težim.

To je, nesumnjivo, najdelikatniji politički problem zemlje. Ima bar tri različita aspekta, od kojih se prvi odnosi za iseljavanje Srba i Crnogoraca, drugi na srpski nacionalizam, a treći na integraciju Albanaca u jugoslavensku zajednicu. Prva su dva aspekta prilično očigledna. Treći zahtijeva ozbiljnu studiju.

Da najprije raspravimo ono što je očigledno.

Od svake moderne države očekuje se da osigura pravni poredak i sigurnost građana. Jugoslavenska federacija u tom je pogledu zatajila. Direktni i indirektni pritisci materijalne i moralne prirode, mjestimično i otvoreni zločini, pokrenuli su lavinu iseljavanja.

»Pale se i uništavaju usevi, pušta se stoka u zasade i obrađene njive, uzurpira se zemljište, zagađuju izvori, pali letina, demoliraju kuće, napadaju deca dok čuvaju stoku...« (Bogdanović, 254).

Sudovi su gubili predmete, administracija je odgovarala šutnjom, a ljudi su bili prepušteni samima sebi – kao u tursko doba. Prilično je očigledno što je jugoslavenska država morala uraditi. Trebalo je da na Kosovo pošalje ekipe inspektora, pravnika, upravnih i sudskih kadrova, sa zadatkom da u najkraćem roku srede stanje u javnim službama. Trebalo je da uspostavi instituciju javnog pravobranioca građana (za balkanske prilike adaptirana skandinavska institucija *ombudsmana*). Ured tog pravobranioca bio bi otvoren za svakog građanina kome je nanosena nepravda – unjesto da građani prolaze kroz ponižavajuću proceduru predavanja žalbi i slanja delegacija u Beograd – a javni bi pravobranilac u ime oštećenog pokretao sporove na sudu, tražio disciplinsko kažnjavanje ili smjenjivanje neodgovornih službenika, angažirao bi inspektore i preko štampe davao informacije jugoslavenskoj javnosti. Trebalo je da federacija formira grupu od istaknutih naučnih radnika – historičara, socijalnih psihologa, ekonomista, politologa – koji bi predložili mjere za dugoročno saniranje situacije.

Ništa od svega toga federacija nije uradila. Zapreka nije bila u Ustavu. Član 281. Ustava (federacija preko saveznih organa štiti ustavnost i zakonitost) takve akcije omogućava. Ali federacija za njih niti je pripremljena niti hoće da ih provodi.

Stradanje nevinih ljudi dovoljan je razlog da javnost bude uzbuđena i da traži energičnu akciju. Ali to je samo prvi aspekt kosovske krize.

Drugi se neposredno nadovezuje. Iseljavanje Srba i Crnogoraca podstreka-va i omogućuje ispoljavanje srpskog – manje crnogorskog – nacionalizma. U licitiranju tko će biti veći zaštitnik progonjenih Srba na Kosovu sređuju se i neki stari računi o obespravljenoj srpskog naroda u novoj Jugoslaviji. A budući da su Srbi na Kosovu zaista maltretirani, teško je na demagogiju odgovoriti pravom mjerom. Na emotivnoj vezanosti Srba na Kosovo, na ranjivosti srpskog naroda kad je posrijedi patnja, gradi se politička pozicija i strategija nagodbe sa suparnicima u federaciji.

Srpski nacionalizam u drugim sredinama promptno nailazi na odjeke koji

počinju podsjećati na vremena maspoka. Na taj način javlja se sasvim realna opasnost da, uslijed nesposobnosti federacije, Kosovo posluži kao detonator nove nacionalističke eksplozije.

Treći aspekt tiče se samih Kosovara i Kosovaca. On je najsloženiji, ali tu i leži rješenje problema. Prije no što prijedem na sustavnu analizu, želio bih upozoriti na tri mistifikacije. Prvo, na Kosovu nije bilo nikakve kontrarevolucije, kako nam to beskonačno ponavljaju politički i policijski funkcionari i sredstva javnog komuniciranja. Revoluciju, kao i kontrarevoluciju, čine odnosi između društvenih klasa, između kapitalizma i socijalizma, vlasništva i samoupravljanja. Ništa od svega toga nije bilo u pitanju. Štoviše, vodeće ilegalne separatističke grupe – Grupa marksista-lenjinista Kosova i Komunističko-marksističko-lenjinistička partija Albanaca u Jugoslaviji – zaklinju se na komunizam i marksizam-lenjinizam. Mi smo takvih marksista-lenjinista, orijentiranih na razbijanje Jugoslavije, imali i prije rata. Samo što su onda bili raspoređeni po cijelom teritoriju, dok su sada koncentrirani u jednoj regiji, ali u oba slučaja zajednički je ideološki dogmatizam i fanatizam poluobrazovanih ljudi. Na Kosovu je – iz razloga koji ćemo kasnije ispitati – naprosto došlo do nacionalnog bunta koji je zatim eskalirao u šovinističke ispade. To postaje jasno čim se uoči socijalni sastav aktivista: većina su uhapšenih đaci, studenti i učitelji. A nekoliko stotina učenika prebjeglo je u Albaniju i zatim vraćeno (Hasani, 203). Tipično za jednu naciju u formiranju koja tek traži svoj identitet. Kad jedna mlada nacija u toku dvije generacije prijeđe put od nepismenosti do akademije nauka, moraju se očekivati izuzetno burni procesi ispoljavanja tek osvojene nacionalne samosvijesti. A ako ti procesi teku stihijski – kao što teku – i nisu inteligentno kontrolirani – kao što nisu – i uz to se odvijaju u izuzetno nepovoljnim uvjetima opće ekonomske i političke krize, onda je neminovno da se nacionalne osjetljivosti razvijaju u nacionalni šovinizam. Dakle, riječ je o odnosima između nacija, a ne o odnosima između klasa.

Brkanje pojmova izaziva konfuziju u rješavanju problema, pa se on tako i ne rješava. Zašto onda »kontrarevolucija«? Očigledno zato da se istakne društvena opasnost – kao da nacionalni sukobi u jugoslavenskom kontekstu nisu dovoljno opasni sami po sebi. Osim toga, pogrešna je upotreba termina kontraproduktivna jer im oduzima smisao, pa kontrarevolucionarnost više ništa određeno ne znači. Tako je nedavni ostapbenderovski podvig velikog kombinatora iz Velike Kladaše – koji je, ispravno ocijenivši lakomost banaka na visoke kamate, svoje nepokrivene mjenice financirao izdavanjem novih mjenica – javni tužilac prema krivičnom zakonu kvalificirao kao kontrarevolucionarno podriivanje društvenog poretka.

Političari su izmislili kvalifikativ »kontrarevolucionarni«. Srpski nacionalisti dodali su još jedan, »genocid« (Bogdanović, b, 7). Genocid je izvršila nacistička Njemačka nad Jevrejima uništavajući ih masovno u dušegupkama. Genocid je izvršila fašistička Paveličeva država nad Srbima u Hrvatskoj i Bosni. Genocid je izvršila Staljinova država masovnim deportiranjem i ubijanjem

baltičkih oficira i intelektualaca. U svjetlu ovih upotreba termina »genocid«, nazivati nacionalnu netrpeljivost i izvjestan broj kriminalnih akata počinjenih na Kosovu – ma koliko oni revoltiraju – genocidom znak je nedobronamjernog pretjerivanja.

Treće, »Kosovo republika« nije nikakav kontrarevolucionarni zahtjev zbog kojega građane treba hapsiti. Radi se o političkom zahtjevu koji je u jednoj socijalističkoj zemlji – a Jugoslavija bi trebalo da bude takva zemlja – potpuno legitiman. Je li on opravdan ili neoptavdan, treba da utvrdi politička, a ne policijska rasprava. Međutim, udruživanje tadi traženja republike kažnjava se sa tri do deset godina robije, ovisno o tom da li je netko običan član ili organizator grupe. Umjesto da se politički rad odvija pred očima javnosti, takvo je kažnjavanje direktan poziv na ilegalnu aktivnost. Iluzija je da se nečije uvjete može suzbiti terorom. Iskustva kraljevske Jugoslavije s komunistima trebala hi u tom pogledu biti dovoljno poučna.

Moram priznati da teško shvaćam zašto, četiri decenija nakon revolucije, mi u Jugoslaviji o ovakvim pitanjima ne možemo civilizirano razgovarati. Motiv za pisanje ovog rada bio je – pored želje da sebi objasnim pitanja koja drugi, kojima je to struka, nisu objasnili – da potaknem općejugoslavenski razgovor. Treba, također, da napomenem i to da ja za taj posao nisam baš natočito kvalificiran: ne živim na Kosovu, ne govorim albanski i nisam historičar. Prema tome, raspoložem samo ogtaničenim informacijama i nisam kadar precizno utvrditi vjetodostojnost svojih izvora. U tri navrata sam, doduše, prokrstaro Kosovo s kraja na kraj. Ali to sam uradio i u svim ostalim ktajevima zemlje, i iz toga ne izvlačim pravo na neko posebno poznavanje. Neka definitivnija, naučno provjereua, povijest Albanaca, na koju bih se mogao osloniti, još nije napisana – što ne služi na čast našim historičarima, bili oni albanske ili nealbanske narodnosti.

Prijatelji u Srbiji i Hrvatskoj, koji nešto poznaju kosovske probleme, uvjeravaju me da rješenja nema. Nemogućnost rješenja implicira policijsko rješenje. A to je najgore od svih mogućih. Nema društvene situacije iz koje razumni ljudi ne bi našli izlaz. Inteligentni će ljudi i nesreću preokrenuti na opću korist. Krenimo, dakle, u potragu za razumnim razrješenjem kosovskoga čvora.

PROŠLOST

2. Geneza kosovskog problema

U srednjem vijeku, u četiri i po stoljeća od kraja X. do sredine XV., kad je pala despotovina, Kosovo je bio jugoslavenski teritorij naseljen velikim dijelom Slavenima. Termin »jugoslavenski« upotrebljavam u državno-pravnom smislu: radi se o državama čiji je historijski nasljednik današnja Jugoslavija. Prvi jugoslavenski vladar koji je u svoju državu uključio cijelo Kosovo bio je Samuilo. Zatim su svoju vlast na Kosovo potegnuli dukljanski vladari. Slijede Nemanjići, od kojih je car Dušan uključio i cijelu Albaniju. Posljednji su srpski despote koje s Kosova izbacuju Turci 1455. Nakon toga slijede gotovo četiri stoljeća osmanlijske vladavine. Od 1912. dalje Kosovo je opet jugoslavenska pokrajina.

Kosovo nije samo osvojena pokrajina već postaje središte srednjovjekovne srpske države. Priština, Prizren i Vučitrn prijestolnice su kralja Milutina, careva Dušana i Uroša i Vuka Brankovića. Dukljanski vladar Bodin (1081–1116) okrunjen je u Prizrenu za »bugarskog cara«.

Na Kosovu polju zbio se središnji događaj srpske srednjovjekovne historije: poraz u bici s Osmanlijama i gubitak državnosti. U crkvi Samodreži blizu Vučitna pričestila se srpska vojska prije kosovske bitke. Ti su događaji ušli u narodnu pjesmu i stvorili ogromni emotivni naboj kod kasnijih generacija, sve do naših dana. U Šari spava Kraljević Marko koji će se probuditi kad vaskrsne srpsko carstvo. Kneginja Milica, udovica kneza Lazara, ostavila je u Manastiru Dečanima dvije ogromne svijeće koje je trebalo zapaliti »kad prokleti ismailčani odu iz Srbije i sa Balkana.«* Kosovo je valjalo osvetiti istjeravanjem Osmanlija i obnovom starih tradicija. Taj je sveti dug i odužen u 1912. godini. Poslije oslobođenja Kosova, piše Jovan Cvijić, »svaki srpski seljak htio je da vidi ovu nacionalnu svetinju i da sa nje ponese grudvu zemlje za uspomenu« (Cvijić, 557).

Na Kosovu se nalaze stari manastiri koji su bili nosioci srpske kulture. Tu su i prve eparhije u Prizrenu i Lipljanu (iako u prvo vrijeme pod jurisdikcijom bugarske crkve). A tu je i Pečka patrijaršija koja je postojala nekoliko vjekova

* Na godišnjicu pobjede kod Kumanova, svijeće 1924. pali Aleksandar Karađorđević, i one gore cijelu noć i dan – toliko dugo koliko je, po predaji, trebalo vremena da budu napravljene.

i koja je bila od neprocjenjive važnosti za očuvanje narodnog identiteta za vrijeme osmanlijske okupacije.

Očigledno je da je Kosovo duboko usađeno u svijest srpskog naroda. Srpski nacionalni osjećaj ne omogućuje ravnodušnost prema onome što se dešava na Kosovu.

Međutim, Kosovo je jednako tako dragocjeno i za drugu etničku grupu današnje Jugoslavije, za Albance.

Na Kosovu je u 1878. osnovana Prizrenska liga s kojom počinje formiranje moderne albanske nacije. To je središnji događaj novovjeke albanske historije.

U Monastiru (Bitolju) u 1908. održan je Nacionalni kongres na kojem je usvojen jedinstveni alfabet, koji je u upotrebi još i danas, i istaknut cilj autonomne Albanije. Monastir, doduše, nije na Kosovu, ali je u okviru Jugoslavije.

Navedena dva događaja za Albance su jednako važna kao što je, npr., Ilirski preporod za Hrvate. No, u tome se još ne iscrpljuje značenje Kosova i Jugoslavije za albansku historiju.

U razdoblju 1909–1912. dolazi do učestalih albanskih ustanaka protiv osmanlijske vlasti. Masovni i odlučujući ustanak buknuo je na Kosovu 1912. Ustaniци su oslobodili mnoge gradove i ušli u Skoplje. Porta šalje svoju delegaciju na pregovore u Prištinu pa zatim u Skoplje i prisiljena je priznati Albaniji autonomiju.

Kosovski ustaniци, predvođeni Bajramom Currijem, odigrali su značajnu ulogu u građansko-demokratskoj revoluciji u Albaniji 1924. I općenito, od Prizrenske lige nadalje Kosovo igra vodeću ulogu u formiranju suvremene albanske nacije i države. Halit Trnavci izvještava: »I najmanje dete u Albaniji sanja o Kosovu kao o svojoj rodnoj grudi« (*Politika*, 24. VIII. 1987.).

Na kraju, Albanci u Jugoslaviji nisu naprosto nacionalna manjina. Albanaca ima otprilike koliko i Hrvata, tj. 4,5 miliona u 1981. Od toga broja 60% živi u Albaniji, a 40% u Jugoslaviji. Manje grupe Albanaca žive u Grčkoj i Južnoj Italiji (200.000). U Turskoj ima, navodno, više od milion Albanaca širom države. Brojnost Albanaca u toj zemlji naročito se povećala poslije balkanskih ratova iseljavanjem iz Kosova, jugoistočne Srbije, Makedonije i Crne Gore. U Jugoslaviji, Albanci su koncentrirani na Kosovu gdje sačinjavaju tri četvrtine stanovništva. U odnosu na druge jugoslavenske nacije, Albanci po brojnosti zaostaju samo za Srbima, Hrvatima i Muslimanima, podjednako su brojni kao Slovenci, a brojniji su od Makedonaca, Jugoslavena i Crnogoraca.

Historijski rezime prilično je očigledan: u razdoblju 1878–1912. na teritoriju Jugoslavije odigrali su se događaji koji su doveli do formiranja nezavisne albanske države van Jugoslavije. Međutim, 40% Albanaca živi u Jugoslaviji.

Očigledan je i problem koji se pojavio: riječ je o sukobu historijskog i etničkog principa u rješavanju nacionalnog pitanja. Iako se može uočiti određena tendencija prema kojoj je nekoć gotovo isključivu važnost imao

historijski princip (isključujem upotrebu sile, koja je svakako bila primarna), a od Wilsonovih točaka na pregovorima poslije I. svjetskog rata preteže etnički princip – ne postoji nikakvo jasno definirano rješenje ovog sukoba. Inzistiranje bilo na jednom bilo na drugom principu može imati stravičnih posljedica: palestinsko-izraelski sukob dovoljno je uvjerljiva potvrda ovog zaključka.

Međutim, tamo gdje fanatici izgibaju u međusobnim sukobima, razumni ljudi, uvažavajući historijski nametnute okvire, nalaze rješenje. Za takvim rješenjem tragamo.

Presedane već imamo. U Skoplju je u 1346. Dušan okrunjen za cara Srba, Grka i Bugara, a srpski mitropolit proglašen za srpskog patrijarha. Tomislavljeva i Krešimitova Hrvatska uključivale su i Bosnu djelomično, a ugarsko-hrvatsko kraljevstvo potpuno, dok je u Bihaću bilo sjedište hrvatskih srednjovjekovnih skupština. Pa ipak, »Južna Srbija« i Skoplje nisu uključeni u republiku Srbiju, niti su Bosna i Bihać uključeni u republiku Hrvatsku – s čime se, pretpostavljam, slažu svi razumni Srbi i Hrvati – ali su oba grada i obje zemlje u zajedničkoj Jugoslaviji. S druge strane, Vojvodina nikad nije bila dio srpske države ni Istra hrvatske, ali su uspostavljanjem Jugoslavije to postale.

»Naše radove ne sme zapljuskivati bes šovinista – pisao je prije skoro osam decenija srpski socijalist Dragiša Lapčević – koji... u horu od sto hiljada ludaka traže 'veliko carstvo' ovoga ili onoga vladaoца od pre nekoliko stotina godina. Ti zahtevi... nisu ništa drugo do jedno ludo nazadnjaštvo« (*Borba*, 16. X. 1911., s. 283). Historija je već više puta sve Velike Hrvatske, Velike Srbije i Velike Albanije osudila na barbarstvo i neuspjeh. Ali je zato u Jugoslaviji omogućila realizaciju autentičnih interesa svakoga naroda.

3. Opći historijski okvir

Etnogeneza Albanaca – kao, uostalom, ni mnogih drugih naroda – nije definitivno naučno utvrđena. Od različitih mogućih pretpostavki, autori *Historije naroda Jugoslavije* (s. 96) odlučili su se za ovu. Današnja Albanija nije u cjelini od iskona albanska zemlja. Posebno u primorju i uz saobraćajnice živjeli su romanizirani Iliri. Preci Albanaca živjeli su u Dardaniji. Dardanci su bili Iliri koji su pretrpjeli određeni utjecaj Tračana. Klasični pisci opisuju ih kao primitivan, hrabar i buntovan narod. Zanimali su se stočarstvom, ali i rudarstvom. Pročuli su se kao hajdoci. U 284. pr. n. e. dardanska plemena udružuju se u jednu kraljevinu. Sredinom II. st. pr. n. e. dolaze pod vlast keltskog plemena Skordijaca. Godine 15. pr. n. e. Kelte su porazili Rimljani. Tada dolazi do romanizacije, pa je i jedan rimski car, Klaudije II, vjerojatno dardanskog podrijetla.

Dardanija (od dardha = kruška na albanskom) obuhvaćala je gornji Vardar, Kosovo i Metohiju i okolicu Niša (Cvijić, 197). Najveći gradovi Dardanije bili su Naissus (Niš), Scupi (Skopje, koje je poslije Konstantina Velikog postalo glavni grad prefektore Dardanije i episkopska rezidencija) i Ulpiana (Lipljan) na Kosovu, koja također postaje središte episkopije.

Prije rimskog osvajanja Balkana na poluotoku su živjele tri velike etničke skupine: Iliri na zapadu, Tračani na istoku i Heleni na jugu. Za rimske vladavine došlo je do djelomične romanizacije »barbarskog« dijela poluotoka, naročito u gradovima gdje su se naseljavali umirovljeni legionari i talijanski kolonisti. Kasnije su Slaveni romanizirane Tračane i Ilire nazvali Vlasima.

U drugoj polovini VI. st. Avari sa Slavenima provaljuju na Balkan i pustoše ga u pljačkaškim pohodima. U prvoj polovini VII. st. Slaveni se trajno naseljavaju. Slavenska bujica preplavljuje poluotok od sjevera sve do krajnjeg juga. Tako su Srbi dospjeli do Tesalije (Srbica), a toponimi u Atici i Kreti izvode se iz hrvatskih imena (Grafenauer, I, 88). Domaće se stanovništvo sklanjalo pred osvajačima u tvrde primorske gradove i na otoke, gdje se dalmatski (jezik koji se razvio iz balkanskoga vulgarnog latiniteta) zadržao sve do XIX. stoljeća, potkraj kojeg je umro i posljednji stanovnik koji je govorio njime na otoku Krku. Međutim, i neki od gradova bili su razoreni, kao Salona, Epidaurum, Doclea, Apollonia i Albanopolis, pa su izbjegli stanovnici osnova-

li nove gradove: Split, Ragusu, Antibar (Bar), Vloru i Kruju. Najveći broj preživjelog stanovništva sklonio se u nepristupačne planinske krajeve.

Dodir između etničkih skupina nije bio uvijek samo destruktivan. Bilo je i simbiotičkog ponašanja. Robovi i koloni pridružuju se Slavenima u napadima na latifudije. Slaveni su učili gradnju kuća (od kamena u primorju) i zanate od stanovništva koje su zatekli na višoj civilizacijskoj razini. Iz tih simbiotičkih dodira Slaveni su preuzeli mnoge običaje, nošnju, nakit i mnoge riječi od Ilira, što tek nedavno otkrivaju arheolozi, etnolozi i lingvisti.

Slavensko naseljavanje bilo je mnogo gušće na sjevernom dijelu poluotoka nego na krajnjem jugu. Na području današnje Albanije, Slaveni su, krećući se iz Dardanije, prodrli do skadarskih nizina i do Vlore. Albansku jezgru oko Kruje Slaveni nisu nikad etnički preplavili. S vremenom su najjužniji slavenski doseljenici bili kolonizirani, a na području Albanije ušli su u proces formiranja novog etnosa. U naredna tri stoljeća nemamo pisanih izvještaja.

No, može se pretpostaviti da su starosjedilački Iliri i doseljeni Dardanci, uz asimiliranje vlaških stočara i slavenskih ratara postepeno formirali albanski etnos.* Zajedničke migracije dardanskih Ilira i Slavena dokumentirane su arheološkim nalazima tzv. Komanske kulture, koja sadrži i ilirske i slavenske ostatke pronađene uz rimske ceste koje su iz Dardanije vodile na obalu.

U pisanim izvorima prvi put se Albanci javljaju u XI. stoljeću u vezi s bizantijsko-normanskim sukobima u okolini Drača u kojima su učestvovali i odredi Arvanita. Ime naroda veže se za ime ilirskog plemena Albana koje je u II. stoljeću nastanjivalo oblast oko Albanopolisa (potom Albanum i Arbanum, danas grad Kruja). Odatle staroslavenski Раѡѡѡ i zatim naziv za pripadnika naroda Arbanas. Sve do pada Albanije pod tursku vlast, upotrebljava se ime Arbër, odn. Arbëresh, a to se ime sačuvalo i kod albanskih iseljenika u Italiji i u našem Zadru. Danas Albanci sami sebe zovu Shqiptar, a državu Shqipëria. To se ime izvodi iz riječi shqiptim = govoriti dobro ili od imena shqipe = orao.

Feudalci Arberije (između Kruje i Dibra te Škumbija i Drima) digli su krajem XII. st. ustanak i stvorili kneževinu Arberiju s centrom u Kruji i na čelu s Dimitrijem Progonom, prvim knezom Albanije. U XIII. st. Albanija sukcesivno potpada pod Epirsku Despotovinu (1213.), Karla Anžujskog i Bizantiju (1286.). U XIV. st. Albaniju osvajaju Srbi, a u XV. st. Turci. Albanski stočari postaju sralnosjedoci tek za vrijeme turskih osvajanja (Grafenauer I, 96). Tada silaze s planina u kosovske i makedonske ravnice i na neki način vraćaju se tamo odakle su njihovi preci pošli.**

* I drugi su balkanski narodi slične etničke mješavine. Slaveni su tokom naseljavanja asimilirali Tračane, Ilire i ostatke Kelta. Hrvati još i Avare (*ban* od avarskog *bajan*). Bugari su apsorbirali ugrofinski element, Pečenege i Kumane. Uz obalu su asimilirani Romani. A svi zajedno pretrpjeli su osmanlijski utjecaj.

** To što su preci Albanaca došli iz Dardanije, ne daje, naravno, današnjim Albancima nikakva prava na to područje. Ta prava, ako postoje, počivaju na drugoj osnovi. Nije zgoroga napomenuti da ni indoevropski Iliri nisu prastanovnici Balkana. I oni su se – kao i Heleni i Tračani

Toponimi ne samo na Kosovu nego često i u Albaniji slavenskog su porijekla. Konjuh je tek u tursko doba postao Elbasan, Korča je preko prijelaznog grčkog oblika postala od Gorica, Berat je albanski izgovor za Belgrad, Porádes na Ohridskom jezeru jest Podgradec itd. Mnogobrojni slavenski toponimi objašnjavaju se i značajnim doseljavanjem Slavena za vrijeme bugarske okupacije (od sredine IX. do početka XI. stoljeća), kao i posljedicama srpske vladavine.

Za vrijeme bugarske i srpske srednjovjekovne vladavine Kosovo se i Albanija slaveniziraju. Dolaskom Turaka taj je proces zaustavljen. A zatim dolazi do postepenog albaniziranja. Za Skenderbegovih ratova protiv Osmanlija 1444–1468. župske oblasti južne i srednje Albanije, naseljene dobrim dijelom Slavenima, opustošene su, pa ih naseljavaju albanski stočari. U borbama Mlečana i Turaka oko Skadra u XV. stoljeću opustošene su župske oblasti koje su također naseljavali velikim dijelom Slaveni; propali su mali gradovi, a napuštene zemlje od kraja XIV. stoljeća naseljavaju albanski stočari. U potrazi za zemljom, a i kao rezultat turske politike kolonizacije, albanski gorštaci spuštaju se u metohijsko-kosovske ravnice i naseljavaju ih po fisovima.

Slavenski poljoprivredni termini ušli su u albanski jezik, a zauzvrat posuđeni su mnogi stočarski termini. Katun je albanska riječ koja prvobitno znači šator, a zatim nomadsko planinsko selo. U tom značenju se i danas upotrebljava u Crnoj Gori, ali se bila raširila sve do Istre. Odatle i prezime Katunarić. Albanskog su porijekla i vatra, balega, škrapa (pukotina u stijenu), bünja (koliba), brina (padina; planine Brina u Crnoj Gori i Dalmaciji), magarić i mnoge druge.

Kako su albanski stočari zimi silazili u toplije doline i miješali se sa Slavenima, to su postali dvojezični. I jednoj je i drugoj etničkoj grupi vjera bila zajednička.

Ti se odnosi nisu promijenili ni u prvo vrijeme osmanlijske okupacije. Međutim, nakon smrti Skenderbega (1468), Osmanlije su ubrzo pokorile cijelu Albaniju i tako slomili duh otpora. U razdoblju 1480–1500. došlo je do masovnog iseljavanja Albanaca u Južnu Italiju i Siciliju. Tada počinje postepeno prelaženje Albanaca na islam. Kako su zemljoposjednici najviše mogli izgubiti, oni se najviše i islamiziraju.

Masovna islamizacija potaknuta je represalijama poslije austro-turskih ratova u XVII. i XVIII. stoljeću, kad, pored Albanaca, i Srbi prelaze na islam. Proces islamizacije u osnovi je završen u XVIII. vijeku. Ustaliła se ova vjerska

– doselili i svojim su brončanim mačevima pokorili neolitske starosjedioce koji nisu bili Indoevropljani. Sufflay ističe da je baza Alb- predindoevropskog porijekla, a vjerojatno su to i imena Škodra i Amantija (s. 3). Za Liburne, koji su živjeli u Hrvatskom primorju, smatra se da su bili poluilliri, tj. mješanci starih Mediteranaca i doseljenih Ilira. No ni neolitski prastanovnici nisu bili nepokretni. Arheološki nalazi pokazuju osvajanja, migracije, razaranja i asimilacije. I tako unatrag sve do Adama i Eve. Bilo bi dobro kad bi se zapjenjeni nacional-šoviniisti ponekad zapitali o svim onim etničkim naslagama koje nose u sebi prije no što pozivaju u boj za etničku čistoću ili historijska prava

struktura stanovništva: 70% muslimani (Kosovo, Zap. Makedonija i, djelomično, cijela Albanija), 20% pravoslavni (jug) i 10% katolici (sjever). Isti proces i u isto vrijeme odvijao se i u Bosni gdje su potkraj XVII. stoljeća muslimani tri četvrtine stanovništva (Banac, 41). Islamizacija je imala sudbunosnih posljedica za daljnji nacionalni život:

1. Tri vjere perpetuirale su razjedinjenost i onemogućavale formiranje nacionalnog identiteta. Religija, doduše, igra znatno manju ulogu u životu Albanaca nego u životu Južnih Slavena. U tome Albanci pomalo nalikuju na Kineze. Vjerskih ratova nikad nije bilo. Vjerska se tolerantnost podrazumijeva. Od prvenstvene su važnosti obitelj, bratstvo i fis.* Međutim, religija je ipak kulturno podvajala Albance, a nepostojanje nacionalne vjere značilo je čak negiranje nacije. Kad su Hatišerifom od Gülhane 1839. narodi turskog carstva dobili pravo da upotrebljavaju svoj jezik u školi i crkvi, Albancima je to pravo uskraćeno. Muslimanski Albanci smatrani su Turcima i oni su mogli pohađati turske škole. Pravoslavni su Albanci smatrani Grcima, i za njih su bile predviđene grčke škole. A katolici su bili Latini i mogli su ići u katoličke vjerske škole, koje su otvarali Talijani i Austrijanci. Prva *albanska* osnovna škola otvorena je, uz žestoke otpore Porte i fanariotske crkve, tek 1887. u Korči, prva srednja škola 1909. u Elbasanu. Školska podijeljenost implicirala je sfere interesa velikih sila i tako je značila političku podijeljenost.

2. Islamizacija je zahvatila upravo Albance koji su silazili na Kosovo gdje su živjeli Srbi, koji su joj se većim dijelom oduprli. Muslimani su u osmanlijskom carstvu bili privilegirani i identificirali su se s gospodarima. Još u Tučovićevu vrijeme Albanci su svoje muslimanske zemljake zvali Turcima, a katoličke Latinima. Naziv »Turčin« za bosanskog muslimana održao se kod nas do revolucije. Na taj su se način na Kosovu na etničke razlike nadozidale vjerske i klasne. Taj trostruki intenzitet diferenciranja, s ugrađenim suprotnim interesima, doveo je do neprekidnih krvavih sukoba i postao je permanentni izvor mržnje između dvije etničko-vjerske grupe.

3. Albanski muslimani, identificirajući se s muslimanskim Osmanlijama, nisu mogli učestvovati u oslobodilačkim ratovima nemuslimanskih balkanskih naroda (iako je nekih pokušaja bilo). Zbog toga su Albanci, slično kao i Bošnjaci, zakasnili u formiranju nacije. No, dok su Bošnjake prihvatili srodni slavenski narodi, Albanci nisu imali srodnika. Kao rezultat, Albanija je danas najmanje razvijena zemlja Evrope. Osim toga, kad je konačno formirana, albanska država uspjela je okupiti samo polovicu Albanaca.

4. Četvrta značajka albanske historije jest izravna posljedica turske okupacije nezavisno od islamizacije. Riječ je o regresu u plemensko društvo. Stari Iliri bili su, kao i svi primitivni narodi, plemensko društvo. S vremenom oni su

* Lovro Mihačević, hrvatski franjevac koji je početkom ovog stoljeća proputovao Albaniju i Kosovo, bilježi da su »i danas Arbanasi... vjerski vrlo tolerantni... Albanac se više ponosi da je Šćipetar nego svojom vjerom« (s. 107)

formirali državne tvorevine i prevladali plemensku razinu razvoja, a nakon rimskih osvajanja razvili su i gradsku kulturu i primili kršćanstvo. Slavensko naseljavanje uništilo je rimsko-ilirsku kulturu i prouzrokovalo ponovno formiranje plemena u albanskim planinama. Po treći put su plemena formirana nakon turskih razaranja. U XIV. st. Albanija je zemlja s tipično srednjovjekovnim razvojem. Najveći grad, Drač, ima 25.000 stanovnika. U odnosu na njega Zagreb (2810 stanovnika 1368.), Ljubljana (7000 stanovnika u XVII. st.) i Beograd (7033 stanovnika 1820. g.) bili su sela. U turskim ratovima gradovi su razoreni, polja napuštena, stanovništvo desetkovano, a obrazovaniji i imućniji emigrirali. Razvijena gradska kultura propada i ponovo se rađa plemenska organizacija. U isto vrijeme, od XV. do XVIII. stoljeća, plemena se po drugi put formiraju i u Crnoj Gori, nekadašnjoj Zeti. I dok su drugi evropski narodi po jedanput prošli kroz plemensko društvo, Crnogorci su prošli dva puta, a Albanci tri puta. Time se objašnjava albansko kašnjenje u razvoju suvremenog društva.

Nemajući mogućnosti djelovanja kod kuće, Albanci su odlazili u druge sredine. Turci Albance nisu smatrali posebnim narodom, a muslimanske Albance tretirali su kao Turke. Sredinom XIX. stoljeća u Istanbulu je živjelo 60.000 Albanaca, i to je bio najveći »albanski« grad. Albanci su dali Turskoj četrdesetak vezira, velikog pjesnika Mehmeda Akifa, porijeklom iz okoline Peći, autora turske nacionalne himne *Istiklâl Marsi* (Marš nezavisnosti) i oficira koji je otpočeo oružani dio mladoturske revolucije (Nijazi Resnja). Radi potpunosti dodajem da su Albanci dali i jednog papu (Klement XI, 1700–1721) i osnovali kraljevsku dinastiju u Egiptu koja je vladala tom zemljom u XIX. i XX. stoljeću, sve do kralja Faruka koga je zbacila Naserova revolucija. I dok se tako albanski talenat rasipao po bijelom svijetu, zemlja je tavorila u feudalnoj zaostalosti, ekonomskoj stagnaciji i nemirima.

Postoji još jedna balkanska nacija koja je – iako iz drugih razloga – slično zakasnila sa sličnim posljedicama. To su Makedonci koji su u izvjesnom smislu prošli još gore od Albanaca jer je Makedonija 1913. bila podijeljena između tri mala balkanska imperijalista. Makedonci su se kao nacija formirali tek između dva rata, a svoj književni jezik dobili su poslije oslobođenja. (Albanci su svoj književni jezik normirali tek 1972. na kongresu za pravopis u Tirani uzevši kao osnovu jezik Elbasana.) Zanimljivo je da je nakon srpsko-bugarskog rata iz 1885. formirana »Makedonsko-albanska revolucionarna liga« koja je namjeravala organizirati zajednički ustanak za izvojevanje autonomije za obje zemlje. U apelu Lige kaže se: »Mi ne želimo da Albanija i Makedonija budu ni pod vlašću Bugarske, ni Srbije, ni Grčke. Mi želimo da se Makedoniji i Albaniji da autonomija, pa čak i da ostanu pod vlašću Sultana. Jednom riječju, mi želimo da imamo naš sud i našu upravu. U Albaniji neka naređuju Albanci, u Makedoniji Makedonci, pa makar se i zadržala vrhovna vlast Sultana« (Hasani, 286).

Međutim, ta akcija došla je i prerano (za Makedonce i Albance koji još

nisu bili nacionalno formirani) i prekasno (u odnosu na ostale balkanske narode koji su bili već daleko odmakli u izgradnji svoje državnosti), pa od nje nije bilo ništa. Do ponovne suradnje makedonskih i albanskih autonomista došlo je za vrijeme Ilindenskog ustanka, kao i poslije mladoturske revolucije 1908. Do prve efektivne makedonsko-albanske suradnje došlo je u toku narodnooslobodilačkog rata, kad je 1943. formirana Prva makedonsko-kosovska brigada koja je ratovala i na albanskom teritoriju. Radi potpunosti treba zabilježiti još jedan raniji pokušaj vojne suradnje za vrijeme rusko-turskog rata 1828–29., i to između srpskog kneza Miloša i poglavara južne i sjeverne Albanije, Ali-paše Tepelenija i Mustafa-paše Bušatlije. Nakon različitih peripetija savez se razišao bez pozitivnog efekta. U 1861. u Carigradu se srpski ministar Garašanin dogovara s grčkim poslanikom Markom Renierisom o podjeli Albanije. Srbija je trebala anektirati sjevernu Albaniju, a Grčka južnu. (*Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, 157). U tom smislu potpisana je 1868. i vojna konvencija (Maletić, 171). U narednih pola stoljeća taj se plan još nekoliko puta obnavlja, a u dva navrata i ostvaruje. Mi Jugoslaveni navikli smo da sebe smatramo žrtvama stranih zavojevača, (što je tačno), a da svoj stav prema tuđoj nacionalnoj slobodi smatramo duboko principijelnim (što je mit). Ako izuzememo srednjovjekovne države, mi tuđe teritorije nismo osvajali ne zato jer to nismo htjeli već zato jer to nismo bili u stanju. No čim nam se pružila prilika, mi smo je iskoristili. I kod toga nismo bili nježni. Treba podsjetiti na ničim izazvani napad na Bugarsku 1885., na osvajanje Baranje i Temišvara koje smo morali vratiti Mađarima i Rumunjima; na namjeravanu intervenciju, zajedno s Rumunjima i Hortyjevcima, radi razbijanja mađarske revolucije, do koje nije došlo jedino zbog snažnog protesta komunista i sindikata u zemlji; na oružanu intervenciju u Tirani kojom je 1924. srušena jedina albanska progresivna vlada Fan Nolinja i instaliran diktator Zogu; i na osvajanje sjeverne Albanije. Za ovo posljednje navođeni su i neki razlozi. Da vidimo koji.

Mlada srpska država našla se u prošlom stoljeću u sendviču između dvije imperije, otomanske i austrougarske. Egzistencijski razlozi zahtijevali su širenje, a ekonomski izlaz na more. Cijela vanjska trgovina odvijala se preko Austro-Ugarske, što je značilo kolonijalnu zavisnost. Socijalist Dimitrije Tucović doveo je oba državna rezona u pitanje. No pretpostavimo, za trenutak, da su tačni. Tada treba uočiti da je u to vrijeme postojala još jedna srpska država, Crna Gora, koja je nakon Berlinskog kongresa dobila izlaz na more (Bar i Ulcinj). Pa ipak, bilo je lakše osvojiti tuđu teritoriju nego da se dvije države i dinastije, koje su se obje nazivale srpskima, dogovore o zajedničkoj luci i pruži.

U toku cijelog XIX. stoljeća pa do ostvarenja nezavisnosti 1912. Albanci se neprestano bune protiv turskih vlasti i dižu ustanke. Isprva, slično kao i Bošnjaci (Husein Gradašević, kome se pridružuju Kosovari i Kosovci, razbio je 1831. upravu na Kosovu vojsku velikog vezira), bune se protiv moderni-

zacije osmanlijskog carstva: odbijaju služenje u nizamskoj vojsci, ne plaćaju poreze, ne poštuju osmanlijsku vlast i upravljaju se po svojim zakonima i običajima, kako ro piše u prvom broju službenog vilajetskog lista *Prizren* 1871. Nušić je zabilježio kako su albanski poglavari iz Drenice saopćili 1891. turskim upravnim činovnicima: »Od pet stotina godina nije bilo u Drenici vlasti niti je potrebna, niti će je biti dok smo mi živi!« (s. 43). Bune su praćene pljačkom, hajdučijom, krvnom osvetom i odmetništvom, na što vlasti reagiraju kaznenim ekspedicijama, oduzimanjem oružja i terorom. Od formiranja Prizrenske lige u 1878., o čemu će još biti riječi, pobune poprimaju karakter narodnooslobodilačke borbe. Bilo je i pokušaja povezivanja s drugim balkanskim narodima. Akcije Mustafe Bušatlije i Makedonsko-albanske lige već su spomenute. U 1873. Hori se obraćaju srpskom ministarstvu vanjskih poslova radi suradnje (Maletić, 154). No sve te akcije propadaju, i Albanci ostaju osamljeni.

Tek veliki kosovski ustanci 1910–1912. donose Albancima autonomiju. No ona nije zaživjela, jer je iste godine bez Albanaca i protiv Albanaca pvođen balkanski rat. Još 1902. Srbija i Crna Gora sporazumjele su se da Srbiji pripada Kosovski Vilajet, a Crnoj Gori Skadar. Sada je s Bugarskom dogovorena podjela Makedonije, a s Grčkom podjela Albanije. Ne naišavši na veći otpor, srpska armija brzo je oslobodila-osvojila Kosovo i zatim je prodrla u Albaniju, gdje je već u novembru 1912. okupirala cijelu srednju Albaniju: Lješ, Kruju, Tiranu, Drač i Elbasan. Crnogorci su opkolili Skadar. Valja podsjetiti da je Skadar bio prijestolnica dukljanskih vladara. Sv. Jelena, udovica Stefana Uroša I, bila je zaređena u Crkvi Sv. Nikole. Slično kao i Kosovo, Skadar je ušao u narodnu pjesmu. Opsada Skadra odnijela je 10.000 crnogorskih života.

U Valoni, koja se nalazila u preostalom dijelu Albanije, koji nisu okupirali ni Srbi ni Grci ni Crnogorci, sazvana je narodna skupština i 28. novembra 1912. proglašena je nezavisnost.

To su bile prevelike promjene u političkoj geografiji Evrope da se velike sile ne pokrenu. Ali još premale za jednu međunarodnu konferenciju na vrhu. Zadatak su preuzeli ambasadori šest velikih sila u Londonu i njihova se konferencija protekla i u narednu godinu. Ambasadori su odlučili da se Srbi povuku iz Albanije, za što, kao kompenzaciju, dobivaju Debar, Đakovicu i Peć, a Crna Gora morala je prekinuti blokadu Skadra. U maju 1913. potpisan je ugovor s Turskom kojim su određene granice albanske države, što su se, uz sitne ispravke, održale do danas.

Uskoro je taj politički teatar imao reprizu. U jesen 1914. Grci su ušli u južnu Albaniju i odmah su proglasili njenu aneksiju. Italija je okupirala Valonu i Sazan. Naredne godine Crnogorci su opsjeli i ušli u Skadar, a srpska armija ušla je u Elbasan i Tiranu i stigla do Drača. Iste godine sklopljen je po zlu poznati tajni sporazum saveznika s Italijom kojim se Italiji za ulazak u rat plaća dijelovima Jugoslavije i Albanije. Sporazum ujedno predviđa mogućnost

diobe preostale Albanije između Grčke, Srbije i Crne Gore. Razne kombinacije dijeljenja nasravljuju se i nakon završetka I. svjetskog rata, dok 1920. Albanci sami ne izbacuju Talijane iz Valone.* Pod Wilsonovim urjecajem, a i u inreresu Engleske, velike sile odlučuju podržati nezavisnost Albanije. Grčka i Jugoslavija prisiljene su da povuku svoje trupe. Potkraj 1920. Grčka, Jugoslavija i Italija, uz pomoć Francuske, pokušavaju spriječiti prijem Albanije u Društvo Narodā, ali bez uspjeha.

No, usprkos svemu, kraljevska jugoslavenska vlada još se nije bila odrekla osvajanja. »Dok je konferencija ambasadorā rešavala o granicama Albanije« – pisao je kasnije u jednom internom elaboratu pomoćnik ministra vanjskih poslova Ivo Andrić – »i o organizovanju njene nezavisnosti, mi smo polovinom 1921. godine potpisali s prvcima Miridita ugovor o saradnji. Bilo je predviđeno obrazovanje slobodne miriditske države, koju će braniti vojne snage S.H.S. i čije će interese u inostranstvu zastupati vlada u Beogradu. Vlada u Tirani ugušila je ovaj pokret, a mi smo bili optuženi i osuđeni pred Društvom Naroda« (Krizman, s. 86).

* Zanimljivo je da se kraljevska vlada Jugoslavije nije orijentirala na izbacivanje Talijana iz Rijeke i Istre, već na osvajanje Albanije

4. Formiranje albanske nacije

Prehistorija

Potkraj XVIII stoljeća dva albanska feudalca, Kara Mahmud Bushati u Skadru na sjeveru i Ali-paša Tepelena u Janini, na jugu Albanije, pokušavaju se osamostaliti. Ratovima proširuju svoje pašaluke i vladaju gotovo samostalno. Mahmud je ubijen prilikom napada na Crnu Goru 1796., kamo je bio pošao u okviru jednog plana koordinirane akcije s Napoleonom koji je nadirao sa sjevera. Ranije je Mahmud bio osvojio Kosovo, a zatim je u Podgorici proklamirao Ilirsku federaciju koja je trebala obuhvatiti Albance, Crnogorce i Bošnjake. Mahmudov nasljednik Mustafa bio je prinuđen da se preda Potti 1831. U međuvremenu, 1822., Ali-paša je bio opsjednut u svojoj kuli i izdajnički ubijen, čime se završavaju tri decenija relativno nezavisnog janinskog pašaluka. Ujedno s pokoravanjem tih dvaju pašaluka završava se feudalno razdoblje albanskih pokušaja ostvarenja nezavisnosti.

U tridesetim godinama osmanlijsko se carstvo počinje modernizirati. Reforme pogađaju skoro sve slojeve albanskog stanovništva, i ono se buni. Centralizacijom uprave i formiranjem činovničke administracije vojni feudalci gube vlast, ugled i ekonomske prednosti. A visoki porezi i dugi obavezni vojni rok (7–8 godina) pogotšavaju položaj seljaka i građana. Lokalne bune smjenjuju jedna drugu. U 1835. izbija ustanak u srednjoj i sjevernoj Albaniji. U 1844. izbija veliki ustanak u Prištini; ustanak zahvaća Prizren, Đakovicu, Skoplje i Tetovo i biva u krvi ugušen. Zatim u 1847. izbijaju ustanci na Kosovu i u sandžaku Gjirokastra. Đakovica se buni 1864., a Peć, Prizren i ponovo Đakovica 1867. Dvije godine kasnije 7000 ustanika iz Peći kreće protiv turske vojske.

Svi su ovi ustanci lokalnog karaktera i ne pokazuju nacionalnu svijest. No u isto vrijeme javljaju se i prvi nacionalni ideolozi. Od 30-ih godina djeluju Naum Veqilharxhi, Zef Jubani i drugi koji, kao i svi preporoditelji, glavnu pažnju posvećuju jeziku, pismu i osnivanju škola. Prvi albanski intelektualci stječu evropska revolucionarna iskustva. Veqilharxhi učestvuje u rumunjskoj narodnoj revoluciji 1821., S. Toptani u Parizu 1848., a Pashko Vasa u Veneciji iste godine. Aktivnosti tih rodoljuba početak je albanskog narodnog preporoda (Rilindja).

Sada se događaji počinju bitno odvijati.

U 1875. izbio je ustanak u Hercegovini i brzo se proširio na Bosnu, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku, a odjeknuo je i u Albaniji. Time je otpočela tzv. Istočna kriza. Naredne godine Crna Gora i Srbija ulaze u rat protiv Turske, ali je srpska vojska potučena, i Srbija mora tražiti mir. Iste godine jedan talijansko-albanski odbor, obrazovan u Milanu, obećava »pozvati hrabru braću u Makedoniji, Epiru i Albaniji da pruže ruku Jugoslovenima protiv svoga opšteg ugnetača. A dotle upravlja bratski pozdrav i pohvalu velikodušnom slovenskom narodu« (Tucović, s. 82). Naredne godine Rusija ulazi u Rat. Albanski književnik Zef Jubani i svećenik Preng Doçi smatraju da je to dobra prilika da se ostvari ratna suradnja između Albanaca i Crnogoraca. Nakon sastanka u Mirditima još potkraj 1876. u Crnu Goru upućuje se poslanik s pismom o albanskoj pripravnosti za ustanak. Potkraj 1877. s mirditskim glavarom Preng Bib Dodom pregovara vojvoda Marko Miljanov. Gorštaci iz sjeverne Albanije ne odazivaju se Portinim pozivima da pođu na crnogorski front. Zbog toga su poslije zaključenja primirja nemilosrdno kažnjeni. U sjevernoj Albaniji izbijaju lokalne bune protiv Turaka.

Međutim ni Rusija ni balkanske države nisu mislile na suradnju s Albancima nego jedino na podjelu albanskog teritorija. Rusko-turski rat završio se s potazom Turske, i u martu 1878., voljom Rusije, formirana je Velika Bugarska, koja je uključila i dio teritorija naseljenog Albancima, dok je trebalo da neka druga područja pripadnu Srbiji i Crnoj Gori. To jednostrano prekrajanje geografske karte ostale velike sile nisu bile spremne trpjeti, pa je stoga već u junu iste godine sazvan Berlinski kongres.

Albanci su bili alarmirani. Bilo je očigledno da im balkanski susjedi ne spremaju ništa dobro. Srbi su nadirali s istoka, Crnogorci sa sjevera, Grci su tražili jug, a Rusi su forsirali Bugate. Abdyl Frashëri iz južne Albanije još u proljeće 1877. okuplja plemenske prvake radi upućivanja memoranduma Porti. Tim se memorandumom tražilo da četiri vilajeta (Skadarski, Janjinski, Bitoljski i Kosovski) u kojima žive Albanci budu ujedinjeni, s time da se uprava povjeri Albancima i da nastava u školama bude na albanskom. Kako su osmanlijski vilajeti bili formirani bez obzira na etničke granice, na spomenutom teritoriju Albanci su sačinjavali samo oko polovice stanovništva, a preostalo stanovništvo sastojalo se od Makedonaca, Srba, Turaka, Grka i manjih nacionalnih grupa (Rajović, 42). To je bila prva verzija Velike Albanije.

Kako se ovi teritorijalni zahtjevi smatraju smrtnim grijehom Lige, bit će, možda, korisno da se ovdje prekine izlaganje i načini jedna usporedba. Tačno tri decenije prije Prizrenske lige, koja je tražila albansku autonomiju u sklopu osmanlijskog carstva, pokrenuli su se Vojvodani koji su tražili srpsku autonomiju u austrijskoj monarhiji. Na majskoj skupštini 1848. Srbi traže autonomnu teritoriju koja bi zahvaćala Srijem, Baranju, Bačku i veći dio Banata s Vojnom krajinom koja se nalazila u tim oblastima. Punu podršku ovoj Velikoj Vojvodini dao je odmah hrvatski Sabor, ali ne i bečki dvor. Kad je u novembru 1849. proglašen patent o osnivanju vojvodstva Srbije, ono je uključilo dijelove

Bačke i Banata i istočni Srijem. Jedanaest godina kasnije Vojvodstvo je ukinuto i pripojeno Ugarskoj. Ono što je za nas ovdje od interesa jest činjenica što su Srbi (zajedno s Hrvatima) jedino u Srijemu predstavljali većinu stanovništva (oko 70%), dok su u svim ostalim »vilajetima« bili u manjini. Prema popisu iz 1910. u Vojvodini je bilo 38,6% Slavena (Božić, s. 364). U Kraljevini Jugoslaviji također su činili manjinu stanovništva. Nakon iseljavanja Nijemaca i kolonizacije, udio Srba poslije rata povećao se na 51% u 1955. i na 58% u 1981.

Ako ispravno čitam historiju, onda su vojvođanski Srbi dobro uradili tražeći što više, a također i Hrvati što su ih poduprli. Srbi i Hrvati bili su historijski orijentirani na izlazak iz monarhije, pa je trebalo ponijeti što veći miraz. Albanci, s druge strane, nisu historijski mogli doći do samostalnosti bez suradnje s ostalim balkanskim narodima. Zbog toga je Velika Albanija bila smetnja za nacionalno ujedinjenje. Ali tačno je i to da, kako god Albanija bila koncipirana, balkanski susjedi nisu bili naročito raspoloženi za suradnju. Proizlazi da nekog racionalnog političkog izbora i nije bilo. U sličnoj situaciji bila je i Makedonija.

Prizrenska liga

Već je istaknuto da je Prizrenska liga ključni događaj novije albanske historije jer označava početak formiranja albanske nacije. Međutim, to progresivno značenje Lige kod nas se često negira i pripisuje joj se panislamski karakter i stvaranje teakcionarne ideologije Velike Albanije koja se održala do danas (Rajović, 46; Đaković, 109–13, Bogdanović, 265). Čak je i u *Enciklopediju Jugoslavije* ušla jedna problematična formulacija prema kojoj je Liga bila produkt Porte.* Svaki nacionalni pokret počinje s projektom velike, a ne male nacije i oslanja se na onoga od koga očekuje pomoć, a ne na onoga tko se suprotstavlja. U tom pogledu Liga nije izuzetak, pa stoga to i ne može biti specifična odrednica njenog značenja. Zbog toga je nesumnjivo važno da se upoznamo s relevantnim činjenicama.

U jesen 1877. u Catigradu je osnovan Centralni komitet za obranu nacionalnih prava Albanaca, koji u svom programu traži autonomiju za navedena četiri vilajeta. Kako pokret vode muslimani – a muslimanski Albanci u ratu koji se vodi učestvuju na strani Porte – oni očekuju i dobivaju podršku turske vlade. Na tri dana prije početka Berlinskog kongresa, 10. juna 1878., u Prizrenu započinje s radom osnivački kongres Lige (Kongre) za obranu prava alban-

* Berlinskim je ugovorom »Crnoj Gori dodeljena Podgorica, Bar, Plav i Gusinje sa znatnim brojem albanskog stanovništva. Da bi izigrala ustupanje tih krajeva, turska vlada je podstakla Albanase na otpor. Po njenom nagovoru stvorena je jula 1878., uz učešće kršćana i muslimana, Liga za odbranu prava albanskog naroda« (*Enciklopedija Jugoslavije*, 1, 157).

skog naroda sa 80 delegata iz vilajeta Kosovo, Skadar, Monastir i Janina. Uvodni referat podnosi Abdyl Frashëri.

Na zasjedanju se formiraju dvije struje. Paše, begovi i visoko svećenstvo žele od Lige napraviti islamsku organizaciju koja bi uključila i Bošnjake i druge muslimane i čuvala bi integritet carstva. Nacionalisti, predvođeni Frashërijem, oslanjaju se na Albance svih triju vjeroispovijesti i zahtijevaju Autonomiju u odnosu na Portu. U početku prevladava konzervativna struja, no nacionalisti ubrzo počinju jačati, dok na kraju ne steknu potpunu dominaciju. U memorandumu koji Prizrenska liga upućuje Berlinskom kongresu najtačnije su sažata nacionalna osjećanja tog vremena:

»Upravo tako kao što ne želimo biti Turcima, suprotstaviti ćemo se sa svom raspoloživom snagom svakome tko bi želio da nas pretvori u Slavene ili Austrijance ili Grke. Želimo da budemo Albanci« (Logoreci, s. 40).

Liga formira svoj izvršni odbor koji funkcionira kao vlada. Liga ujedno formira regionalne komitete. Skadarski regionalni komitet upućuje 18. juna 1878. engleskom ministru vanjskih poslova, lordu Beaconsfieldu, memorandum u kojem se kaže: »Albanci, bili katolici, pravoslavni ili muslimani, mrze jednako tursku dominaciju kao i svaku drugu stranu dominaciju« (Pollo, s. 140).

Berlinskim kongresom predsjedao je knez Bismarck koji je prijem memorandumu Lige popratio komentarom da nema albanske nacije – što i nije bilo sasvim netačno, jer se albanska nacija upravo stvarala. Kongres je stoga odbio njezine zahtjeve,* a Liga se počela radikalizirati.

* Evropsko javno mnijenje bilo je veoma nepovoljno raspoloženo prema Albancima. To se vrlo reljefno odražava u jednom članku Karla Marxa od 7. aprila 1853. u kojem on kaže da su Albanci »odvažao gorštački narod... i čini se, po svemu što o njima znamo, da su još veoma malo pripremljeni za civilizaciju. Njihove će hajdučke navike tjerati svaku susjednu vladu da ih drži u strogoj vojničkoj potčinjenosti dok im industrijski progres u okolnim krajevima ne osigura zaposlenje kao drvosječe i vodonoše, kao što je to bio slučaj... uopće s gorštacima« (Marks-Engels 9, s. 7). Dva tjedna kasnije Engels je mnogo žešći kad piše da se »suparnicima Slavena javljaju samo turski i arnautski barbari, koji su odavno osuđeni kao nepopravljivi protivnici svakog progressa« (Marks-Engels, 9, s. 34). U kasnijim člancima Engels o Albancima govori uglavnom u vezi s turskim vojnim avanturama, često povezujući ih s Bošnjacima. U 1857. Engels konstatira kako se u klanovima kod Varne »jedna jedina četa Albanaca nekoliko tjedana uspješno suprotstavljala opsadi od strane Rusa« (Marks-Engels, 12, s. 220). Pred kraj života, 1890., Engels izjednačuje Albance s ostalim balkanskim narodima i piše kako će Evropa izgubiti interes za Balkan čim ga Rusi prestanu ugrožavati, i tada će »Madari, Rumunji, Srbi, Bugari, Arnauti, Grci i Turci konačno steći mogućnost da riješe, bez stranog miješanja, uzajamne sporove, da razgraniče svoje nacionalne teritorije i urede unutrašnje poslove po vlastitom nahodjenju« (Marks-Engels, 22, s. 49).

– Slična evolucija evropskog javnog mišljenja, kako se ona odražava u stavovima Marxa i Engelsa, može se pratiti i u odnosu na druge jugoslavenske narode. Neposredno poslije revolucionarne 1848., Engels među narode bez historije odn. »kontrarevolucionarne« narode uvrštava, pored Albanaca, Hrvate, Srbe i Slovence (*Neue Rheinische Zeitung*, febr.–mart. 1849.) Makedonci, Bošnjaci i Crnogorci tada su Evropi još nepoznati. Kad se malo bolje upoznao s balkanskom historijom, Engels Južne Slavene kao progresivnije suprotstavlja Turcima i Arnautima, a kod Srba je otkrio da imaju vlastitu historiju i književnost. U razvijanju nezavisne srpske države

Riješenost da ostanu svoji na svome Albanci su uskoro i demonstrirali. Berlinski kongres predao je Plav i Gusinje, naseljene Albancima, Crnoj Gori. Turski su se garnizoni povukli, ali su odredi Lige u krvavim okršajima zaustavili vojsku knjaza Nikole. Zatim su velike sile predale kao nadoknadu Crnoj Gori krajeve Hoti i Gruda naseljene katoličkim Albancima. Dolazi do reprize događaja: Turci se povuku, Liga ulazi, izbija rat, Crnogorci odstupe. Na kraju je Crnoj Gori predan Ulcinj. Dolazi do druge reprize. Ali sada velike sile blokiraju luku brodovima, a turske su jedinice upućene iz Skadra. Pred tim dvostrukim pritiskom Albanci popuštaju, i Ulcinj ulazi u sastav Crne Gore. Valja dodati da je Porta isprva igrala dvostruku ulogu: prihvatila je odluke Berlinskog kongresa, ali je u isto vrijeme naoružala Albance i financijski pomagala Ligu kako bi odstupljeni teritoriji ipak ostali u okviru carstva.

Već 1879. Liga traži potpunu administrativnu autonomiju, koju Porta odbija, što izaziva protuturske demonstracije. Na zasjedanju Lige u julu 1879. donosi se odluka da se turska vlast nasilno zbaci i da Liga preuzme vlast u najvećim gradovima Kosova. U isto vrijeme Porta nastoji obnoviti vlast u krajevima koje je kontrolirala Liga.

U aprilu 1880., na trodnevnom dogovoru muslimana i katolika u Skadru, Albanci traže od sultana da turska vojska i činovnici napuste zemlju i da stanovništvo izabere svog kneza. Tucović komentira: »Zahtevi skadarskog dogovora su... radikalniji od zahteva srpskoga narodnog pokreta za autonomijom 1793. i 1804, a u svim glavnim točkama poklapaju se sa srpskim zahtevima istaknutim na skupštini u Kragujevcu 1. januara kritične 1813. godine (s. 82). I ne čekajući odgovor, Liga je krenula u akciju, pa je uskoro cijela sjeverna Albanija i veći dio Kosova s gradovima Skadrom, Prizrenom, Đakovicom, Peći i Prištinom očišćena od turske vlasti i vojske. To je značilo otvoren sukob s Portom. I. Mitko, albanski izbjeglica u Egiptu, adaptira Marseillaise-u kao himnu Lige. Na zimu i proljeće naredne godine osmanlijska vojska pod komandom Derviš-paše zaposjeda Kosovo. Vođe Lige pohapšene su i deportirane u zabačene krajeve carstva. Frashëri je uhvaćen u Elbasanu, doveden je u Prizren i osuđen na doživotnu robiju u Anadoliji. Do 1882. u Malu Aziju deportirano je više od 3000 ustanika (Maletić, 159). Nakon tri godine grozničave aktivnosti Liga je prestala postojati.

Veliki moralni kapital Prizrenske lige pokušali su albanski kvislinzi iskoristiti za vrijeme njemačke okupacije osnivajući u Prizrenu, u septembru 1943., Drugu prizrensku ligu. Ta je organizacija surađivala s okupatorom i zajedno s drugim kvislinzima pripremila ustanak u decembru 1944., o čemu je već bilo govora. Osim naziva, dvije lige nemaju ništa zajedničko, ali je druga poslužila da se diskreditira prva.

Engels vidi centar oko koga se moraju okupiti ostali slavenski kršćani »u svojim budućim naporima oko ostvarenja nezavisnosti i nacionalnosti« (Marks-Engels, 9, s. 34) – i u tome se nije sasvim prevario

Čim je Prizrenska liga uništena, Porta zavodi režim policijskog terora koji traje čitave tri decenije. Ali ni teror nije pokorio Albance.

U 1984. izbija u Prizrenu buna pri popisu stanovništva. Iduće godine dolazi na Kosovu do ustanka zbog povećanja dažbina i skupljanja oružja. U 1877. u okolici Debra i srednjoj Albaniji sprema se osnivanje Tajne makedonsko-albanske lige. Vlasti hapse inicijatore. U 1893. Haxhi Mulla Zeka iz Peći, bivši član glavnog odbora Prizrenske lige, diže ustanak koji je ugušen, a Zeka interniran u Istanbulu. U 1899. godini 450 delegata s Kosova formiraju Pečku ligu kao obnovu prizrenske. Predsjedao je Haxhi Zeka, koji je u međuvremenu oslobođen. Već naredne godine Porta raspušta tu ligu. U 1901. dolazi do oružanog otpora na Kosovu zbog poreza i regrutiranja. Dvije godine kasnije održava se zbor glavara u Đakovici, pa ponovo dolazi do oružane bune. Iste, 1903. godine Albanci učestvuju u Ilindenskom ustanku. Naredne godine izbijaju novi nemiri. Zatim se 1905. u Bitolju (Bitoli) formira tajni komitet za slobodu Albanije. Tri godine kasnije izbija mladoturska revolucija koja pobuđuje velike nade kod Albanaca i Makedonaca. Zanimljiva je pojedinost da je tu revoluciju otpočeo Albanac, kapetan Nijazi Resnja i da je za pobjedu revolucije bila značajna podrška albanskog stanovništva bitoljskog i kosovskog vilajeta i Drugog korpusa iz Makedonije, sastavljenog pretežno od albanskih vojnika i oficira

Međutim, uskoro dolazi do razočaranja: čim su učvrstili svoj položaj, mladoturci zaboravljaju obećanja i završavaju u panturcizmu. Time je opet završeno jedno razdoblje nacionalnog sazrijevanja.

Godine 1910. održava se zbor glavata u Gnjilanima. Diže se ustanak koji, nakon pet mjeseci, biva u krvi ugušen. Ustanici, ponekad i čitava naselja, sklanjaju se u Crnu Goru. Naredne godine malisorski bjegunci vraćaju se iz Crne Gore i dižu ustanak u skadarskoj Malesiji. Učestvuju i Kosovari na čelu s Isom Boletinijem, koji od Srbije dobiva pomoć u novcu i oružju. U Greči (Malesija) I. Qemal sastavlja, u ime ustanika, *Crvenu knjigu* kojom se traži potpuno priznanje postojanja albanske nacije.

Porta pokušava smiriti situaciju koja je postala veoma ozbiljna. S tom svrhom sultan Mehmet V. posjećuje Monastir, Skoplje i Prištinu. Događaj komemorira i turska pošta koja preštampava turske marke s imenima tih triju gradova (i Soluna). Proglašena je amnestija. No ti pomirljivi gestovi nisu odgovor na nacionalne zahtjeve.

U turskom Parlamentu Hasan Prishtina i Ismail Qemal s grupom poslanika vode političku borbu, a u isto vrijeme organiziraju Komitet za pripremu ustanka. Ustanak izbija u brdima Đakovice u aprilu 1912. i brzo se širi na čitavo Kosovo i Skadar.

Porta šalje u Prištinu komisiju radi pregovora. U ime ustanika Hasan

Prishtina podnosi toj komisiji zahtjev za nacionalnom autonomijom u 14 točaka. Kako odgovor iz Carigrada nije stizao, albanske vođe prekidaju pregovore, te Isa Bolerini i Bajram Curri povedu 30 000 ustanika na Skoplje, koje okupiraju 12. augusta. Turska je u to vrijeme imala neprilika i u drugim krajevima carstva. Tako šest dana kasnije Potra prihvaća zahtjeve, a 23. augusta potpisan je sporazum. Kosovari su izborili autonomiju za sve Albance.

Valja ovdje upozoriti na jednu značajnu pojedinost. Usljed osmanlijske politike favoriziranja muslimana na račun kršćana, kosovski kauri bili su tretirani kao manje vrijedni građani i često su bili izloženi nasiljima muslimanskih albanskih (i turskih) zulumčara. Zbog toga se albanska vojna kontrola Kosova mogla izroditi u val nasilja. Ali ro se nije dogodilo. Izvještavaju nas očevici, otac i sin Nikola i Jančićje Popović iz Gračanice, i sami iznenađeni onim što se dešavalo:

»U varoš [Prištinu] uđoše i vlast uzeše u svoje ruke, a Turci, koji dotle behu činovnici, sa rukama u džepovima šerahu ulicom kao obični građani. Pa ipak u gradu je vladao *potpun mir i red!* (kurziv u originalu). I to izazva pitanje kod našeg sveta: 'Da more Arnauta uđe u varoš i vlast otme, a da se ništa ne ukrade ni kome zlo desi, to čudo do sada nije bilo?!' ... Pa ipak, jedan Arnautin i jedan Ciganin behu nešto ukrali iz jednog dućana. Ču se i doznade ko. Uhvatiše ih i osudiše po kratkom postupku. Nasred čaršije, ispred džamije, a na očigled cele mase, položivši ih ua kaldrmu i – dadoše im po 50 vrućih batina. Ajd sad neka ne bude red i mir? Svi Arnauti ne mogoše stati u Prištini, te prekriliše i sela po Kosovu. Pa ni tamo se ne desi nikakvo zlo! Takav je red vladao« (ss. 384–385).

Autonomija nije dugo trajala. Pa ni red ni mir. Balkanske države spremale su se za svoj posljednji obračun s carstvom. Unutrašnji neredi dobro su im došli. U ljeto 1912. kralj Nikola šalje sina Mirka u Trst da pozove I. Qemala na razgovor o ulozi Albanije u eventualnom ratu s Turskom. Srbija šalje Tankosića i pukovnika Apisa Boletiniju. Albanci su nepovjerljivi. Smatraju da se postavlja zamka. Za vrijeme njihova ustanka balkanske države nisu se pridružile. Znali su i za namjere o cijepanju Albanije. Sad su oni odlučili biti neutralnima.

U oktobru 1912. balkanski saveznici otpočinju ratne operacije protiv Turske i brzo napreduju, osvajajući teritorije naseljene Albaucima. Razočarani i potišteni Albanci jedva da daju otpor. Isa Boletini povlači se u Skadar i, kasnije, u Crnu Goru, gdje je najprije dobro primljen, a tri godine kasnije (u januaru 1916), ubijen je po nalogu crnogotskih vlasti. Osvojivši Kosovo, Srbi napreduju prema moru i zauzimaju srednju Albaniju. Crnogorci napadaju Skadar. Grci prodiru u južnu Albaniju. Samo mali dio zemlje ostaje neokupiran. Autonomija sad postaje bespredmetna. Dana 28. novembra sastaje se narodna skupština u Vlora i proglašava nezavisnost. Ismail Qemal formira

vladu, a glavni su mu suradnici vođe ustanika Kosova. Naredne godine Albanija je i međunarodno priznata. Albanska nacija dobila je i svoju državu. Prerposljednju na Balkanu. Posljednji su bili Makedonci. Put prema toj državi trasirali su Kosovari.

5. Kraljevina Jugoslavija

Oslobođenje kao okupacija

Radi boljeg razumijevanja događaja u početnom razdoblju nove države, potrebno je vratiti se nekoliko godina unatrag, u vrijeme balkanskih ratova.* Kad su balkanski saveznici, Bugarska, Srbija i Grčka 1912. oslobađali svoju kršćansku braću, njihove vojske okrutno su se obračunavale s muslimanskim stanovništvom. Vršena su masovna pljačkanja, maltretiranja i ubijanja. Bolesni i ranjeni turski vojnici bili su masakrirani. Nisu bili pošteđeni ni nemuslimani. U Štipu su tako bugarske komite opljačkale i djelomično razorile sve kuće i radnje koje su pripadale muslimanima i Jevrejima, tako da je pola grada ostalo potpuno prazno. Nacionalno opredijeljeni Makedonci bili su stradali. Ratni dopisnik Lav Trocki navodi kako je bugarska armija između Dojtana i Soluna popalila i razorila sve na što je naišla, tako da je ostala pustoš. Grci su se slično ponašali (s. 120).

Na Kosovu, Metobiji i u zapadnoj Makedoniji muslimani su bili ponajviše Albanci. Oni su bili podvrgnuti teroru i istrebljivanju. Progresivni srpski ustav, po naredbi vlade, nije važio u oslobođenoj Staroj Srbiji, tj. na Kosovu i u Makedoniji. Tu je važio zakon, tj. bezakonje okupatora. O tim događajima izvještavala je evropska štampa. Budući da se za austrijske i talijanske novinare može pretpostaviti pristranost, navest ću samo neke izvještaje iz ostalih evropskih novina.

Daily Chronicle javlja 12. novembra 1912. da je blizu Skoplja poklano 2000, a blizu Prizrena 5000 Albanaca. Više je sela popaljeno, a stanovnici pobijeni. Čini se da je to bilo u vezi s akcijom skupljanja oružja od stanovništva.

Pariški *Humanité* javlja o pljačkanjima, masakrima i razaranju 31 naselja.

Dopisnik danskog časopisa *Riget* javlja: »... vojska vodi užasan rat istrebljenja. Prema iskazima oficira i vojnika, ubijeno je između Kumanova i Skoplja 3000, a kod Prištine 5000 Albanaca. Albanska su sela opkoljavana i paljena, stanovnici su istjerivani iz kuća i zatim kao štakori pobijeni«.

Specijalni dopisnik *Daily Telegraph-a* piše da su u prolazu kroz Albaniju

* Prvobitno sam namjeravao tim događajima posvetiti samo jedan odlomak. No polemika s B. Petranovićem, dana u Prilogu, uvjerila me da ta ružna epizoda iz naše historije zaslužuje više pažnje.

trupe generala Jankovića »prevazišle sve užasne svjetske historije«, ubijajući starce, žene i djecu, pa čak i dojenčad. Dopisnik nastavlja: »Srpski oficiri u svojoj opijenosti pobjedom izbacili su parolu da je najdjelotvorniji način da se Albanija pacificira – potpuno istrebljenje Albanaca«.

Nisu bili pošteđeni ni katolički Albanci. Oni su bili podvrgnuti represalijama zbog navodnog proaustrijskog raspoloženja.

U Peći i Đakovici mitropolit Dožić provodi nasilno pokrštavanje (Maletić, s. 166).

L. Freundlich, iz čije sam knjige prevodio ove izvještaje evropske štampe, citira i ovu naredbu koju je pukovnik A Petrović izdao u Kruji 5. januara 1913.: »Ako se u budućće desi neki napad ili bude ubijen ma i jedan srpski vojnik... mjesto će biti spaljeno i razoreno, a svi muškarci od 15 godina dalje ubijeni« (s. 30; prevodim s njemačkog jer mi je original nepristupačan).*

Oficirima je davana na potpis naredba kojom se prekoravaju za blagost, a naređuje se nemilosrdnost i svirepost u postupanju sa stanovništvom. Svako i najmanje nezadovoljstvo treba krvavo ugušiti; ne štedjeti nikoga prilikom bilo kakvog otpora srpskim vlastima i spaliti cijelo selo u kojem se čuje pucanj puške (Novaković, s. 198).

Ovi izvještaji doimaju se kao izvještaji o kaznenim ekspedicijama Nijemaca u okupiranoj Srbiji tri decenije kasnije. Tucović to ponašanje opisuje kao kolonijalizam. Procjenjuje se da je u kosovskom vilajetu ubijeno između 12.000 (H. Hoxha u Stanić, s. 170) i 25.000 (Freundlich, s. 16) Albanaca.

Nisam navedene izvještaje mogao provjeriti jer te događaje naša (građanska) historiografija, iz nekih razloga, nije obradila. Poklonio sam, stoga, vjeru trojici socijalista, Lavu Trockom, Dimitriju Tucoviću i Kostu Novakoviću. Oni potvrđuju da se to balkansko klanje u ime oslobađanja kršćanske braće zaista događalo. Jedino brojke ostaju da se provjere.

Trocki je, kao dopisnik lista *Kievskaja misl*, bio na licu mjesta i razgovarao je s učesnicima događaja. On opisuje kako je postojala određena podjela rada. Ako se radilo o Kačacima (hajducima), njihove bi kuće prvo razorila regularna armija. Zatim su dolazili rezervisti, koji su izvršili svoj dio posla. Poslije njih dolazila je milicija i na kraju komite. Komite su se ponašali onako kako ih znamo iz naše skorašnje četničke historije. U Skoplju su ispod glavnog mosta Vardarom plutala trupla Albanaca – bez glava! (s. 268).

Trocki navodi bizarnu zgodu u kojoj je učestvovao kralj Petar, inače znan kao dobrodušni čika Pera. Kralj je na putu u Kumanovo sreo kolonu albanskih zarobljenika koje su sprovodili stražari. Podigao se u svom auto-

* I Kosta Novaković spominje tog Petrovića (kao kapetana). On je izazvao pobunu kad je silom naplaćivao dažbine. Stanovnici tog područja zatim su se svi iselili (s. 199). A novac koji je tako nemilosrdno skupljan, prolazeći kroz više ruku, smanjivao se, »i rezultat tog smanjivanja jeste ooo opšte uverenje svih vojnika o sumnjivom bogaćenju velikog broja oficira; jeste i javnosti dobro poznato kompromitovanje komandanta Albanskog odreda, koji je bačen u penziju; jesu one mnoge uputnice iz pošte dračke...« (Novaković, s. 233).

mobilu i viknuo: »Od kakve su koristi ti ljudi za mene? Treba ih ubiti – ne streljanjem, jer to bi bilo rasipanje municije, već toljagama« (s. 290).

I zaista se pazilo da se municija ne troši, kad se posao može i drugačije obaviti. »Građanska« štampa bila je istog mišljenja i vršila je revno svoju huškačku ulogu. O toj štampi novinar Trocki imao je sasvim određeno mišljenje: »Cijeli sloj poluintelektualaca došao je u gradove, iako nisu visoko obrazovani i sasvim su bez nekih ideoloških zasluga, oni su uvjereni da se sudbina Srbije nalazi u njihovim rukama. Ti deklasirani elementi, koji stoje na rubu lumpenproletarijata ... apsolutno vladaju srpskom štampom ... Što njima treba prije svega jest Velika Srbija« (s. 98). Ne treba se čuditi što je Trocki uskoro bio protjeran s Balkana.

Kosta Novaković proveo je četiri mjeseca kao vojnik srpskog ekspedicijskog korpusa u Albaniji. On opisuje kako srpski vojnici i oficiri nisu imali ni najmanje želje da okupiraju tuđu zemlju. Ali vrhovna komanda izdala je naredbu, i moralo se slušati. Tada su komandanti bataljona kockom rješavali koji će bataljon poći prvi. Zatim su »podoficiri i narednici četa vršili ... otkupljivanja od izlaska na more. Naplaćivali su po dva-tri pa i pet-šest dinara vojnicima da ih ne uvedu u spisak onih koji će ići na more« (ss. 26–27). Vojnici su bili slabo obučeni, nije bilo hrane. Na tom ratnom pohodu na stotine su pogibali, ali ne od metaka – botbi jedva da je bilo – već od gladi, promrzlosti i bolesti. U takvim uvjetima čovjek otupi i navikne se na bestijalno ponašanje. »Ljudi su jedva vukli noge. Polovina je već hila bosa, i prsti, smrзли, otekli od hladnoće i uboja, virili su iz poderanih opanaka. Mnogima je već i hleba bilo nestalo«. »Nekakav nesretni Arnautin nađe se sa čitavim stadom ovaca bliže putu, i kad pokuša da sačuva ovce da ih vojska ne uzme – ubiše ga, a ovce poteraše sa sobom. Tako je za večeru bilo i mesa« (ss. 29, 28). »Padali su na putu premoreni i toliko oslabili da smo mislili ne će se ni dići više ... Neki su ostajali u arbanaskim kućama, gde su ih Arnauti pazili i negovali dok se ne bi oporavili da mogu produžiti put« (s. 75).

Komanda je naređivala svirepost, otupjeli vojnici su izvršavali. »Kraj mosta naiđosmo na našu stražu, na devet grobova naših vojnika i na devet glava arnautskih, poređanih na grobovima. Osvetnici poginulih vojnika, kako su sami sebe nazvali ... behu zapisali svoja imena na parčetu hartije i ostavili na grobovima. Sttaža na mostu ispriča nam tu osvetu. Poručili su seljacima iz obližnjih sela da im donesu hranu, i kad su ovi došli, pobili su ih i poodsecali im glave. Te su glave docnije sahranjene kraj nogu poginulih vojnika, kao što se pristojni: robovi kraj nogu svojih gospodara!« (s. 28).

Albanci su smatrali nemogućim »da mi dolazimo kao osvajači, da ih potčinimo«, i bili su uvjereni »da idemo na tursku vojsku koju i oni mrze. Prenk Bib-Doda, plemenski starešina Merdita ... komandant 4000 oružanih soplemenika, propustio je na miru prvi naš odred samo pod pogodbom da mu se da časna reč da mi ne nameravamo da pokorimo Alhaniju. Komandant prvog odreda ... dao mu je tu časnu reč« (s. 76).

Kad je zemlja bila okupirana, formirana je vojna uprava na ovim principima: »Vojne starešine nisu se trudile da izmišljaju drugi kakav metod za rešavanje pitanja, kad je već jedan bio tu: ubiti. Za to se nije odgovaralo nikome, jer je rat. Ako je ko 'pogrešio', ubij ga da ne bi više grešio, da se tako popravi – ne on već drugi. Neka vlada strah, nek sve drhti pred njima, to je bio glavni princip većine komandanata mesta i posada.« »Bilo je nekoliko slučajeva da su ... ljudi, koji su se vratili na svoja ognjišta i položili oružje na reč da im neće biti ništa, prošli veoma rđavo. Bili su obešeni ili pobijeni iz pušaka« (ss. 199, 200). Nije stoga čudno što su Albanci u svojoj popularnoj »Skender-begovoj pjesmi« u stihu »Mi nismo Grci ni Bugari, već smo junaci Šćipetari« zamijenili Bugare Srbima.

U septembru 1913. izbila je albanska pobuna, upadom kod Debra, Srbija je morala ponovno mobilizirati blizu tri divizije. Srpski socijalisti su tu epizodu nazvali »Trećim balkanskim ratom«. Tucović komentira:

»I kada je buna izbila, vlada je preko zastupnika ministra spoljašnjih dela izjavila da će Arbanasi biti 'primerno kažnjeni', buržoaska štampa je tražila istrebljenje bez milosti, a vojska je izvršavala. Arbanaska sela, iz kojih su ljudi bili blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgatišta. To behu u isto vreme varvarski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece. I dokle su ustanici zarobljene srpske oficire i vojnike razoružavali i puštali, dotle srpska soldateska nije štedela ni njihovu decu, žene i bolesne« (s. 126).

Srpski socijaldemokrati nisu samo podvrgavali kritici postupke svoje vlasti i vojske. Oni su nudili i alternativnu orijentaciju. U Narodnoj skupštini Kraljevine Srbije pročitana je u maju 1913. ova izjava Srpske socijaldemokratske partije:

»Nasuprot vratolomnim i za balkanske narode katastrofalnim težnjama dinastija, kapitalističkih klasa, militarizma karijerističke birokratije, koja, otmicom oko teritorija, vode porobljavanju nacija, međusobnim ratovima i nedoglednim nesrećama, Socijaldemokratska partija u Srbiji, zajedno sa socijaldemokratskim partijama u Bugarskoj, Rumuniji, Turskoj, Grčkoj, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Slavoniji i Slovenačkoj i sa socijaldemokratima i naprednijim masama u Crnoj Gori i Albaniji, zahteva: ujedinjenje svih balkanskih zemalja, punu ekonomsku, kulturnu i političku zajednicu svih balkanskih naroda« (Vlajčić, s. 250).

A srpski socijalist Kosta Novaković ostavio je u amanet kasnijim generacijama Jugoslavena ovo razmišljanje:

»Snage koje će podići Albaniju leže u njenom narodu, koji je vekovima bio u stanju ostati i sačuvati svoj jezik i narodnost. Ono što će skupiti sve te snage ujedno jeste bojazan za svoju samostalnost, a državnička mudrost upravljača Albanije biće ona koja bude preglu da narodne mase oslobodi od ekonomskog ropstva feudalizma, da ih prosveti i kulturno podigne. Zašto nismo mi bili pomagači u stvaranju albanske države? Zašto nismo stvorili nama tako potrebno prijateljstvo sa zemljom koja nam može mnogo smetati, i koja sme-

tajući nama ubija i sebe? Zašto naši vladajući krugovi ne misle da to prijateljstvo stvore ubuduće?»

Pacifikacija

U prvoj zajedničkoj državi Južnih Slavena nisu se uvažavala stremljenja socijalista i elementi zajedništva nisu korišteni za građenje novih odnosa. Prevagu je odnijela historija sukobljavanja. Albanci su tretirani kao civilizacijski niži i državno neprijateljski element. Uostalom, ni Makedonci – makar su i sami bili Slaveni – nisu bolje prolazili.

Tek što je osnovana, nova država sukobila se s odmetništvom kačaka (albanskih hajduka). Već 1919. buknuo je veliki ustanak u Metohiji s 10 000 ustanika. Naredne godine buknule su lapska i drenička buna. Drenički ustaničci, pod vodstvom Azema Bejte i žene mu Shote Galice, oslobodili su određenu teritoriju koju su nazvali Dreničkom republikom. Bune su krvavo ugušivane. Samo u lapskom kraju ubijeno je 1000 ljudi, među njima žena, djece i staraca. Kosovo je pacificirano tek 1924. Tada se Bajram Curri iz Junika (koji je do tada uživao status neutralne teritorije između Jugoslavije i Albanije) sa više hiljada boraca prebacuje u Albaniju, gdje je odigrao važnu ulogu u demokratskoj revoluciji 1924. i pomogao pobjedu progresivne vlade Fan Nolića (koga će uskoro jugoslavenska vlada, pomoću vrangelovaca i Ahmeta Zogua, srušiti).

Curri se dopisivao i s Lenjinom. Borbu će pretežno političkim sredstvima pod vodstvom Hasana Prištine nastaviti Kosovski komitet s kojim se IV. Kongres KPJ u 1928. solidarizirao kao s albanskim nacionalno-oslobodilačkim pokretom (Hoxha, 13, 17, 18, 20).

Kačaci nisu bili samo historijski produkt već i produkt tekućih događaja. Jedan radikalni izvještaj o stanju na Kosovu iz 1921. to objašnjava: »... tamošnji Srbi su jedan težak kamen spoticanja za konsolidaciju poretka u tim krajevima jer su dobili neko ludo poimanje. Da muslimani ne treba da žive u srpskoj državi. Na osnovu tog mišljenja, tamošnji se Srbi ne ustručavaju da čine razne zločine prema muslimanima; ... oni svoje zločine čine prema muslimanima u ime države, te time kod njih izazivaju još veću mržnju prema istoj... Tamošnji Srbi meštani čine velike zločine, čije su posledice u mnogome jedan od glavnih elemenata sadašnjeg nesređenog stanja u rečenim krajevima« (prema Obradović, 195). Nadalje, kako žandari i vojska nisu mogli uništiti kačake, kažnjavane su njihove obitelji odvođenjem u logore. Albancima je bilo ograničeno kretanje; za putovanje iz mjesta u mjesto bila je potrebna objava sreskog načelnika. Na Kosovu je vladalo opsadno stanje.

Kako je vojska vršila pacifikaciju, vidjet će se iz opisa Dragiše Vasića. Vasić je dobro poznao sjevernu Albaniju jer je kroza nju tri puta prolazio

kao vojnik: za vrijeme balkanskog rata, za vrijeme prvog svjetskog rata i sada, 1920., kao rezervist poslan u akciju pacifikacije. Vasić je kasnije postao poznata javna ličnost kraljevine. Od 1921. do 1936. branio je komuniste na mnogim procesima. Zatim je postao sekretar desno orijentiranog Srpskog kulturnog kluba. Bio je jedan od vođa republikanske stranke. Za vrijeme drugog svjetskog rata bio je savjetnik Draže Mihailovića. Pred kraj rata razišao se s Dražom i pokušao se, s drugim četnicima, povući iz zemlje. Ubile su ga ustaše na prijevazu. Nije poginuo od albanske ruke – kako se nekad pribojavao

Pacifikacija se vršila na teritoriji između Prizrena i Kuksa, dakle duboko na albanskom području. Za naše današnje pojmove malo neobično, ali ne i za tadašnje. Jovičević i Miljković opisuju igre kraljevske vlade: naoružaju se albanski odredi koji onda »upadaju« na jugoslavensku teritoriju po naređenju same vlade. Nakon toga šalje se kaznena ekspedicija protiv Albanije koja se pretvara u okupaciju (ss. 71–73).

Vasić piše: »Sela kroz koja smo prolazili bila su pusta, jer su pre neki dan bila popaljena od naših trupa, pošto su najpre srušena artiljerijom, i samo se poneke kuće pušile, po čemu se videlo da u njima još ima živih lica. To su pošteđene kuće naših poverenika« (s. 21)

Oficira Vasića prati vodič Albanac, koga on pita: »'Pa lepo, a toliki svet što je izbegao, ona nejač?' Arnautin se namršti i promrmlja: 'Pomreće po gudurama'« (s. 23).

Jednoga dana Vasić ugleda kako vode tek zarobljenog Albanca – na strijeljanje. Ispostavilo se da to nije bio izuzetak.

Te okupacijske okrutnosti nisu, naravno, donijele nikakvu blagodat narodu u čije su ime vršene. Okoristio se jedino moralni ološ, među njima i lokalni političari. Vrativši se u Prizren, Vasić u jednom razgovoru naivno pita zašto ne protestiraju protiv nepravilnosti. »Turčin se gorko nasmeja: 'Ovde da protestujemo...? Ovde se iskorištuje albanska pobuna za partijske ciljeve, poturaju se ljudima udešena pisma da se osumnjiče kako su u vezi s pobunjenicima, ovde se svakog meseca izmišlja po jedan pokolj Srba. Zna se zašto'. 'To nije novo, rekoh, i slušao sam kako se pomoću paragrafa 85. pridobijaju ljudi za partiju'« (s. 607).

Na putu kući mladi srpski oficir Dragiša Vasić preispituje sam sebe:

»... razmišljam o toj nesretnoj Arbaniji koja je uvek bila i koja će još za dugo ostati naša grobnica i naša sramota, ta Arbanija u kojoj sam tri puta gledao strašna umiranja i čija plemena zavađamo da bismo vladali: naš hladni Sibir koji znači obećavanu zemlju za korumpirane činovnike što se otud vraćaju prebogat i u kome svakog proleća ginu naši divni vojnici i oficiri, naši mladi mučenici nesvesni zaštitnici pljačkaša i obmanuti branioći zločinaca« (s. 60).

Kolonizacija

U novoj državi provedena je agrarna reforma. Njen cilj bio je ukidanje feudalnih odnosa i dodjeljivanje zemlje bezemljašima. To je urađeno i na Kosovu. Čifčije (seljaci bezemljaši) postali su slobodni ljudi i posjednici zemlje koju su obrađivali. No begovi i veleposjednici također su dobro prošli jer je čitluk-sahibijama država dala nadoknadu u čvrstoj valuti za zemlju zahvaćenu agrarnom reformom. Ukupno je u prvoj fazi podijeljeno 112.000 ha, od čega je Nikola Pašić okupirao 3000 ha u okolici Muratova Tulbeta, kako se i pristoji (Krstić, 5).

Za razliku od drugih krajeva države, podjela zemlje na Kosovu imala je još jedan cilj. Kolonizacijom je trebalo dovesti državotvorni element iz pravih južnoslavenskih zemalja kako bi se Kosovo nacionaliziralo i asimiliralo.

Kolonizacija je provedena u tri etape. U prve dvije godine poslije rata, 1919–1920., naseljeno je samo nekoliko stotina obitelji, i svaki je kolonist dobio toliko zemlje koliko je, po vlastitoj izjavi, mogao obrađivati. Zatim je kolonizacija vršena po jednom zakonu do 1931., i po drugom od te godine. Ukupno je dobilo zemlju oko 12.000 porodica, pola od toga broja prije, a druga polovica poslije 1931. Formirana su ukupno 374 naselja – kolonije (Hoxha, 31). Kolonisti su dolazili iz svih krajeva zemlje, ali ih je najviše bilo iz Crne Gore (oko polovina) i Srbije (više od četvrtine). Do 1939. kolonizacija je povećala udio Slavena od jedne četvrtine na jednu trećinu; ostale dvije trećine sačinjavali su Albanci, Turci i muslimani (Obradović, 223).

U drugoj etapi, 1921–1931, uglavnom se nije zadiralo u zemljište albanskih seljaka. Dijeljene su utrine, šume, pašnjaci i šikare, te trajno napuštena imanja i zemljište ekspropirano agrarnom reformom. Preko devet desetina tog zemljišta nije ranije bilo obrađivano.

U trećoj etapi, 1931–1941, oduzimana je plodna zemlja albanskih seljaka. Sada je ciljevima kolonizacije dodan još jedan cilj: da se oduzimanjem životne zemlje Albanci potaknu na iseljavanje u Tursku.

Kolonisti su dolazili iz pasivnih krajeva, većinom gladni hljeba, a ponekad nošeni i romantičarskim iluzijama o Kosovu. No ubrzo su upali u veoma tešku situaciju. S jedne strane agitiralo se za zajednički front starosjedilaca Srba i Albanaca protiv pridošlica. Starosjediloci su očekivali da će oni dobiti napuštena imanja i drugu zemlju. Oni su s negodovanjem dočekivali naseljenike koji su im oduzimali pašujake i šume.

Krstić navodi kako su u jednom srpskom selu gotovo preko noći podigli školu kako njihova djeca ne bi išla u školu kolonista koja se počela graditi 500 metara dalje (s. 81). S druge strane proganjali su ih i ubijali albanski zulumčari. U isto vrijeme političari su ih beskrupulozno iskorištavali za svoje stannčarske ciljeve. »U Metohiji je jedan narodni poslanik javno, na zboru, pretio da će sve Crnogorce proterati preko Čakora...« (Krstić, 49). Na kraju, javila se i pravna nesigurnost, kad su se kačaci počeli vraćati na svoja bivša imanja.

Umjesto korisnika, kolonisti su postali žrtve kolonizacije. Kakvi su se tegobni procesi adaptacije odvijali, vidi se iz ovog citata čovjeka koji je, kao glavni povjerenik za agrarnu reformu, imao informacije iz prve ruke:

»U pogledu pacifikacije tih krajeva nenadmašni su Crnogorci. Rasno su s Arnautima jedno te isto. Najbolje se mogu slagati jer se najbolje razumeju. Arnautima imponuje samo junaštvo. Crnogorci su s te strane među Arnautima dobro poznati pa su zbog toga i poštovani. Crnogorci lako nauče arnautski jezik, i gde su god u manjini, svi arnautski govore. Pored svih krvavih sukoba s Arnautima i osobnih gubitaka, Crnogorci su zadržali svoje stečene pozicije...«

Još je čudnovatije kad se zna da te [tri crnogorske među 200 albanskih] porodice žive u kačačkim kućama, zemlju njihovu obrađuju, a ne vode mnogo računa da li im kačaci o glavi rade. Ima i takvih slučajeva, gde se kačak povratio ali Crnogorac ne ide iz kuće; živi ili s kačakom zajedno u istoj kući ili kačak plaća kiriju u tuđoj. Ako žive zajedno, deca su im pomešana, pa se ne zna i ne može razlikovati crnogorsko od arnautskog deteta« (Krstić, 17).

Posljednje riječi citata djeluju umirujuće. Čini se da se stvari ipak počinju sređivati. Zaključujući svoju knjigu, Krstić piše:

»Arnauti već danas na muogim mestima pokazuju znakove osećaja ljubavi i humanosti. Zapazio sam da se negde vrlo dobro slažu s naseljenicima pa su im, često puta, od velike usluge. Pomažu im graditi kuće, kopati bunare i dovlačiti drva i to skoro sve besplatno. Ako su u manjini među naseljenicima, potpuno su im odužni; naravno da to naseljenici uviđaju i uzvraćaju...« (82).

No na Balkanu je takvo sređivanje samo prividno, a optimizam obično neopravdan.

Već 1923. počinje oduzimanje ziratne zemlje od albanskih seljaka. Prema zakonu, njima se morala dati u zamjenu zemlja istog boniteta. No u većini slučajeva, niti su dobili zemlju niti odštetu. Ti nezakoniti postupci eskaliraju poslije 1931. Vlasti su nastojale da što više kolonista dovedu u pogranično područje. Kako zemlje nije bilo dosta, ona je oduzimaua od Albanaca bez obzira na to da li će na preostaloj zemlji moći živjeti. Šef kraljevske kancelarije Kosta Krstić izvještava dvor 1932. da su »starosedeoci čitavih sela ostali bez hektara zemlje« (prema Obradović, 145). U isto vrijeme organi vlasti i šovinistički političari huškaju naseljenike na Albance. Uslijed toga »deo naseljenika nasilnički se oduosio prema Albancima smatrajući ih kao obespravljani živalj... U nekim krajevima vršili su i žestok pritisak na Albance da bi se iselili kako bi zatim zaposeli njihova imanja« (Obradović, 186). Nosioći vlasti takmičili su se tko će više Albanaca iseliti. Kad je načelnik zvečanskog okruga iz 1924–1927. bio smijenjen, on se žalio dvoru i kao značajnu svoju zaslugu naveo da je odselio »bespovratno u Aziju 32.000 Arnauta, opasnih po zem-

lju«, 6000 ih je otpremio u Albaniju, a imovinu su morali prodati u bescijenje našim naseljenicima Crnogorcima i domorocima (prema Obradović, 187). Načelnik je u navođenju svojih zasluga pretjerao, ali njegovo ogotčenje rječito govori o ponašanju tadašnjih vlasti. Poslije 1936. bezakonje je eskaliralo dotle da se za malo mita mogla dobiti bilo koja albanska zemlja. »Ako bi se nekom Stbinu ili naseljeniku svidela njiva ili livada Albanca, dovoljno je bilo da podmiti agrarne organe ili da ima dobre veze u povereništvu pa da je dobije« (Obradović, 141).

U oktobru 1935. održava se u Beogradu interministerijalna konferencija na kojoj se donosi odluka o iseljavanju Albanaca iz pograničnih krajeva. Zatim vlasti započinju akciju ograničenja zemljišta na Kosovu i Metohiji. Zemlja je proglašena državnom, pa se nije mogla uvesti u zemljišne knjige kao privarno vlasništvo. Zemlja se nije oduzimala, ali se obilježavalo što će država od te zemlje oduzeti. »Popravljan« je položaj naseljenika oduzimanjem zemlje od Albanaca i davanjem kolonistima (Miljković, nast. 3, ss. 54–55).

Tako je stvorena krajnja uznemirenost među albanskim stanovništvom i raspirena mržnja prema kolonistima. Koju godinu kasnije, Talijani i Nijemci okupiraju Kosovo. Kolonisti su maltretirani, ubijani i protjerivani sa svojih imanja. Iako progone iniciraju bande koje dolaze iz Albanije, to ne umanjuje tragediju kolonista. Opet jedno bježanje, i opet jedna teška uspomena u historijskoj svijesti naroda

Ali vlasti nisu uspjele sasvim zatrovati ljudske odnose na Kosovu. Komunisti su vodili akciju protiv oduzimanja zemlje. Naseljenici su – ne znam proporcije – odbijali da prime ponudenu zemlju. Komšijski odnosi preživjeli su šovinističke udare. Kad su Srbi i Crnogorci u 1941. protjerivani, »njihovi prijatelji Albanci uzimali (su ih) u zaštitu, često rizikujući svoje živote. Obezbeđivali su i oružanu pratnju naseljenika, štiteći ih od sela do grada, ili do granice tzv. Velike Albanije. Mnogi naseljenici ostavljali su svojim komšijama Albancima imovinu i stoku i posle oslobođenja, kada su se vratili na svoja imanja, oni su im ro vratili« (Obradović, 205).

»Rješavanje« kosovskog pitanja

Vladine metode pacifikacije naišle su odmah na otpor komunista, ali oni nisu mogli ništa promijeniti. Još u Ustavotvornoj skupštini komunistički poslanik Kosta Novaković govori protiv zlostavljanja, terora i ubijanja Albanaca. Kao rezultat bio je premlaćen od pripadnika vladajuće partije usred Skupštine. Mišljenje vladajućih krugova dobro odražava izvještaj glavne žandarmerijske komande iz 1924.: »Po mnogim srezovima Južne Srbije žive Arnauti, narod surov, nekulturan, nepoverljiv, lukav, nepokoran, sa pravnim

normama iz najstarijeg perioda razvijanja krivičnog prava« (Hoxha, 6). Za razliku od drugih manjina (Nijemaca, Mađžara, Slovaka i dr.), Albancima nisu bila priznata prava nacionalne manjine i nisu bili pravno zaštićeni međunarodnim ugovorom.*

Na Kosovu je uspostavljen režim terora i eksploatacije. Činovnički ološ kraljevske Jugoslavije nagrnulo je na Kosovo da se obogati. Nepismenost iznosila je oko 90% (Banac, 299). Ta nepismenost nije bitno veća od one u Bosni i Hercegovini (81%) ili Makedoniji (84%) (Božić, s. 444), ali je značajno da se nije bitno smanjila u naredna tri decenija jer je prema popisu iz 1948. iznosila 74% (Hasani, 72). Albanski jezik je uklonjen iz javnog života, a škole se nisu otvarale.

Kako u ćirilici nema slova za sve albanske glasove, to je često značilo promjenu albanskih imena i prezimena ** Kad je albanska vlada pokrenula pitanje položaja Albanaca u Jugoslaviji, kraljevska jugoslavenska vlada poslala je odgovor koji vrijedi zabilježiti:

* Iste 1924. godine Albanci su poslali i prvu od svoje tri peticije Ligi naroda Gustav Kövër, službenik Lige, ovako prikazuje sadržaj peticije i odgovor kraljevske vlade (citirano prema Degan, ss. 98–99):

»Prema navodima podnosioca peticije, Jugoslavija je organizirala oružane bande koje teroriziraju albanske krajeve i razaraju brojna sela. Nakon svakog razaranja slijedi kolonizacija ruskih, crnogorskih i srpskih naseljenika. S druge strane, seljacima i građanima albanske nacionalnosti otimaju se njihova polja pod izgovorom primjene agrarnog zakona

Na kraju krajeva, taj režim nije propustio da izazove masovnu emigraciju albanskog stanovništva u Tursku.

Napokon, podnosioci peticije žale se da su ustavne slobode mrtvo slovo i da je Jugoslavija jedina zemlja u svijetu u kojoj se ubija u prisustvu sudaca koji na to ne reaguju

Gore navedene činjenice u očitoj su suprotnosti sa odredbama članova 1. do 8. prvog poglavlja Ugovora o zaštiti manjina, i žalitelji se nadaju da će Liga naroda intervenirati kod beogradske vlade da osigura primjenu navedenog ugovora

Primjedbe jugoslavenske vlade dostavljene su generalnom sekretaru u pismu od 29. novembra 1924. godine. Ono sadrži izvjestan broj opaski, među kojima treba istaknuti slijedeće:

Jasan cilj Ujedinjenih komiteta albanskih iredentista, navodi taj dokument, jeste pripajanje Albaniji jednog dijela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Osim toga, ti komiteti nisu ni kvalificirani, ni pozvani da govore u ime albanske manjine u Kraljevini. Albanaska manjina ima četrnaest svojih predstavnika u Skupštini, koji čine parlamentarni klub »Džemijet«. Dakle, taj klub, najpoznatiji da to učini, nije uputio nijednu žalbu Ligi naroda o pitanju albanske manjine u Kraljevini

Kad bi se vjerovalo autorima te peticije, izgledalo bi da je kraljevska vlast svojim djelovanjem dovela u pitanje egzistenciju, materijalnu sigurnost i kulturnu aktivnost miroljubivog i civiliziranog albanskog stanovništva. Međutim, to stanovništvo nije ni miroljubivo ni civilizirano. Ono je bez nacionalne svijesti, a sposobno je i spremno jedino na posao plaćenih ubica. Kraljevska vlast također nije nikako ta koja sprečava kulturni razvitak miroljubivog albanskog stanovništva. Naprotiv, albanski šovinistički krugovi, naročito Ujedinjeni komiteti albanskih iredentista, su ti koji čine smetnje civilizatorskom radu kraljevske vlasti

Optužbe o kolonizaciji slavenskog stanovništva u razorenim albanskim selima, o tome da Albanci napuštaju svoje domove, i o konfiskaciji zemlje od albanskog stanovništva, suprotne su istini i riječ je o agrarnoj reformi koja pogađa sve krupne posjede bez razlike, albanske i druge, širom čitave Kraljevine

Što se tiče emigracije muslimana općenito, a onih albanskih posebno, nju vlasti nisu izazvale, ni neposredno ni posredno. Ima među muslimanima onih koji se ne mogu pomiriti sa idejom da je »kršćanska raja« jednaka s njima i koji emigriraju u Tursku. Ti su slučajevi, uostalom, veoma rijetki.

Optužba da je Ustav Kraljevine mrtvo slovo, apsolutno je lažna, pošto muslimani iz Južne Srbije imaju četrnaest poslanika, koji su najvećim dijelom albanske nacionalnosti.

** Tako je moj korespondent Husny Bytyqi postao Husnija Bitić. U svom pismu on s rezignacijom konstatira kako se u drugim zemljama slavi nekoliko stoljeća postojanja univerziteta, a na Kosovu do oslobođenja nije postojala ni abeceda!

»Mi smo stali na stanovište da arbanaškom življu mi nismo oduzeli nikakva prava, jer nikada nije imao škole niti institucije u kojima se narod vaspitava. Naprotiv, kod nas su Arbanasi dobili ista politička i građanska prava kao i ostali naši građani...« (Rajović, 106).

Kako su ta politička i građanska prava izgledala u očima Kosovara, vidi se iz proglasa koji je na Beogradskom univerzitetu izdalo studentsko udruženje »Kosmet«:

»Nama na Kosovu i Metohiji Stojadinović je doneo naročite darove: sproveo je nečuveni teror i ubijanje mirnih arnautskih seljaka, služeći se pri tom raznim podmetanjima da bi ih raselio sa njihovih domova, pojačao je oduzimanje zemlje radnom arnautskom življu, a najbolje zemlje oduzete od njih daje danas onima koji mu bolje služe i više plate. Pojačao je pljačku, premlaćivanje i ubijanje onih koji se usude da ma i reč kažu u odbranu svojih prava« (Đaković, 27).

U jednom ranijem proglasu KPJ iz 1937. kaže se: »Od 1918. g. Arnauti su u Jugoslaviji izloženi ubijanju, paljenju čitavih sela, progonjenju sa zemlje, otimanju kuća, imanja, seoskih i plemskih ispaša i šuma. Arnautima je zabranjena upotreba materinog jezika, uništavaju se narodni običaji. Uza sve došla je pljačka zelenaša, zelenaških banaka, kao i pljačka u obliku raznih kamata i kuluka« (Hasani, 291).

Proglaši su pisani propagandnim jezikom. Ali i kad se dešifrira taj jezik, ostaje sumorna stvarnost. Navest ću ovdje slučaj koji, možda jasnije nego ma kakvo opisivanje, ilustrira odnos nove vlasti i Albanaca. Riječ je o albanskom franjevcu po imenu Shtjefën Gjeçovit, rođenom u Janjevu na Kosovu 1874.

Gjeçovit je gimnaziju završio u Derventi, filozofiju je studirao u Banjoj Luci, a teologiju u Kreševu. Bio je, dakle, bosanski đak kao i mnogi drugi albanski franjevci. Gjeçovit je pisac više naučnih radova, od kojih je najznačajniji *Kanuni i Lekë Dukagjinit (Kanon Leke Djukadjinija)*, koji predstavlja kodifikaciju albanskog običajnog prava. Tu knjigu treba smatrati još jednim doprinosom Kosovara albanskom nacionalnom preporodu. Takve su kodifikacije u svijetu prvorazredni kulturni događaji, ali ne i u kraljevskoj Jugoslaviji. Kad se Gjeçovit u oktobru 1929. vraćao iz Prizrena u selo Zjum, gdje je služio kao župnik i potajno obučavao albansku djecu, iz zasjede su ga ubili žandari (Trnavci u Gjeçovit, s. 7). Gjeçovit nije našao mjesto ni u prvoj *Enciklopediji Jugoslavije* – nesumnjivo ne namjerno nego zbog neznanja njenih autora.

Ovo ubojstvo nije bilo osamljeno. Godine 1927. ubijen je usred Prištine

Nazmi Gafurri, narodni poslanik, koji je javno osuđivao nasilja nad Albancima. Ubojica nije nikad izveden pred sud.

Kraljevska vlada nije nalazila rješenja kosovskog pitanja u svestranom razvoju naroda koji je tu živio, nego – u njegovu iseljavanju. U sporazumu s Turskom, vlada je pripremila plan o iseljavanju 40.000 obitelji ili blizu četvrt miliona ljudi u razdoblju 1939–1944. u Tursku (»Convention«). Postojao je, navodno, tajni dogovor o iseljavanju još 400.000 (Hoxha, 4). Plan nije izvršen jedino zato što se na vrijeme nisu našla potrebna financijska sredstva koja je trebalo isplatiti Turskoj, a onda je buknuo rat. Plan o iseljavanju zajedno s proglašavanjem zemlje državnom, što implicira mogućnost da se ona sva oduzme, stvorili su atmosferu obespravljenosti koja je, po ocjeni Mite Miljkovića (5; 6), igrala presudnu ulogu u kasnijem opredjeljivanju Kosovara za okupatora.

No nije jedino vlada razmišljala na taj način. To su radili i istaknuti jugoslavenski intelektualci. Na inicijativu vlade i generalštaba, u Srpskom kulturnom Klubu započete su »naučne« rasprave o rješenju albanskog pitanja. Podneseno je nekoliko referata, od kojih je najtemeljitiji referat Vase Čubrilovića iz marta 1937.

Čubrilović, prije svega, zamjera kraljevskoj vladi »što su na nemirnom i krvavom Balkanu hteli da... primene zapadne metode pri rešavanju velikih etničkih problema...« Trebalo je imati u vidu da je Turska »donela na Balkan običaj, uzeti iz Šerijata, da se dobijanjem bitke i osvajanjem jedne zemlje dobija pravo nad životom i imanjem osvojenih podanika. Od njih su i hrišćani Balkana naučili da se dobija i gubi na maču ne samo vlast i gospodarstvo, nego i kuća i imanje«. Nekada su Karađorđe, Miloš, Mihajlo i Jovan Ristić »očistili Srbiju od stranog elementa, naselili je svojim narodom«, što sad nije urađeno. Glavni neuspjeh kolonizacije bio je »što su najbolje zemlje ostale u rukama Arnauta. Jedini mogući način naseljavanja našeg elementa u masama u te predele bio je oduzimanje zemlje Arnautima. Posle rata to se lako moglo proterivanjem jednog dela Arbanasa u Albaniju za vreme pobuna i kačakačke akcije, neozakonjivanjem njihovih uzurpacija i otkupljivanjem begluka«. Učinjena je strahovita pogreška što nije iskorišteno »shvatanje samih Arnauta o njihovim uzurpacijama zemljišta – retko ko je od njih imao i tursku tapiju, i to samo na kupljena imanja«, pa smo, mjesto toga, »na našu veliku nacionalnu državnu štetu ne samo ozakonjivali sve te uzurpacije nego, što je još gore, privikavali Arnaute na zapadnoevropske pojmove o privatnom posedu. Oni ga pre toga vremena nisu ni imali. Tako smo im mi sami dali u ruke oružje kojim će se braniti, držati najbolje zemlje, i onemogućavati nacionalizaciju za nas jednog od najvažnijih predela«. – Iz ovoga proizlazi zaključak da je kraljevska Jugoslavija bila suviše progresivna zemlja – što je zaključak na koji baš nismo navikli.

»Arnauti... su jedini narod koji je uspeo posljednjih hiljadu godina ne samo da se održi prema jezgri naše države, Raškoj i Zeti, nego i da na našu

štetu potisne naše etničke granice prema severu i istoku... Da od 1912. godine naovamo nismo imali uspeha u borbi sa njima, krivica je do nas, jer tu vlast nismo kako treba iskoristili... u osloncu na Albaniju budi se njihova nacionalna svest, i ne raščistimo li stvari na vreme, za 20–30 godina imaćemo jednu strahovitu iredentu... koja će neminovno u pitanje dovesti sve naše posede na jugu.« – Dva komentara su na mjestu. Ako se najprije stvaraju uvjeti za iredentu, pa do nje onda stvarno dođe, onda je to karakteristična pojava koju Englezi zovu *self-fulfilling prophecy*. I drugo, dva nacional-šovinizma međusobno se uslovljavaju.

Zbog toga je jedino pravo rješenje iseljavanje. »Kad može Nemačka da iseljuje na desetine hiljada Jevreja, Rusija da prebacuje milione sa jednog dela kontinenta na drugi, neće doći do nekog svetskog rata zbog koje stotine hiljada iseljenih Arnauta.« U tu svrhu treba stvoriti podesnu psihozu opisivanjem ljepota Turske, raspaljivanjem vjerskog fanatizma i pritiskom državnog aparata. »On treba da do krajnosti iskoristi zakone, da bi što više zagorčio opstanak Arnauta, kod nas: globe, apšenja, nemilosrdno primenjivanje svih policijskih propisa, kažnjavanje šverca, seče šuma... puštanja pasa, gonjenje na kuluk i sva ona druga sredstva koja je u stanju da iznađe jedna praktična policija. Privredno, nepriznavanje starih tapija, rad na katastru... treba smesta obustaviti, nemilosrdno uterivanje poreza i svih javnih i privatnih dugova; oduzimanje državnih ispaša, opštinskih ispaša, ukidanje koncesija, poslovnih dozvola za kafane, trgovine, zanate... isterivanje iz državne, privatne i samoupravne službe, itd. – ubrzaće iseljavanje. Sanitetske mere: prisilno izvršenje svih propisa i po samim kućama, rušenje zidova i velikih plotova oko kuća, stroga primena veterinarskih mera, koja će ometati izvođenje stoke na pijace... U verskim pitanjima Arnauti su najosetljiviji, pa ih tu treba dobro darovati. Može se to postići šikanama sveštenika, krčenjem groblja, zabranom mnogoženstva i naročito nemilosrdnom primenom zakona da i ženska deca moraju pohađati osnovne škole... I privatna inicijativa u tom pitanju može mnogo učiniti. Našim kolonistima... treba podeliti oružje. U one predele treba plasirati staru četničku akciju i poverljivo je pomoći njezinim zadacima. Naročito treba pustiti jedan talas Crnogoraca sa brda da izazove masovni sukob sa Arnautima u Metohiji... a ceo slučaj mirne duše treba predstaviti kao sukob bratstava i plemena... U krajnjoj nuždi mogu se izazvati i lokalne bune koje bi bile krvavo ugušene... ne toliko vojskom koliko kolonistima, crnogorskim plemenima i četnicima. Ostaje još jedno sredstvo, koje je Srbija vrlo praktički upotrebila poslije 1878., tajno paljenje sela i arnautskih četvrti po gradovima.«

Gore opisani plan bio je nesumnjivo temeljito promišljen i tehnički efikasan. U odnosu na taj plan današnje zavjere albanskih nacional-šovinista izgledaju kao nevjeste pokušaji diletanata. Da je taj plan mogao biti proveden, on bi, nesumnjivo, »počistio Arnaute« – i ujedno fašizirao Jugoslaviju. A srpskom narodu nanio bi ljagu koju generacije ne bi mogle oprati. Srećom, to se

nije dogodilo, a nije se ni moglo dogoditi. Uza sve svoje balkanske atavizme, Jugoslavija je bila mnogo evropskija zemlja no što se Čubriloviću činilo. To se vidi i po tome što se vlada nije usudila da Konvenciju o iseljavanju iznese pred Skupštinu, strahujući da neće proći i da će samo izazvati skandal (Obradović, 190).

Valja ovdje upozoriti na još jedan aspekt ovog fašistoidnog plana. Naime, neke su se ideje ipak realizirale: seljaci su maltretirani, zemlja je podržavljena sa zlokoynom prijetnjom da bi mogla biti oduzeta, a onda je i stvarno oduzimana, iseljavanje je dogovarano s Turskom itd. Na taj način umjetno je raspirivano protudržavno raspoloženje kod jedne značajne manjine za koju se – što je bilo dobro poznato – pokušavala osloniti fašistička Italija u svojim pokušajima razbijanja Jugoslavije. I sve je to rađeno u predvečerje svjetskog rata. Očigledno, idiotski postupak i sa stanovišta državnog rezona same Kraljevine Jugoslavije! Nacionalni šovinizam i racionalno sagledavanje vlastitih interesa očito su nespojivi.

Međutim, ne treba zaboraviti ni historijski ambijent u kojem je plan nastao. Referat je pisan 1937., kad je Evropa već uvelike bila fašizirana, a Rusija staljinizirana. Činilo se da su samo »čvrste« metode djelotvorne. Pretpostavljam da je u proteklih pola stoljeća akademik Čubrilović evoluirao i da bi se danas odrekao svog plana. Naveo sam ipak njegov referat, jer je karakterističan za vrijeme kad je nastao i jer nije izuzetno nego dosta rašireno mišljenje. I drugi istaknuti intelektualci imali su, do neke mjere, Čubrilovićevo shvaćanje. Jedina politička grupa koja im se energično suprotstavljala bili su komunisti.

Čubrilovićev referat poslužio je kao osnova rezimea rasprava u Klubu, a taj je rezime u maju 1938. upućen državnim organima.

Pored unutrašnjopolitičkog, albansko pitanje imalo je i vanjskopolitički aspekt. Kad je u 1938., pod predsjednikom Stojadinovićem, došlo do približavanja Jugoslavije i Italije, odmah se postavilo i pitanje eventualne podjele Albanije. Kako bi se što bolje obavijestio o problemu, Stojadinović je zatražio od višeg službenika u ministarstvu Ivana Vukotića i svog pomoćnika Ive Andrića da mu pripreme odgovarajuće elaborate. Elaborati su bili gotovi potkraj januara 1939.

Vukotić je sasvim izravan: »Odmah, u samom početku, reći ću da je prisajedinjenje severne i delova srednje Arbanije našoj zemlji, jedan od životnih interesa našega naroda.« Razlozi su tome: 1. što su Albanci historijski bili oruđe tuđinske politike, turske, austrijske i sada talijanske; 2. što nikada nisu bili solidarni s ostalim balkanskim narodima i 3. što ni u Jugoslaviji nije bilo simpatija za njih! »U našim političkim i diplomatskim kombinacijama i našoj balkanskoj politici« – piše Vukotić – »uvek smo težili da suzbijemo sve arbanške zahteve za stvaranje nezavisne države, iz prostog razloga što se ta država mogla stvoriti samo protiv nas i protiv naših nacionalnih težnji« (Krizman, s. 80).

Andrić je mnogo analitičniji i – inteligentniji. On, nakon iscrpne historijske analize, dolazi do zaključka da nezavisna Albanija najviše odgovara interesima Jugoslavije. Ukoliko to ne bi bilo moguće, »za nas bi podela Albanije mogla doći u obzir samo kao jedno nužno i neizbežno zlo kome se ne može odupreti, i kao jedna velika šteta iz koje treba izvući onoliko koristi koliko se da, tj. od dva zla izabrati manje« (Krizman, s. 89).

Uskoro je Stojadinović pao, a Italija je progutala cijelu Albaniju.

Okupacija

Kad se uzme u obzir sve što je dosad rečeno, neće nikoga iznenaditi što su Albanci na Kosovu okupaciju u toku drugog svjetskog rata doživjeli kao oslobođenje. Glavnina Kosova, kao i Zapadna Makedonija i sjeverna Grčka pripojeni su Albaniji, koju su Talijani okupirali 1939., i sad su širili iluzije o Velikoj Albaniji. Otvarane su škole na materinjem jeziku, albanski je, pored talijanskog, uveden u državnu administraciju, dozvoljena je nпотреba albanske zastave, vtačena je oduzeta zemlja, dozvoljeno je nošenje oružja. Osim toga, albanskim kolaboracionistima ostavljene su odriježene tuke u odnosu na Srbe i Crnogorce koji su praktično stavljeni van zakona.

Politička nmještost okupatora gurnula je opet jednom kosovske Albance u pogrešnom historijskom pravcu. Nacionalna mržnja i sektaštvo učinili su ostalo. No, masovnog ubijanja, poput onih u ustaškim i četničkim krajevima, na Kosovu nije bilo sve do kraja 1943., tj. dok okupator nije formirao kvislinške jedinice »Kosovski puk« (nakon kapitulacije Italije) i, naročito, u 1944., SS-diviziju »Skenderbeg«.

Još dok je trajao aprilski rat, počele su paljevine vojnih magazina i prekidanje putova. Nijemce su dočekivali begovi i političari koji su i u kraljevini bili vladajući sloj. Počele su paljevine naseljeničkih sela. Do jula 1941. bila su popaljena sva sela izuzev dva. Bande palikuća bile su sastavljene najvećim dijelom od ljudi koji su došli iz Albanije, a organizatori su bili begovi i fašistički orijentirani elementi. Kasnije su se postepeno pridruživali seljaci, susjedi naseljeničkih sela (Miljković, nast. 7). Na hiljade izbjeglica (Miljković procjenjuje više od 30.000) bježalo je prema sjeveru ili jugu da spase goli život. Navodim autentični opis jezivih scena iz pisma Milije Šćepanovića:

»Selo je spaljeno uz poklič o pokolju svega muškog. Majka je zgrabila dvoje muške dece i ... odnela u katoličko selo. Pet mojih sestara, jedna drugoj do uha, ostavila je u zgariste jedne kuće koja je prethodne noći spaljena bogu i sudbini na amanet. Poginulo je 3 seljaka i jedno dete. Leševi su spaljeni na lomači od kolja. Žene su se noću vratile i pokupile žensku decu, nije bilo nasilja, još je u Albanu tinjao tradicionalni etos

i patos, posebno prema nejači i ženama. Beskrajna kolona nejači, dece, majki, staraca (odrasli su išli bespućima) vukla se Rugovskom klisurom i u beskraj kao crna zmijurina uz visoki snegom pokriveni Čakor, prema beznađu, gladi, snežnim vejavicama, zbegovima, logorima. Naizmaku iz Peći majka baca dete u kolevci i skače za njim; dalje uz rugovske zači božje druga majka baca dete, ali nema snage da se strmoglati za njim, noktima razara lice i oči, pretbodno stavljajući belu krpu preko crne marame, nastavlja da ide pravcem koji ju vodi u ponor. Moja majka iako vuče sedmero male dece – ja sam bio najstariji – u jednom spletu granja u Bistrici vidi devojčicu »zlatnih uvojaka«, silazi i kako tako sahranjuje ju. U jednom trenutku rugovskog pakla i sama pada u iskušenje: poziva nas troje odraslije dece i kaže »idite sa kolonom nek vam bog pomogne« i kreće prema litici visokoj i preko dvesta metara da se strmoglati sa četiri male sestre. Mi cičimo: Baci i nas! Nesretnica odustaje. Na rubu Čakora, u Bje-lu, sačekuje Milotad svoju suprugu Peru. U koloni je rodila devojčicu i nosi je u smotuljku. Na leđima nosi rahitičnu devojčicu od 5 g. Poljku ... 'Kud ih nosiš?' Nesretnica ćuti. Otac uzima smotuljak i rahitičnu devojčicu i baca u Bistricu, pretvara se u brpu koja grize zemlju i rida.«*

Takvi se prizori ne zaboravljaju. Oni postaju izvor novih osveta. Takve stravične prizore doživio sam i sam kada sam nailazio na ustaške zločine. Svi naši narodi imali su svoje ustaše, četnike, bjelogardejce, baliste. Ali imali su i partizane koji su oprali sramne ljage. Tih partizana na Kosovu bilo je malo. U isto su vrijeme kosovske kvislinške jedinice poslužile okupatoru kao pomoćna sila u obračunavanju s narodnooslobodilačkim pokretom u Albaniji, Crnoj Gori i Makedoniji.

Sekretar Oblasnog komiteta Boro Vukmirović referira 1942.: »Potpomognute fašizmom mase tjeraju naseljenike.«

Na istom partijskom savjetovanju Emin Duraku objašnjava: »Šiptarski narod Kosova ... napaćen i nacionalno ugnjeten, sa nestpljenjem je očekivao promenu situacije, očekivao je svoje oslobođenje ispod reakcionarnog režima jugoslovenskih vlada, ali, na žalost, nije bio u stanju da razlikuje jugoslovenski narod od jugoslovenske vlade, svaljujući na ugnjetene narode Jugoslavije odgovornost za eksploatorske postupke i reakcionarnu politiku vladajućih krugova Jugoslavije.« U jednom partijskom

* Selo se zvalo Gornji Bišeš u Metohiji. Ova se tragedija donekle mogla izbjeći. Šćepanović ističe da su »Šiptari naseljenike čitavih dva meseca upozoravali da idu preko Čakora jer dolaze zla vremena. Uz to su im savetovali da iznesu stoku, žito, pokretne i druge stvari.« Naseljenici nisu otišli, jer su naivno vjerovali da će okupator uspostaviti red i mir pa će se moći opstati. Ponašanje albanskih komšija bilo je slično i u drugim selima: pomagali su na razne načine onima koji su morali izbjeći. Šćepanović izvještava o dva karakteristična slučaja. Mehmed Alija nije spasio svog pobratima Miraša Stijovića koji je ubijen 1941. Grize ga savjest i on »uzima pušku ... ide redom od kuće do kuće, oduzima pljaškašima stoku, kola, plugove i ostalo, zatim zavrzne iza Čakora i sve preda Miraševoj porodici.« Karakterističan je i epilog: »Kasnije naši (sic!) su ga neopravdano prebili, od čega je umro.« Drugi je slučaj Rama Binjaka iz Ratiša, koji je aprila 1941. sabrao prvake šiptarskih sela općina Rznić, Dečani i drugih i rekao: »Crnogorci moraju za Crnu Goru, ali nemoj kom Crnogorcu dok se povlači dlaka da fali s glave, inače duguje krv Ramu Binjaku.«

uputstvu početkom 1944. konstatira se: »Dosadašnje iskustvo pokazalo je da oni (Albanci) pre i lakše ulaze u borbu protiv okupatora nego što primaju jedinstvo sa Srbima.« A sekretar PK Pavle Jovičević izvještava u isto vrijeme CK KPJ: »Za Šiptare na ovom (italijanskom) dijelu Kosova glavni su i jedini neprijatelj Srbi, a naročito naseljenici«. U izvještaju za CK KPJ Tempo sredinom 1943. piše: »U mjesecu aprilu boravio sam na Kosovu i Metohiji gdje sam naišao na zaista tešku situaciju. Partijske organizacije zauzimale su jedan suviše sektaški stav po pitanju okupljanja svih grupa u nacionalnooslobodilačkom frontu naroda Kosmeta. Naročito su se sektaški odnosili prema nacionalističkim šiptarskim grupama, koje su istina šovinistički raspložene prema Srbima, ali su istovremeno neprijateljski raspložene prema italijanskom okupatoru« (Rajović, 164–165). Komunistička partija nije uspjela obrazovati masovnu bazu, partizanski odredi formirani su sporo, i nije došlo do formiranja oslobođene teritorije, kao što je to bio slučaj u svim ostalim krajevima Jugoslavije i u samoj Albaniji.

U toku okupacije Kosovari su bili mobilizirani za borbu protiv partizana koje su im kvislinzi predstavljali kao ljude koji žele uspostaviti staru Jugoslaviju, pa će im zemlja, škole, zastava itd. opet biti oduzeti. Fašističke organizacije stvarane su od vrha pa sve do najmanjega sela. Domaći komunisti nisu se smjeli nigdje pokazati jer su prikazivani kao izdajnici albanskog naroda (ali na komuniste iz Albanije gledalo se drugačije, jer su oni došli kao učitelji i bili »naši«, zbog toga se rad s narodom odvijao preko ovih došljaka).

I tako, mjesto trijumfalnog oslobađanja zemlje vlastitim snagama, u trenutku istjeravanja okupatora na Kosovu je buknuo kontrarevolucionarni ustanak u kojem je učestvovalo oko 30.000 Albanaca. Organizatori ustanka, pripadnici vladajućeg sloja i suradnici okupatora, širili su glasine o srpskoj i komunističkoj osveti. S obzirom na vlastito iskustvo s ranijim jugoslavenskim režimima i na svijest da su stvarno bili povezani s okupatorom protiv kojega se digla cijela Jugoslavija, uz odsutnost partizanskog utjecaja u vlastitoj sredini, albanskim je seljacima najavljivanje osvete izgledalo sasvim realno, i oni su dali prilično masovnu podršku svojim kvislinškim vođama i raznim odmetnicima iz narodnooslobodilačke vojske.

Za ocjenu ovog događaja važno je uočiti da nije bilo govora o nekom separatizmu, otcjepljenju od Jugoslavije i pripajanju Albaniji. Šaban Poluža, kolovođa bune iz kačačkog kraja Drenice, svojim je pristalicama rekao da komunisti hoće da ih pošalju na srijemski front da tamo izginu, da će im oduzeti žene i djecu, njive i livade, da će se svi hraniti na kazanima u logorima. Uznemireni i onespokojeni u svom patrijarhalnom načinu života prijetnjama novog, nepoznatog, neizvjesnog, pobunjenici su se okretali staroj kraljevini, koju, kakva god bila, ipak su poznavali i prizivali su kralja Petra (informacija M. Šćepanovića). Drugi vođa bune, Adem

Voca, čija je obitelj bila bliska bivšem kraljevskom dvoru, tražio je, među ostalim, da se albanske jedinice ne šalju na srijemski front nego da ostanu na Kosovu da ga brane od četnika Žike Markovića (Đaković, s. 246).

Prilikom ulaska u Kosovo i partizani su učinili pogreške s kobnim posljedicama. Miladin Popović izvještava da je, »zbog hapšenja, razoružavanja i nepravilnih postupaka vojske prema jednom broju Albanaca, stvorena prilično teška situacija: bande nisu uništene, narod nije razoružan, uplašen je, sklanja se od vlasti, naseda raznim neprijateljskim parolama pa ih neprijatelj lako mobilizira protiv narodno-oslobodilačke vojske« (Miljković, 6). Pokušalo se s jednom metodom koja je svugdje davala dobre rezultate: mobilizirani su Albanci da se zajedno s drugim partizanskim jedinicama bore na srijemskom frontu kako bi se na taj način rehabilitirali. Odlazak na front išao je teško jer su kvislinzi razvili propagandu da će Albance, budući da se ide preko Srbije, četnici poklati. Tada se veća grupa mobiliziranih odmetnula s oružjem, i u januaru je počela navedena pobuna. Do kraja februara pobuna je uglavnom likvidirana uz pomoć vojnih jedinica veličine jedne armije. Umjesto da istjeruje okupatore, ta se armija obračunavala s kvislinzima. Na Kosovu je uvedena vojna uprava.

U ugušivanju pobune učestvovali su i Albanci, borci partizanskih jedinica. Može se navesti odred Operativnog štaba, sastavljen isključivo od albanskih skojevaca, od kojih nijedan nije dezertirao, pod komandom prvoborca Ibrahima Trnavcija – onog istog koji će osam godina kasnije na osnovu lažne optužbe biti lišen poslaničkog imuniteta, ubađen i otpremljen na Goli otok. A nakon 24 godine što zatvora što drugih maltretiranja bit će u potpunosti rehabilitiran (*Politika*, 18. VIII. 87). Na Golom otoku je ni kriv ni dužan nekoliko godina bio zatočen i prvoborac Qamil Brovina, bivši komesar Sedme kosmetske brigade. Kasnije je rehabilitiran.

Sve su to paradoksi Kosova, rezultat nesretne historije ovog kraja. I ta historija kao da se nastavlja: u novu Jugoslaviju Kosovo ulazi s teškom hipotezom.

Pred kraj 1944. javio se opet Vasa Čubrilović jednim referatom o manjinskom problemu u novoj Jugoslaviji. U njemu kaže:

»Kod nas, kao i svugde u Evropi, pokazalo se da nikakva popustljivost nije u stanju da odvraća težnje pojedinih manjina da se preko granica država vežu sa svojim maticama – zemljama. Nasuprot, još pre rata zapaženo je jačanje separatističkih težnji nacionalnih manjina u svim državama, pa i našoj. Sve povlastice, kulturne i privredne, poslužile su im samo za to da ih iskoriste kao sredstvo za razbijanje država u kojima su živjele.«

Zbog toga manjine treba iseliti, pri čemu je po važnosti ovaj redosljed: Nijemci, Mađari, Arnauti, Talijani, Rumunji. Što se tiče Albanaca, »simpatije koje mi osećamo prema narodu u Albaniji, ne smeju nas omesti da rasčistimo

račune s kvislinškim razbojnicima Kosova i Metohije«. A »pošto u pitanju Arnauta Stare Srbije i Makedonije moramo i da *etnički zavladam*o (moj kurziv) Kosovom i Metohijom, a da izbegnemo sukob sa susednim albanskim narodom, tu treba još smišljenije i praktičnije raditi nego u Vojvodini«. – Ovaj tekst se, po svoj prilici, može uzeti kao prva formulacija ideje o etnički čistom Kosovu. Kod toga nije bitno o kojoj naciji se radi: nacije su različite, ali su ideje iste; nacionalizmi su simetrični.

Čubrilovićeva mišljenja nije bilo osamljeno. No, nova, partizanska, vlast nije ni pomišljala na takvo rješavanje manjinskog pitanja. Izuzev Volksdeutschera, koji su se svojim postupcima sami izopćili, nijedna manjina nije iseljavana.

A što se tiče Kosova, umjesto iseljavanja formirana je Komisija za reformu agrarne reforme. Svi su doseljenici morali dokazivati pravo na zemlju. Kolaracionisti se nisu smjeli vratiti. Zemlja koja je bila nepravilno oduzeta, po ocjeni Miljkovića, oko 18–20% oduzete zemlje, vraćena je albanskim vlasnicima, a doseljenicima je dana druga zemlja, uglavnom van Kosova. Nesretni kolonisti stradali su i po treći put.

6. Konferencija u Bujanu

Kosovo do konferencije i neposredno poslije

Uoči rata na Kosovu je bilo 239 članova KPJ, od čega samo 23 Albanca. Većina su bili crnogorski kolonisti. Nakon talijanske okupacije neprijateljski raspoloženo stanovništvo i, naročito, emigranti-povratnici iz Albanije pritiscima, maltretiranjem, paljevinama i progonima prisilili su veliku većinu kolonista da napuste Kosovo. Sa svojim obiteljima otišli su i članovi Partije. Tako se brojčana snaga Partije još više smanjila, to malobrojno članstvo nije moglo uspješno organizirati narodnooslobodilačku borbu među stanovništvom koje je Talijane dočekalo kao oslobodioce.

U prva tri partizanska odreda, koji su formirani u toku 1941. (Kopaonički, Metohijski, Kosovski) nije bilo Albanaca. Prvi albanski partizanski odred, »Zeinel Ajdini«, formiran je u septembru 1942., a drugi, »Emin Duraku«, u januaru 1943. Tada je formirana i četa, kasnije bataljon, »Bajram Curri«, koji je u januaru 1944. udružen s albanskim bataljonom »Përlat Rexhepi« u Malesijski narodnooslobodilački partizanski odred. Taj se odred borio uz jugoslavensko-albansku granicu. Slično je kod Debra bio prebačen albanski partizanski bataljon »Haxhi Lleshi« koji se borio zajedno s makedonskim partizanima. Albanci oko Preševa i u Crnoj Gori odlazili su pojedinačno u srpske i crnogorske partizanske jedinice od 1941.

U 1943. osnovan je na Šari Glavni štab NOV i PO za Kosmet. U augustu iste godine formiran je Kičevsko-debarski partizanski odred, koji je prerastao u Četvrtu odn. Sedmu albansku udarnu brigadu, koja je učestvovala u proboju srijemskog fronta i oslobađanju Beograda i Zagreba. Tri mjeseca kasnije formirana je Makedonsko-kosovska udarna brigada u kojoj su se, pored Makedonaca, borili Srbi, Crnogorci i Albanci i drugi. Brigada je svoje borbene zadatke izvršavala u Makedoniji, Grčkoj i Albaniji.

Narodnooslobodilačka borba na Kosovu postaje masovnija kad je u maju 1944. formirana Prva kosovska brigada, a zatim, do oslobođenja Kosova i Metohije u novembru iste godine, pet kosovsko-metohijskih brigada. Na početku u Drugoj, Trećoj i Petoj brigadi nije bilo Albanaca (Dželetović, s. 74). Mladi Kosovari rado stupaju u albanske brigade, sa Kosova ili iz Albanije, ali veoma nerado ulaze u mješovite brigade jer se plaše da će biti proglašeni pripadnicima reakcionarnih snaga i da će onda biti likvidirani. Značajna je

pojednost da je Četvrta kosovsko-metohijska brigada formirana u Krumi, na albanskoj teritoriji.

Prva i Četvrta kosovsko-metohijska brigada zajedno s Trećom i Petom brigadom NOV Albanije oslobodile su Metohiju. Dan nakon oslobodenja Peći i Prizrena u novembru 1944. pisao je u *Borbi* Radovan Zogović: »Mi i Albanci u toku svoje novije historije nikada nijesmo ratovali zajedno za vlastite i balkanske interese. U toku oslobodilačke borbe protiv fašističkih osvajača albanski narod i njegovi partizanski odredi... bili su najvjerniji i najstrajnjiji balkanski saradnici jugoslavenskih naroda – isto onako kao i mi njihovi... Mi nijesmo imali mogućnost da jedni drugima ukažemo neposredno vojničku pomoć, ali kada su fašistički okupatori i njihovi sudionici preduzimali ofenzive na albanske patriote, mi smo odmah pojačavali djelatnost na svom frontu. Kako su Nijemci i Italijani polazili u ofanzive na našu Narodno-oslobodilačku vojsku, albanski patrioti napadali su našeg zajedničkog neprijatelja na svom sektoru. Odatle su se, i tako, rađali saradnički odnosi i drugarska osjećanja između našeg i albanskog naroda i naših vojski. Zajedničko oslobodenje Peći i Prizrena, to je dokaz oružanog bratstva nove Jugoslavije i nove Albanije...« (Zogović, s. 323).

Druga, Treća i Peta kosovsko-metohijska brigada, zajedno sa srpskim partizanima i uz uključivanje bugarskih jedinica, oslobodile su Kosovo. S kasnijim mobiliziranjem, narodnooslobodilačka vojska narasla je na 50.000 boraca. Albanci su dali 12 narodnih heroja. Međutim, sve do 1944., kosovski partizani nisu uspjeli na duže vrijeme formirati oslobođenu teritoriju. Borbe su se vodile van Kosova, u Makedoniji, Albaniji, Crnoj Gori i Srbiji.

S druge strane granice, u Albaniji, komunističke partije nije bilo. Postojalo je nekoliko grupa koje su se međusobno gložile. Delegati KPJ Miladin Popović i Dušan Mugoša pomogli su da se te grupe ujedine pa je 8. novembra 1941. godine osnovana KP Albanije. Popović i Mugoša ostali su i narednih godina na radu u Albaniji. Nakon organizacione konsolidacije, KPA povelu je narodnooslobodilačku borbu u Albaniji održavajući bliske kontakte s KPJ koja je pomagala vojnim i političkim savjetima i slala svoje kadrove: Albanski partizani prelazili su povremeno na kosovsku teritoriju i učestvovali su u konačnom oslobodenju južnih dijelova Jugoslavije sa dvije divizije.

Krajem 1943. baza Oblasnog komiteta KPJ i Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju nalazila se na albanskoj teritoriji u Đakovičkoj Malesiji. Taj je teren tada držao kosovski odred »Bajram Curri«. U neposrednoj blizini te baze u selu Bujanu (Bunjaju), kotar Tropoja, Oblasni komitet i Glavni štab sazvali su osnivačku konferenciju Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Dukadjin.* Konferencija je održana od 31. decembra 1943. do 2. januara 1944. Bio je pozvan 61 učesnik, stiglo ih je 49, od kojih je 41 bio Albanac,

* Dukadjin je albanski naziv za područje koje je nešto prostranije od Metohije i uključuje i dio albanske teritorije

jedan Musliman i 7 Srba i Crnogoraca. Od Albanaca je 10 bilo delegata Narodnooslobodilačke vojske Albanije. Od 12 delegata koji nisu stigli petorica su bili Srbi, dvojica su zakasnili, a trojica su bila ubijena. Srbi su se na Kosovu mnogo teže kretali od Albanaca (Hodža, *Borba*, 20. VI. 1987). Ako se uključe i kandidati koji nisu stigli, odnos Albanaca i Nealbana bio je 79:21. Konferencija je uživala gostoprimstvo narodnooslobodilačkog odbora za Tropoju. Osiguravali su je prateća četa Glavnog štaba i skadarski bataljon. Predstavnik tog bataljona ponosno je pozdravio konferenciju izjavom: »Konferencija može mirno da radi jer je borci ovog bataljona obezbeđuju« (Đaković, 228).

Danas se prisustvo onih 10 delagata koji se nazivaju stranim državljanima podvrgava kritici i dovodi se u pitanje autentičnost konferencije. Radi ispravno razumijevanja tadašnjih prilika i shvaćanja, navodim odlomak iz izlaganja delegata bataljona »Përlat Rexhepi«:

»U današnjoj borbi ne postoje granice za narodnooslobodilačke vojske. Gdjegod su fašisti, mi ćemo ih goniti i uništavati. Ako bude potrebno, NOV Albanije može otići do Beograda, a NOV Jugoslavije do Argirokasta, da isteraju fašističkog okupatora« (Saliu, 25).

Nije prošlo ni godinu dana, a NOV Albanije zaista je krenula prema Beogradu.

Rezolucija konferencije

Konferencija je ušla u historiju Kosova zbog jednog kontroverznog odlomka iz rezolucije koji citiram u cijelosti:

»Kosovo i Metohija je kraj koji je naseljen najvećim dijelom šiptarskim narodom, a koji kao i uvijek tako i danas – želi da se ujedini sa Šipnijom (Albanijom). Prema tome osjećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario svoje težnje. Jedini put da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba s ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih sluga. Jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredjeljenje do otcjepljenja. Garancija za ovo jest Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije kao i NOV Šipnije sa kojom je usko povezana« (Rajović, 209).

U posljednjih dvadeset godina ovaj stav napada se kao separatistički i traži se njegovo poništavanje, odnosno dokazuje se nelegalnost konferencije. S dru-

ge strane, današnja iredenta dokazuje svoju legitimnost pozivanjem na Bujan. Pokušat ćemo Bujansku konferenciju uklopiti u historijski okvir onoga vremena.

Mjesec dana ranije bilo je održano drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu za čije zaključke učesnici bujanske konferencije nisu znali a na zasjedanje nisu bili pozvani. S druge strane, AVNOJ nije spomenuo Šiptare. Nastao je određen politički vakuum koji je trebalo nekako popuniti. Pitanje Kosova i inače je pokretano u raznim prilikama. U jednom pismu za CK KPJ od jula 1943. Miladin Popović upozorava: »Naš CK postavlja pitanje Makedonije, Slovenije (okupirane pod Ital.), njemačkih manjina itd., a o Kosovu se ne govori. To i ne bi tako teško izgledalo da to pitanje ne postavlja i ne interesuje jedan dio 'liberalne' albanske gospode i dio albanskih rodoljuba koji se već nalaze u borbi... Buržoazija to pitanje odteđeno postavlja... Isto pitanje raznonacional. i postojanje mržnje i težnja za osvetom. Tu je stvarno težak problem kako zauzeti odlučni stav a da se ne izazove mržnja kod jedne od glavnih nacija... To vođenje računa... osporavalo nam je zauzeti odlučni stav, nego smo stalno podvlačili parolu o samoopredjeljenju sutra. Na taj se način nije mogao mobilisati al. narod u borbu protiv okupatora 'oslobodioca'. I razni šovinistički elementi su sa raznim parolama uspijevali... da zavedu albanske mase u borbu protiv 'slovenstva' Srba... samo ću reći moje mišljenje da treba po pitanju K. i M. da izmijeni dosadašnje držanje i al. partija, a i naša. Naći jedno rešenje kako zadovoljiti pitanje Kosmeta u cjelini« (Đaković, 401–402).

Međutim, takvog rješenja nije bilo. U odgovoru CK KPJ od 2. decembra 1943. adresiranom na CK KP Albanije kaže se: »Kada se radi o nacionalnom pitanju, treba imati u vidu dve činjenice: Prvo, svaka nacija ima pravo na *samoopredeljenje, uključivši i otcepljenje* (kurziv moj). Drugo, mi ne podupiremo sve nacionalne pokrete – nego samo one koji su zaista na djelu protiv imperijalizma. To znači da Albanci u Kosovu i Metohiji imaju pravo da se opredele kada hoće i kako žele... Drug Milo (Miladin Popović) nema pravo kada tvrdi da bi naša (i albanska) Partija trebale da izmene svoj stav po pitanju Kosova i Metohije i kada Kosovo i Metohiju upoređuje s Istrom.« Nakon sloma Italije valjalo je energično pokrenuti pitanje Istre jer je to značilo slabljenje imperijalizma. A na Kosovu tek treba razviti narodnooslobodilački pokret i oružanu borbu protiv okupatora. Pismo se završava konstatacijom: »Nova Jugoslavija koja nastaje biće zemlja slobodnih naroda, pa, prema tome, u njoj neće biti mesta nacionalnom ugnjetavanju ni albanske manjine. Ali – da bi se to uvidelo i izvojevalo, da bi se izvojevala i sama slobodna Albanija, treba se... pre svega boriti protiv nemačkih zavojevača i njihovih slugu« (Đaković, 381–82).

Sličan stav zauzet je i povodom bujanske rezolucije. U pismu CK KPJ od 28. marta 1944. upućenom Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju nema spomena o separatizmu, ali nema ni podrške za donošenje bilo kakve odluke. Kaže se: »Rad oko Oblasnog odbora u osnovi je pravilan, a proglašen je

pravilan i lep. Mi vam, u vezi s tim, ukazujemo na to – kako treba da pridete nacionalnom pitanju.« Ističe se da odluke AVNOJ-a »omogućuju pravo na samoopredeljenje«. Međutim, »to pravo može da se stekne, da se izvojuje samo borbom i u borbi protiv imperijalizma...« Slijedi zaključak: »Danas se, drugovi, radi ne o tome da se razgraniči Albanija i Jugoslavija – obe okupirane od Nemaca – nego da se obe, oružanom borbom, oslobode od njih. Zato svako postavljanje pitanja razgraničenja – u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugoga« (Đaković, 383–84).

Iz ove se razmjene pisama vidi da vodstvo KPJ ne prigovara Kosovarima zbog sadržaja rezolucije nego zato što su s njom preurani. Potvrđeno je načelo samoopredjeljenja, ali nikakva odluka nije donesena. Opcije su ostavljene otvorenima. Ponovno je naglašeno da legitimnost bilo kojega političkog zahtjeva ovisi o učestvovanju u zajedničkoj borbi.* Uostalom, to isto bilo je rečeno i prije Bujana. U pismu CK-u KP Albanije Ivan Milutinović kaže:

»Iz pisma druga Tita vidite kakav je i njegov stav po pitanju onog dijela Albanije koji je pripao Jugoslaviji i kakav stav trebate imati prema tom dijelu Albanaca. Ponovno vam naglašavam da ne smijere dozvoliti da vi zauzmete stav kao što ga zauzima reakcionarna albanska buržoazija, naime da će se taj dio još sada priključiti Albaniji, već da putem borbe, i to zajedničke, trebamo osloboditi te krajeve od okupatora i svih domaćih izdajnika, a *docnije će se narodi izjasniti šta hoće i kuda hoće*« (Đaković, 395; kurziv moj). U danim uvjetima teško da je bilo moguće zauzeti neki drugi principijelan stav koji bi bio u skladu s interesima revolucije.

Ovaj posljednji zaključak može se ilustrirati malom spekulacijom o dva alternativna scenarija.

Da je na Kosovu bila jača partijska organizacija i da je došlo do snažnog razmaha partizanske borbe protiv okupatora, Kosovo bi iz rata, vjerovatno, izašlo kao sedma republika. Da je došlo do federacije s Albanijom, Kosovo bi se ujedinilo u federalnu albansku republiku. Historija je odabrala treći scenarij po kojem je Kosovo postalo autonomna pokrajina u okviru federalne Srbije.**

* Taj se stav dosljedno povlači kroz cijelu NOB, a formulirao ga je Tito još 1942. u članku objavljenom u »Proleteru«: »Pitanje Makedonije, pitanje Kosova i Metohije, pitanje Crne Gore, pitanje Hrvatske, pitanje Slovenije, pitanje Bosne i Hercegovine lako će se riješiti na opće zadovoljstvo svih, samo na taj način što će ga rješavati narod, a to pravo svaki narod stiče, s puškom u ruci, u ovoj današnjoj Narodnooslobodilačkoj borbi« (Hasani, 296).

** Zanimljivo je navesti i svjedočenja četvorice suvremenika: Svetozara Vukmanovića-Tempe, delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ, i dvojice Albanaca učesnika bujanske konferencije, Fadila Hoxhe, komandanta Glavnog štaba, i Mehmeda Hoxhe, jednog od sastavljača rezolucije, kao i Pavla Jovičevića. Tempo u uputstvu Oblasnom komitetu od 2. oktobra 1943. piše: »Što se tiče budućih granica između Jugoslavije i Šipnije, to će se rešavati u bratskoj slozi i saradnji... Kako će se vršiti ta reorganizacija, to će zavisiti od razvoja političke situacije u Jugoslaviji i Albaniji.« U jednom razgovoru iz 1958. Fadil Hoxha iznio je kako je za vrijeme rata objašnjavao da »ako u Jugoslaviji pobjedi revolucija, a ne pobjedi u Albaniji, onda ćemo mi biti u Jugoslaviji, a ako revolucija pobjedi i u Jugoslaviji i u Albaniji, onda će to pitanje da se reši marksistički, tj. samoopredjeljenjem. No, pošto je većina Šiptara na Kosovu i Metohiji, svakako će to da ide u Albaniju.« Tri godine kasnije Hoxha je ponovio isto i dodao: »To nije bio moj stav

U stvari, to i nisu spekulacije. Postoje dokumenti koji izražavaju razmišljanja iz tog vremena. Dvojica vodećih političkih ličnosti Srbije, Sreten Žujović i Blagoje Nešković, zastupali su krajem 1944. i početkom 1945. ove stavove. U decembru 1944. održava se u Beogradu sjednica jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije na kojoj se formulirala deklaracija o ciljevima narodnooslobodilačkog fronta Srbije. Tom prilikom Žujović je rekao:

»Što se tiče Kosova, ono je naše i nema nikakve diskusije o tome. Ako bi se Albanija organizirala na istim principima na kojima i mi, ne bismo imali ništa protiv da se naši Arnauti otcepe i pripadnu njoj« (Miljković, nast. 5).

Na Trećoj oblasnoj partijskoj konferenciji u martu 1945. sekretar CK srpske partije Blagoje Nešković daje ovo obrazloženje:

»Pitanje odnosa gdje će pripasti Kosovo i Metohija – Albaniji ili Jugoslaviji – treba posmatrati tako da je danas demokratska i federativna Jugoslavija najjača demokratska sila na Balkanu, koja je jedina u stanju da omogući bolji život i suradnju i zadovolji sve težnje šiptarskog naroda, kao i ostalih naroda. Kada se u Albaniji postigne potpuna pobjeda pod rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta, i izmene međunarodne prilike, onda se neće postavljati pitanje granica između Jugoslavije i Albanije« (Miljković, 5).

U međuvremenu, u drugoj polovini februara 1945., kad još nije savladana pobuna na Kosovu, u CK KPJ u Beogradu održava se ključni sastanak, na kojem, pored Kardelja, Rankovića, Đilasa i Tempa, prisustvuju srpski rukovodioci Nešković i Žujović, te kosovski rukovodioci Miladin Popović i Fadil Hoxha. Raspravljalo se o statusu Kosova. Kardelj je tada izjavio da bi najpravičnije bilo da se Kosovo i Metohija prisajedine Albaniji, a da Albanija uđe u federaciju s Jugoslavijom.* No kako se u Albaniji narodnooslobodilački pokret još nije učvrstio, a međunarodna situacija bila je vrlo nepovoljna – saveznička intervencija u Grčkoj – balkansko rješenje nije dolazilo u obzir. Nakon razmatranja raznih mogućih varijanti zaključeno je da će najispravnije

nego stav Oblasnog komiteta « Ovom dodatku protivreći izjava Predraga Ajtića, ratnog člana Oblasnog komiteta: »Eminentna težnja albanskih masa je da se zadovolje njihova nacionalna prava, a nije se postavljalo pitanje otcepljenja.« Na proslavi 10-godišnjice bujanske konferencije Mehmed Hoxha, jedan od sastavljača rezolucije i ratni predsjednik Odbora, dao je ovakvu ocjenu: »Na osnovu ove rezolucije, posle oslobođenja, narodi Kosova i Metohije svojom slobodnom voljom odlučili su da Kosovo i Metohija uđu, kao Autonomna oblast u sastav Narodne republike Srbije« (Rajović, 210, 212, 213). U jednom članku, koji je krajem 1944. objavljen u listu *Sloboda*, Pavle Jovičević, sekretar Oblasnog komiteta KPJ, objašnjava smisao odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i zaključuje da se Albancima garantira pravo na samoopredjeljenje, kao i svakom drugom narodu, a to pravo treba da sreknu borbom protiv okupatora (Hadri, ss. 133–34).

* Prema Dedijerovu svjedočenju, to je bilo i Titovo mišljenje (Dedijer V., 166)

rješenje biti da se Kosovo i Metohija ujedine u jednu autonomnu oblast i pripoje republici Srbiji (Miljković, 5; Dedijer 1984, 168–69).

Preostaje da zaključimo. Na osnovi historijskih dokumenata može se prilično sigurno zaključiti da tu konferenciju u ono vrijeme nitko nije smatrao separatističkom ili uperenom protiv Jugoslavije. Zbog toga o spornom stavu – koji je u rezoluciju ušao iz referata Mehmeda Hoxhe – nije bilo diskusije (Miljković, nast. 12, ss. 56–57). Pretpostavljam da se smatralo samorazumljivim da se albanski partizani bore protiv okupatora za ujedinjenje svog naroda na socijalističkoj osnovi, kao i to da samo isticanje tog cilja može pokrenuti široke slojeve stanovništva na borbu. S druge strane, političko vodstvo Jugoslavije polazilo je od aksioma da se Jugoslavija ne može cijepati. U tom okviru trebalo je rješavati i albansko ujedinjenje. Bujanci nisu promislili sve konzekvencije svojih stavova i zato su bili kritizirani. Vodstvo NOB-a smatralo je neoportunim da se u onom momentu o tome naširoko raspravlja. A, osim toga, svi su zaista dijelili romantično uvjerenje da će nakon istjerivanja okupatora nastati nova epoha bratstva, jedinstva i sloge među narodima, pa će se sva pitanja rješavati lako i bez sukoba.

Na taj način ambivalentnost bujanske situacije prenesena je i u razdoblje poslije oslobođenja koje, naravno, nije bilo slobodno od sukoba i neslaganja, a ta su Bujanu počela davati značenja koja on nije imao. Kao i mnogo toga u kosovskoj historiji, dobre namjere konferencije nisu realizirane, očekivanja se nisu ostvarila. Ali sama konferencija ima za Kosovare isto historijsko značenje kao i druge slične partizanske konferencije za stanovnike drugih krajeva zemlje. Zbog toga je godišnjica konferencije ušla u kalendar službenih proslava na Kosovu, te je, među ostalim, ustanovljena i »Decembarska nagrada« kao najznačajnija nagrada na Kosovu. Današnja kampanja protiv Bujana mora stoga biti duboko uvredljiva za Albance.

Nedavno je nekoliko srpskih književnika sa Kosova vratilo ranije dobivenu Decembarsku nagradu. U obrazloženju tog gesta, pjesnik Radoslav Zlatanović piše: »... iz štampe saznao sam da je ova nagrada Kosova simbolički vezana za *takozvanu* bujansku konferenciju... S obzirom da je danas *celoj Jugoslaviji* jasno da je na bujanskoj konferenciji donesena kao najvažnija odluka da se *vekovni prostor Srbije*, Kosovo i Metohija, pripoje Albaniji i da su te odluke bile i *presudan* izvor antisrpskih i antijugoslovenskih ideja albanskih separatista, uvredljivo je biti nosilac Decembarske nagrade Kosova« (kurziv moj; *Politika*, 22. X. 1987.). Komentar nepotreban.

7. Republika Jugoslavija

Novi kurs

Nakon rata Jugoslavija i Grčka našle su se u pobjedničkom taboru. Već tko zna koji put postavilo se pitanje podjele Albanije. Inicijativa je ovaj put mogla doći samo od Grčke. Edvard Kardelj, kojemu je prijedlog iznesen, na mirovnoj konferenciji u Parizu (nakon što je isti prijedlog iznesen i Moši Pijade i Alešu Bebleru), indignirano ga je odbio. Nova Jugoslavija sad je bila drugačija država. Vrijedi registrirati zgodu u cjelini:

»Mirovna konferencija u Parizu je inače bila prilika za razne pazare, odnosno pogađanja. Tako, npr., jednog dana posetio me Caldaris, koji je tada bio predsjednik vlade... Grčke. Nije mnogo okolišao nego je odmah na samom početku jasno izneo svoj predlog: naime, da Jugoslavija i Grčka podele Albaniju. Po njegovom mišljenju, Albanija uopšte nije nikakva država, nego su je stvorile velike sile u vreme kad im je bila potrebna zbog njihovih međusobnih odnosa. Bio je čak i velikodušan i ponudio nam veći deo Albanije nego što je tražio za Grčku. Sam po sebi, taj predlog me je doslovno zaprepastio... Rekao sam da mi na konferenciji ne pravimo takve pazare... Drugim rečima, rekao sam mu – ne samo da nismo spremni da učestvujemo u nekim pogađanjima o podeli Albanije, nego da ćemo braniti njen integritet. Razgovor je završen time što je Caldaris rekao otprilike ovo: 'Kako hoćete, ali kažem vam – iako se sada prave vaši prijatelji – Albanci su u istoriji svakoga izdali, pa će izdati i vas.' Odgovorio sam da su to radili reakcionarni režimi u Albaniji, a ne Albanci, i da albanski narod ima drukčiju vladu, o kojoj je nemoguće tako nešto govoriti« (Kardelj, 95–96).

Grk je tačnije predviđao neposrednu budućnost, ali iz pogrešnih razloga. Kardelj je bio ponesen revolucionarnim optimizmom ali je imao, principijelno i dugoročno gledano, ispravan stav. Dugoročne dividende principa tek treba da se pokažu, naravno ako se kod principa konzekventno i ostane.

Došao je još jedan zanimljiv prijedlog: o aneksiji čitave Albanije. Zanimljiv je i izvor: Josif Visarionovič osobno. O tome Kardelj izvještava:

»... Staljin je... jednom prilikom rekao Đilasu da bismo morali uspostaviti federaciju s Albanijom. Đilas mu je odgovorio da su Albanci veoma osjetljivi na svoju nezavisnost i da mi ne bismo želeli da vršimo nikakav pritisak na njih u tom pravcu. Na to mu je Staljin rekao: 'Ne, Albaniju treba progutati.'

Đilas mu je rekao da mi takvih namera nemamo, nego da ćemo podržati Albaniju ako bi njena nezavisnost bila u opasnosti« (Kardelj, 105).

Unutrašnja politika bila je u skladu s vanjskom. Pošto se nova vlast ustalila, situacija se osjetno poboljšala jer je postalo očito da je novi režim ipak različit od ranijih i da ne pomišlja na osvetu. Štaviše, provedena je agrarna reforma koja je jednako tretirala sve narodnosti, a albanski seljaci, oštećeni u kraljevskoj Jugoslaviji, dobili su natrag zemlju (15.784 ha) (Đaković, 33). Privredno i kulturno, Kosovo se počelo brzo razvijati. Međutim, posijano je i sjeme budućih teškoća.

Na čelo državne uprave i političkih foruma došli su oni Kosovari i Kosovci koji su najaktivnije učestvovali u revoluciji. Teško da je drugačije moglo i biti. Ali to je značilo dominaciju Srba i Crnogoraca u kraju gdje su velika većina stanovništva Albanci. Dok je trajao revolucionarni zanos bratstva i jedinstva, obnove i izgradnje zemlje, ta se proturječnost nije posebno osjećala. No, trebalo je da bude jasno da su, s udaljavanjem od revolucije i s buđenjem nacionalne samosvijesti, takve proporcije učešća u vlasti tempirana bomba.

Već na Osnivačkom kongresu KP Srbije u maju 1945. uočena su određena ponašanja, koja će kasnije imati sudbonosnih posljedica. Đoko Pajković, sekretar Oblasnog komiteta, izvještava:

»... kada se pokrenuo rad na terenu, mi smo napravili krupnih grešaka na Kosovu i Metohiji prema Šiptarima, tako da su oni stekli uverenje da se ništa nije promenilo od vremena stare Jugoslavije. Na primer, bilo im je zabranjeno isticanje njihove zastave, prisiljavani su da govore srpskim jezikom... Na rukovodećim mestima nalaze se Srbi i Crnogorci, što je izazvalo revolt kod šiptarskih masa... U vreme kada su vođene borbe, došli su sa strane razni štabovi divizija, a nakon oslobođenja stvorili su odbore u koje nisu ušli Šiptari, već uglavnom Crnogorci i Srbi. Rešavanju tih pitanja nismo pristupili... ne zbog toga što [ih] nismo mogli... da rešimo... već je to bio nepravilni način borbe« (s. 73).

Zatim je upravo savladana pobuna izazvala šovinističke reakcije. Aleksandar Ranković spominje mobilizaciju iz vremena vojne uprave, kad se jedan regrut, Albanac, naljutio na svog sprovodnika, skinuo pušku i ubio ga. Umjesto suđenja i kažnjavanja tog pojedinca, nadležni rukovodioci htjeli su strijeljati 40 Albanaca. Izbila je buna. Bačeno je nekoliko bombi. Otvorena je vatra i ubijeno 300 Albanaca. Prilikom drugog transporta grupa Albanaca nepažnjom je bila smještena u neku napuštenu barutanu, i 130 ljudi se ugušilo (ss. 158–59).

Mita Miljković, delegat s Kosmeta, spominje članak u kojem su »Srbi i Crnogorci dobili... pravo nacije, a Šiptari nacionalne manjine, što je objektivno značilo širenje šovinizma« (s. 217). Milovan Đilas navodi kako je čuo »od članova partije da o Arnautima govore kao o stoci, koja jedino poštuje silu i za koju nema nikakvih drugih sredstava osim sile« (s. 78). Đilasova izjava* slaže se s navodima iz pisma Operativnog štaba Kosmeta upućenog u februaru iste godine komesarima kosmetskih brigada u kojem se upozorava na šovinistički odnos prema albanskom narodu i na to kako vojnici govore o Albancima s prezrenjem i mržnjom (*Godišnjak*, ss. 317–18).

Ekscesi policije

Nacionalne se disproporcije prije svega odnose na policiju. Slična pojava, iako mnogo manjeg intenziteta, zapažena je i u Hrvatskoj. Uslijed ustaškog terora, Srbi su u Hrvatskoj ranije i masovnije odlazili u partizane nego Hrvati, pa su tako na kraju rata imali i u prosjeku duži partijski i borački staž. Kako je taj staž bio glavni kriterij za uključivanje u OZN-u i UDB-u, ta je služba imala iznadprosječan broj srpskih kadrova. Ostavši bez potrebnog političkog nadzora, UDB je izvršila niz teških povreda zakonitosti koje, u vrijeme maspoka, nisu pripisivane neodgovornoj policiji nego Srbima. Sve je to moralo imati mnogostruko teže posljedice na Kosovu.

Nedavno objavljeni podaci o nacionalnom sastavu policije (*Intervju*, 4. IX. 87., s. 68) omogućuju da se stvori određena slika:

Učešće u % u 1956.

	Služba državne bezbijednosti	Milicija	Stanovništvo
Srbi	58,3	60,8	23,5
Crnogorci	28,3	7,9	3,9
Albanci	13,3	31,3	64,9

Srbi i Crnogorci činili su 86,6% pripadnika UDB-e, što znači da su bili petnaest puta intenzivnije zastupljeni nego Albanci. Osim toga, Albanci »su uglavnom bili na sporednim radnim mestima, a vrlo retko na operativnim

* Ta izjava izgledala je priređivačima zbornika *Osnivački kongres KP Srbije* u 1972. toliko nevjerovatnom da su našli potrebnim da je poprate ovim komentarom: »Verovatno da su pojedini članovi KPJ insistirali da se upotrebi 'sila' protiv neprijateljskih elemenata, koji daju otpor organima narodne vlasti i jedinicama NOVJ, a nikako protiv Albanaca uopšte« (s. 78).

i rukovodećim«. Sve to ne bi nužno moralo imati težih posljedica da je policija poštovala zakone i civilizirano se ponašala. Na žalost, nije bilo tako. I tada su u višenacionalnoj sredini ekscesi *policije* doživljavani kao teror Crnogoraca i Srba.

OZN i UDB izvršile su izuzetno težak posao čišćenja odmetnika na Kosovu. Mnogi pripadnici te službe ranjeni su ili su poginuli u izvršavanju tih zadataka. Na taj način u službi se moralo učvrstiti uvjerenje – koje država gaji prema Kosovarima od pripajanja 1912. – da su Albanci nepouzdan element. To uvjerenje samo je pojačano službenim udžbenikom za policijske kadrove u kojem se kaže da su nacionalne manjine sumnjiv element, jer njihovi pripadnici, i kad vrše najodgovornije funkcije, mogu prenijeti tajne informacije matiči zemlji.* (Hasani, 168).

Kad se uzme u obzir da je dugo vremena nakon oslobođenja i za najskromnije vodeće mjesto u administraciji i privredi tražena ocjena policijskog organa, onda je jasno kakve je razmjere morala imati diskriminacija.

Na partijskom plenumu Srbije u 1966. Veli Deva je iznio da je UDB pratila veliki broj građana i članova SKJ – što je ta služba radila u cijeloj zemlji – a posebne mjere poduzimala je prema inteligenciji. »Ipak u najtežem položaju su bili nastavnici šiptarskog jezika, književnosti i historije. Oni su veoma često pozivani u UDB i govoreno im je šta ne treba da predaju iz programa, naročito kad se radi o tom i tom književniku, o tom i tom historijskom događaju, mada je to bilo predviđeno u programu koji je odobrio Savet za prosvetu i kulturu Republike Srhije« (*Intervju*, 13. feh. 1987. s. 45). U izvještaju Saveznog javnog tužioca od 9. decembra 1966. kaže se: »Kroz naročiti sistem informacija o situaciji na Kosovu i Metohiji protureni su velikodržavni i šovinistički stavovi koji su suštinski išli na razbijanje jedinstva naroda Jugoslavije. Do 'podataka' za takve informacije dolazilo se raznim nedozvoljenim sredstvima – iznuđivanjem, praćenjem, prisluškivanjem i sl. Ove mere su bile primjenjivane najčešće prema inteligenciji, prosvetnim radnicima, a naročito prema nastavnicima nacionalnog jezika i istorije. UDB je pratila i kontrolisala idejnost u nastavi, a veći broj novinara i publicista je okarakterisan kao nelojalan« (*Intervju*, 27. feb. 1987. s. 33). Valja dodati da je notorni Čeća Stefanović pripremio projekt »O negativnim pojavama u oblasti nauke i kulture i nosiocima takvih pojava« koji je obuhvatio sve univerzitete u zemlji, Srpsku i Slovensku akademiju, institute, izdavačka poduzeća itd. No šteta urađena u drugim krajevima zemlje ne umanjuje štetu i njene posljedice na Kosovu.

Međutim, UDB se nije zaustavila na pukoj diskriminaciji. U julu 1956.

* I bez obzira na političke posljedice, taj je stav naprosto lažan. Poznato je da, npr., Sjedinjene Američke Države u svoja diplomatska predstavništva često šalju ljude koji su porijeklom iz tih zemalja. Osim toga, taj stav je baš na Kosovu prošao kroz empirijsku provjeru: za vrijeme napada IB-a, kad je sama egzistencija Jugoslavije bila ugrožena, najmanje kominformovaca bilo je među Albancima. A u isto vrijeme Albanija je bila najžešći eksponent Informbiroa. U to vrijeme iz Albanije u Jugoslaviju prebjeglo je 6000 ljudi, a u obrnutom smjeru samo nekoliko desetaka (Hasani, 156).

došlo je do montiranog Prizrenskog procesa, koji je osuđen na Brionskom plenumu SKJ, čija je posebna komisija zatražila obnovu procesa. Taj Prizrenski proces dosta podsjeća na one predratne policijske manipulacije u Prizrenu iz opisa Dragiše Vasića. U isto vrijeme provodila se godinu dana ranije započeta akcija sakupljanja oružja od sranovništva. Sama je akcija bila vjerojatno opravdana. Da to oružje nije bilo pokupljeno u 1956., godina 1981. možda je mogla biti krvavija.

Međutim, akcija je provedena uz tuče, maltretiranje, mučenje, pritvaranje i hapšenje bez rješenja. Bilo je i ubojstava koja su do danas ostala nerazjašnjena, a o događajima jugoslavenska javnost nije bila detaljno obaviještena, što je nesumnjivo bio težak politički (i novinarski) propust.

Poslije Brionskog plenuma pokrajinsko Izvršno vijeće formiralo je Komisiju za reorganizaciju Službe državne bezbjednosti, koja je u novembru 1986. podnijela izvještaj. Izvještaj je sada objavila Ljiljana Bulatović u *Intervju-u* (4. IX. 87) i iz njega citiram relevantne dijelove.

Kod prikupljanja oružja policiji su bile »odrešene ruke u pogledu izbora metoda i sredstava u razračunavanju sa nedužnim građanima. Počev od psovki, šamaranja, batinanja, teranja kroz vođu u zimskim danima, držanje u hladnim prostorijama do fizičkog osakaćenja, pa čak i usmrćivanje – bili su metodi i mere tokom sprovođenja akcije, što upravo upućuje na zaključak da je cilj iste bio odmazda i ulivanje straha kod građana... Na primer, na terenu Srbiće jedan seljak nije rekao ni posle tuče da ima pušku, pa su doveli ženu i u njenom prisustvu ga tukli i pucali preko njega uvis. Potresena ovakvim prizorom, žena je poludela i nakon tri nedelje umrla« (s. 69). Akcija je bila popraćena i drugim prljavim postupcima, pa je, npr., oduzeto oružje preprodavano drugim građanima, od kojih je »traženo da ga predaju, tako da je bilo slučajeva da se jedna puška preprodavala više puta«.

U nastavku izvještaja kaže se: »Ova akcija je bila uglavnom uperena prema građanima šiptarske narodnosti, mada njom nisu zaobidjeni ni Srbi ni Crnogorci. Sa takvim ciljem i zbog drastičnih mera i metoda, ona je imala velikog odraza na raspirivanje šovinizma među narodima na Kosovu i Metohiji, na ulivanje straha i nepoverenja... Ona je doprinela da jedan broj građana pobegne za vreme akcije preko granice u Albaniju, kao i da se jedan broj zbog uznemirenosti iseli za Tursku« (s. 69).

U udžbenicima svake policije, pa tako i jugoslavenske, stoji da kao suradnike treba angažirati kompromitirane osobe. To je rađeno širom zemlje, ali je na Kosovu imalo izuzetno teške posljedice. Angažirani su ljudi »koji su u prošlosti bili u oružanim balističkim i četničkim formacijama ili u drugim kvislinškim organizacijama, jataci bandi, slabih moralnih kvaliteta, osuđivana lica zbog političkog i drugog kriminala i druga poročna lica koja su sklona za svaku malverzaciju i intrigu. Ovakvi kompromitovani ljudi su bili naoružani i kao lični prijatelji ili suradnici stalno su se kretali u društvu sa nekim službenicima državne bezbednosti po kafanama, na raznim pijankama, na svadbama

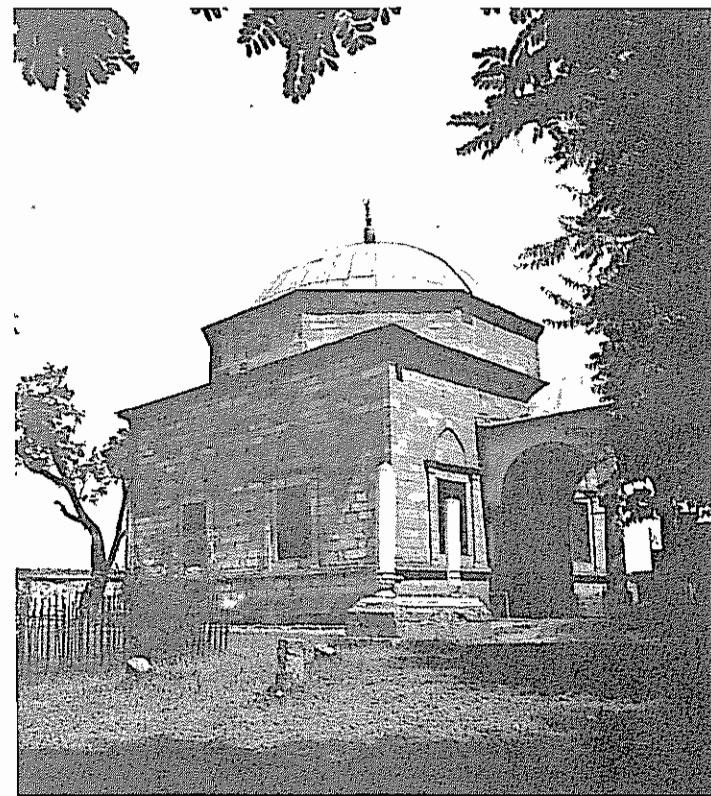
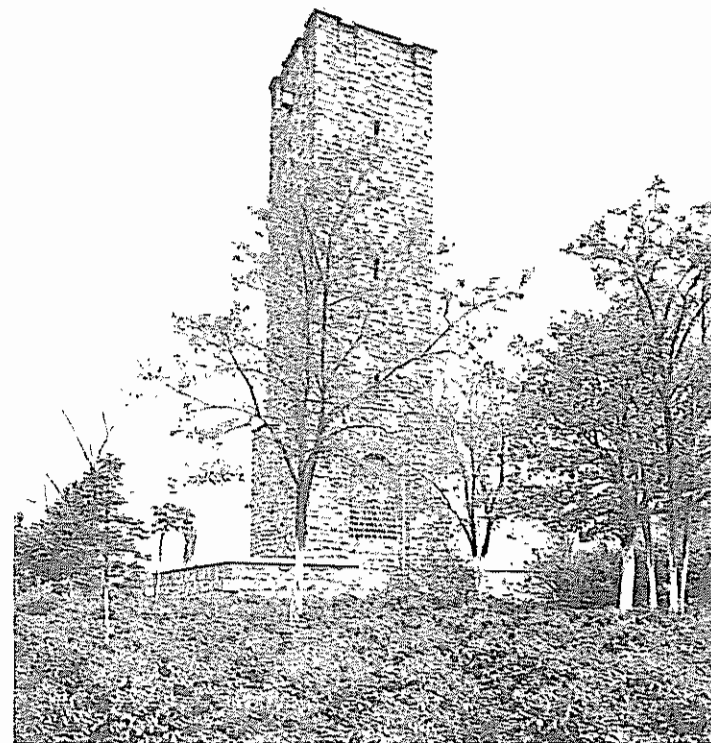

Crkva Blagoveštenja manastira Gračanice. Manastir je utemeljen na mjestu stare Lipljanske episkopije. Crkvu je gradio (1315–1321) kralj Milutin. Jedno od najljepših ostvarenja srednjovjekovne srpske arhitekture

Ostaci manastira sv. Arhandela kod Prizrena, zadužbine cara Dušana. Manastir je građen 1348–1351. Prvi put je rušen 1455, nakon pada despotovine, a drugi put 1615. kad Sinan-paša upotrebljava materijal za gradnju svoje džamije u Prizrenu.

Spomenik kosovskim borcima izgrađen 1953. u obliku srednjovjekovne kule na nekadašnjem kosovskom ratištu Uokolo kosovski božuri.

Muratova turbe na Kosovu polju gdje je 1389. Miloš Obilić ubio sultana Murata.

Poprsje Dardanke u nošnji iz okolice Klokot Banje

Zef Mark Lushi, istaknuti aktivist KPJ, ubijen od policije u Đakovici decembra 1920

Formiranje Prve makedonsko-kosovske brigade u selu Slivovu, 11 XI. 1943. Govori Svetozar Vukmanović-Tempo

Naum Veqilharxhi (1797–1866), prethodnik albanskih preporoditelja

Zef Jubani (1817–1880), jedan od preporoditelja

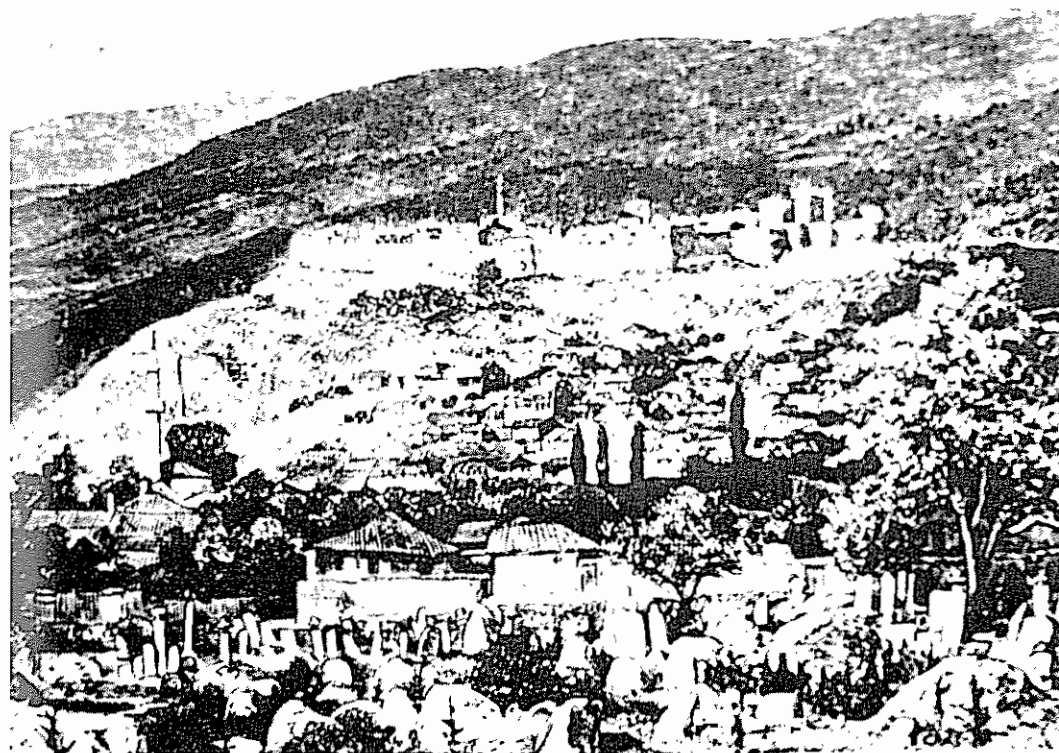

Pashko Vasa (1825–1892), političar i književnik u vrijeme albanskog preporoda

Abdyl Frashëri (1839–1892), predsjednik carigradskog komiteta i idejni vođa Prizrenske lige

Prizren – gravura F. Konitza iz 1867

Isa Boletini (1864–1916), vođa ustanika na Kosovu 1909–1912. Godine 1881 učestvovao u borbi protiv osmanske vojske koja je upućena da uguši Prizrensku Ligu

Kosovski ustanici u Skoplju, augusta 1912

Srpska vojska ulazi u Skoplje 1912

Bajram Curri (1862–1925), jedan od vođa kosovskih ustanika i predvodnik junske revolucije u Albaniji (1924) Ubijen od Zaguovih žandara

Azem Bejta (1889–1924) i Shote Galica, supruzi i suborci, vode dreničkog ustanka. U vrijeme I. svjetskog rata Bejta je organizirao oružane jedinice koje su izvele niz akcija protiv austrijskog i bugarskog okupatora.

Shriješn Konstantin Gječovi (1874–1929), književnik, učitelj, arheolog, etnograf. Autor djela *Kanuni i Lekë Dukagjinit*.

Boro Vukmirović (1912–1943), narodni heroj, sekretar OK KPJ za Kosmet, uhvaćen na zadatku i strijeljan.

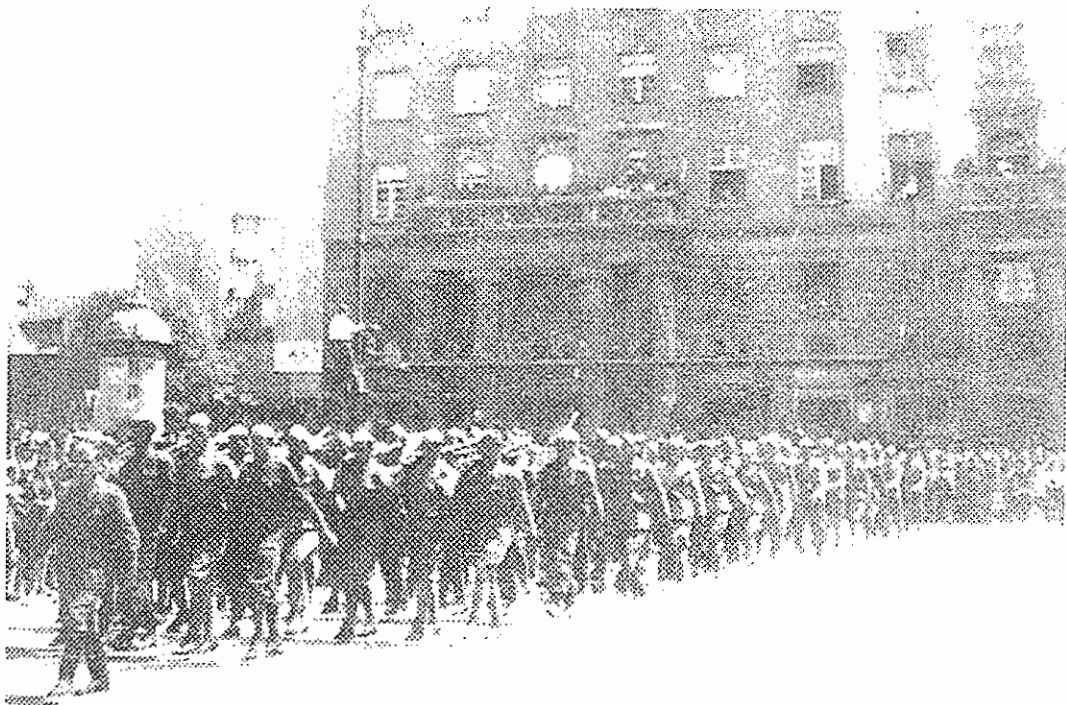
Ramiz Sadiku (†1943), organizacioni sekretar KPJ za Kosmet. Kad je uhvaćen Vukmirović, tražio je da bude strijeljan zajedno s njime.

Partizanski bataljon »Bajram Curri«, formiran 1943

Jedinica Četvrte (Sedme) albanske udarne brigade učestvuje u defileu u tek oslobođenom Zagrebu. Brigada se razvila iz Kičevsko-debarskog partizanskog odreda formiranog u angustu 1943

Emin Duraku (1917–1942), narodni heroj, organizator NOP-a na Kosovu. Organizirao prvi narodno-oslobodilački odbor Poginuo od rana zadobivenih u borbi s fašistima u Prizrenu.

Partizanski odred »Emin Duraku« 1943

Obješeni pripadnici NOP-a u Peçi, Tefik Chana i Ukshin Mihtarci.

Dio boraca Prve brigade u Peçi, odmah po oslobođenju, novembra 1944.

Miladin Popović (1910–1945) s grupom albanskih partizana. Organizator revolucionarnog pokreta na Kosmetu, instruktor CK KPJ u Albaniji

i slično i na taj način se postavljali kao vlast i ponašali se siledžijski, naročito na selu... Jasnije je da je ovaj sloj ljudi tretiran od strane građana kao ološ... Bilo je niz slučajeva da su pošteni ljudi na intervenciju pripadnika državne bezbednosti nezakonito otpušteni sa posla, a na njihova mesta su se zapošljavali ovakvi elementi, pod motivacijom 'to je naš čovek'... (s. 67).

Stanovništvo je, naravno, reagiralo pa je to policiju navelo na daljnje kršenje zakonitosti: »Od strane organa državne bezbednosti vršen je uticaj na lekare i zdravstvene ustanove da ne izdaju uverenja o povredama građana prilikom batinanja... Vršen je uticaj na pojedine organe i ustanove da ne primaju žalbe građana u vezi sa nezakonitim postupcima... a vršena je i pretnja prema onima koji su pokušavali da se žale« (s. 69).

Zloupotrebe policije bile su često i materijalne prirode, i one se »ogledaju u nezakonitom trošenju fondova za specijalne namene, otuđivanje i prisvajanje zaplenjene švercovane robe... kupovina kola po nižim cenama i mimo licitacije... u raznim privilegijama i nedozvoljenim povlasticama kod nabavke građevinskog materijala... u prodavanju oružja... U SUP-u Prizren je bila praksa da se prodajom zaplenjene robe od švercera plaćaju razni banketi i gozbe...« Nađeno je neproknjiženih satova, zlatnika i nakita od zlata. U magazinu SUP-a u Đakovici nađeni su čilimi koji su bili oduzeti od građana, a da im nisu dane potvrde (s. 71) i tako dalje. Prisvajanjem oduzetih predmeta – foto-aparata, nakita i zlata – bavili su se i Čeća Stefanović i njegovi pomoćnici (Dedijer, 480). No to se moglo objasniti kao zloupotreba policije. Na Kosovu je to imalo privid nasilja vladajuće nacije.

Kad je građanima pružena mogućnost da prijave štete i počinitelje, dobivena je ova slika (s. 65):

	Albanci i Turci	Srbi i Crnogorci
Oštećeni podnosioci prijava	763	51
Prijavljeni službenici SUP-a kao počinitelji	27,5%	72,5%

Proizlazi da su policajci uglavnom srpske i crnogorske narodnosti terorizirali građane gotovo isključivo albanske i turske narodnosti.

Brionski plenum SKJ pokazao je da je služba bezbijednosti široko kršila zakonitost u cijeloj zemlji. No Kosovarima je izgledalo – a bilo je čak i dobrim dijelom tačno – da je policijska represija upravljena isključivo prema Albancima. Na taj način oživjele su stare uspomene na prijašnje režime. Bilo je samo pitanje vremena kad će doći do reakcije.

Nije samo policija krenula stranputicom. I kulturnom razvoju Albanaca postavljane su zapreke. Ukida se tek otvoreni Albanološki institut, prestaje s radom Ansambl narodnih igara i pjesama, napada se albanski folklor, radi se na stvaranju posebnog pravopisa i književnog jezika za jugoslavenske Albance

kako bi se razlikovali od onih u Albaniji. Gimnazija u Đakovici prestaje s radom. Dolazi do prebjegavanja u Albaniju radi školovanja na materinjem jeziku.

U međuvremenu došlo je do posljednjeg velikog iseljavanja. Od 1953. – kad je zaključen Balkanski pakt i aktiviran predratni dogovor s Turskom – pa do 1966. iseljeno je u Tursku 231.000 osoba. Među njima je, po ocjeni H. Hoxhe (statistički podaci ne postoje), bilo 80% Albanaca (Stanič, s. 214). Albanci su morali prethodno proći kroz ponižavajuću proceduru da se izjasne kao Turci (slično kao što su se nekoliko godina kasnije Poljaci pri iseljavanju morali izjašnjavati kao Židovi, Jevreji.)

Nakon svega ovoga Brionski plenum doživljen je na Kosovu kao novo oslobođenje. A svako oslobođenje stvara i euforiju.

Reakcija

Nakon Ustava iz 1963. i, na njemu zasnovane, reforme iz 1965., započeo je proces jačanja regionalnih državnosti i nacionalističkog zatvaranja republika i pokrajina. U cijeloj zemlji pokrenuti su nacionalni antagonizmi za koje se mislilo da su davno zaboravljeni. Socijalni bunt beogradskih studenata u prvoj polovini 1968. odjeknuo je nekoliko mjeseci kasnije među kosovskim studentima s nacionalističkim i iredentističkim tonovima. U ranijem razdoblju bila je zabranjena albanska zastava – za njeno isticanje išlo se do 1966. u zatvor.* A administracija je vođena uglavnom na srpskom (Hasani, 143). Sada je postepeno dolazilo do iracionalne albanizacije svega i svačega. Od dječjih vrtića dalje škole su podijeljene na albanska i nealbanska odjeljenja; albanski je forsiran u administraciji; popunjavanje radnih mjesta uvjetovano je poznavanjem albanskog; albanski kadrovi uživali su prednost u upravi, školstvu, privredi, kako bi se ispravio nacionalni sastav; šetalački korzo u Prištini podijelio se na albansku i nealbansku stranu. Kako pokazuje slučaj Kadri Reufija, čak je i popis stanovništva zloupotrijebljen da se poveća broj Albanaca pretvaranjem Turaka u Albance (Đaković, 447–51). To postepeno razbuktavanje nacionalne euforije poklopilo se s privrednim zaostajanjem Pokrajine i sve većom nezaposlenošću. Jedno je i drugo bilo rezultat zatvaranja i pogrešne ekonomske politike u Pokrajini kao i u cijeloj zemlji. No, u emotivno nabije-
noj atmosferi, uz prekid normalnih kulturnih komunikacija, u situaciji kad se Kosovo sve više pretvaralo u privredno-kulturni geto, zaostajanje i izolacija doživljavani su kao diskriminacija što je nameće slavensko okruženje. Pri-

* Jednom naredbom iz 1942. zastavama Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju proglašene su »šiptarska i srpska nacionalna zastava s antifašističkim znakom petokrakom zvezdom na sredini...« (Hasani, 301). Zabrana zastave poslije oslobođenja morala je, stoga, biti shvaćena kao likvidacija tekovina NOB-a

premljeni su uvjeti da iredentistička propaganda iz Albanije i tajnih separatističkih grupa na Kosovu padne na plodno tlo. I najmanji je impuls mogao pokrenuti lavinu.

To se srvarno desilo u martu 1981. Kao i uvijek u takvim situacijama, povelu su srudenti.

Slijedila je drakonska represija. Do danas je krivično kažnjeno više od hiljadu i po, a prekršajno više od četiri i po hiljade gotovo sve mladih ljudi. Veoma su često kažnjavani na dugogodišnju robiju Kosovo je doživjelo još jednu pacifikaciju. Kao da je onaj policijski udžbenik ipak imao pravo; kad-tad manjine ugroze sigurnost zemlje, zato ih treba oštro kontrolirati. I tako se stvaraju uvjeti da se kosovski ciklusi buna i pacifikacije perpetuiraju unedogled. Kao da zaista nema rješenja.

Nema sumnje da će se kobni ciklusi nacionalističkih eksplozija i represija nastaviti ako ne budu prekinuti inteligentnom i energičnom akcijom. Iako ta akcija ne može sasvim izbjeći policijsku represiju, ne može se na nju ni svesti. Ne može se svesti ni na neku kontraindoktrinaciju – time što će se u školskim knjigama pojaviti nategnuti patriotski tekstovi, a novinarima i prosvjetnim radnicima propisati norme jugoslavenskog patriotizma – niti se što može postići političkim parolama i deklaracijama zajedništva. Potrebno je ukloniti uzroke sukoba.

8. Elementi sukobljavanja: iseljavanja i bune

Odnose između Albanaca i Srba na Kosovu kroz vjekove dobro je rezimirao Dimitrije Bogdanović (b, 21), kad kaže da su

»Odnosi Srba i Albanaca prolazili kroz veoma protivrječne faze, pri čemu je odnos simbioze, dobrog susjedstva pa čak i bratstva bio karakterističan za daleko najveći i najduži dio naše zajedničke historije na Balkanu. Tek od početka XVIII vijeka, a naročito u toku XIX vijeka, ti odnosi dobijaju karakter permanentnog nasilja nad srpskim narodom, u znaku islamizacije Albanaca i njihovog prodora u srpske zemlje, privilegiranog i podsticanog od strane . . . otomanske vlasti.«

Kolonizacija Albanaca na Kosovu

Prijelaz planinskih Albanaca s nomadskog na sjedilački način života u XVI. stoljeću poklopio se s turskom okupacijom i islamizacijom. I kao što su Crnogorci sa svojih brda silazili na sve četiri strane svijeta (uključivši i na Kosovo), u potrazi za boljim uvjetima života, a često naprosto bježeći od gladi – to su isto radili i albanski gorštaci. Što se tiče Kosova, razlika je bila u tome što su tu i vjera i etnos bili različiti, a bila je različita i civilizacijska razina, tako da je historijskih razloga za krvave sukobe bilo više nego dovoljno. Slijed događaja bio je, otprilike, ovakav. Pod pritiskom islamizacije i stalnog maltretiranja pokrenuli su se neasimilirani Slaveni iz Albanije seleći se u krajeve s većinskim slavenskim stanovništvom. Zatim su počeli pljačkaški prepadi nalik na one koji se u plemenski organiziranom društvu redovno dešavaju, pa za njih znaju i crnogorska plemena (Erdeljanović, 245). * No u tome su Alban-

* Takvu pljačku i drugi zulum Marko Miljanov – koji ih, naravno, ne odobrava – objašnjava socijalno-psihološkim razlozima na sasvim suvremen način. Na kraju jedne takve analize on zaključuje: »Ono, ima i u nji' pljačka i grabi, ali oni smjeraju i najniža grabnja da i' blizu slave izgleda, kako ju može drugo ime zamijenit', a ne niska grabnja, žmureća, samo da iju' kâ što čine neki u Tursku, na druga mjesta, grabadije koji grabe da iju, a nikoga ne biju. A oni koji grabi miješa ga s ubistvom, koje je sa slavom pomiješano« (sv. 2, s. 70). – Čini se da je naročito slatko

ci imali dvije značajne prednosti u odnosu na Srbe: bili su čvrsto plemenski organizirani* – srpski ratari bili su plemensku organizaciju davno napustili – a oni islamizirani uživali su privilegije koje im je u otomanskom carstvu davala vjera.

S vremenom su se albanski gorštaci prestajali vraćati sa svojih pljačkaških pohoda i počeli su se kolonizirati. Sada se, na neki način, historija ponovila u obrnutom smjeru: Slaveni su potiskivani sa svojih njiva u planine, odn. van Kosova i naročito prema sjeveru. Do prave kolonizacije došlo je tek poslije bečkog rata i velikih seoba 1690. i 1737. Očigledno je da je te procese karakterizirala velika surovost. Jevto Dedijer, koji je početkom ovog vijeka proputovao te krajeve, daje nam sljedeći opis za krajeve oko Debra:

»Arbanasi . . . su se najpre javljali u četama kao zulumčari, pljačkali stoku, odvodili decu i ljude i učenjivali su. Tim su najpre postigli to da je rad i život po selima postao nemoguć. Najpre se napuštalo stočarstvo po planinama i obrađivanje onih zemalja koje su dalje od sela. Stanovništvu su na taj način oduzeti svi uslovi za život, i ono je moralo ići u pečalbu. Ova sela morala su imati arbanaške najamnike . . . koji su ih čuvali. Ovi najamnici se najpre nasele u selu, i, mesto po šumama, zulumčari su tada u selu. Oni drže vezu sa svojim saplemenicima u Debru i oni ih pomažu. Nastaju tada otmice imanja, ubijanja, i srpskog stanovništva postepeno nestaju i iseljava se.«

Katolički Albanci koji se naseljavaju na Kosovu nemaju, kako je već konstatirano, čvrstih vjerskih uvjerenja i lako primaju islam. Na taj način ulaze u vladajuću naciju, što im povećava samopouzdanje. Isprva zauzimaju puste zemlje izbjeglih Srba, a zatim počinju preostale Srbe istiskivati iz sela i s imanja na način kako je već navedeno. Također pretvaraju Srbe u svoje čifčije (kmetove bezemljaše) i postaju bijesni begovi. Doseljenici gube dva ključna moralna orijentira: svoju prijašnju vjeru i svoju fisnu organizaciju. To stanje anomičnosti vodi do etičke razularenosti. Među pojedincima ne postoje društvene veze. »Ovu unutrašnju raznolikost i najamnu odbojnost« – primjećuje Cvijić (s. 339) – »samo su mogli povećati poarbanašeni Srbi.« Turci su ovu anarhiju još povećavali huškanjem na nevjernike, pravoslavne Srbe i katoličke Albance: da ne treba održati besu datu nevjerniku, da zemlja, po Kur'anu, pripada samo vjernicima. Turska vlast izgubila je autoritet i nije mogla osigurati nikakvu osobnu i imovinsku sigurnost. Nigdje u svijetu, zaključuje Jovan Cvijić (s. 340), »nije bilo manje lične i imovne sigurnosti nego u Metohiji i na Kosovu. Svaki je čovek živio za sebe i u drugom gledao neprijatelja, ili se bar

bilo pljačkati dubrovačke trgovce, pa su se u tu svrhu ujedinjavale crnogorske i albanske družine još početkom XV. stoljeća (Božić, 171).

* U vezi s plemenskom organizacijom Crnogoraca Erdeljanović upozorava: »Pleme, bratstvo i uopšte srodstvo služilo je kao zaštita od neprijatelja. Svaki, koji je stajao izvan tih krugova, pa ma bio i Srbin, smatrao se manje-više za prirodnog neprijatelja« (Kuči, s. 225)

na njega nije smeo pouzdano osloniti. Ako je smatrao da ga dovoljno ne respektuju, on je ubijao, kao što je i sam u prvoj zgodnoj prilici mogao poginuti zbog istog uzroka ili drugog.«

Srbi reagiraju mimikrijom, kako to naziva Cvijić (s. 441). Počinju se oblačiti i govoriti albanski. Muškarci čak prelaze na islam. No ta mimikrija nakon nekog vremena prestaje to biti. »Preobučeni« Albanci ulaze u fisove, gdje oni postoje ili se formiraju, i tako bivaju asimilirani. To su Arnauti. Koliko ih je bilo, još nije procijenjeno. Bogdanović kao pouzdane podatke za Krivu Reku navodi procentualno učešće od 2% (b, 57). Nušić, koji je bio konzularni činovnik na Kosovu, tvrdi da su tri četvrtine Kosovara Arnauti (s. 77). Ta je proporcija očigledno plod mašte. No, iz Dedijerova pisanja proizlazi da se Arnauti mogu prepoznati po drugačijim običajima, predaji i, ponekad, po slavenskim prezimenima i da ih mora biti znatno više od 2%. Bit će da ih je bilo više od 100.000 (Bogdanović, 95). Albanizirani Srbi, kako to često biva s porucama, »bili su potom najborbeniji, udarni dio albanske narodnosti« (Bogdanović, 98).

Zulum i iseljavanja pojačavaju se naročito nakon periodičnih buna.

Iseljavanja i bune

Za vrijeme austro-turskih ratova 1687–90. austrijske trupe prodrle su duboko na jug Balkanskog poluotoka, pa su se Srbi, Makedonci i nemuslimanski Albanci ponadali oslobođenju. Buknuli su nstanci podrške Austrijancima. Austrijskom generalu Piccolominiju u Prištini su se pridružile znatne snage Srba i katoličkih Albanaca. U Skoplju ga je dočekao albanski nadbiskup Pjetër Bogdani (inače jedan od najstarijih pisaca albanske književnosti), koji je s generalom produžio do Prizrena. Pečki patrijarh Arsenije III, koji je bio veoma bogat čovjek i poricao je svoju pastvu na usranak, imao je razloga da se plaši Turaka. Tražio je bez uspjeha rusku pomoć. Napredovanjem Austrijanaca nije bio oduševljen, pa se sklonio u Nikšić, i zatim na Cetinje, i otud je pozivao Mlečane da krenu s vojskom. Kad mu je Piccolomini zaprijetio da će izabrati drugog patrijarha ako nastavi suradnju s Mlečanima, vratio se s 6000 Srba i Albanaca koji su se u novembru 1689. u Prizrenu zakleli Piccolominiju na vjernost.

U Prizrenu general umire od kuge. Poslije njegove smrti, novi osmanlijski zapovjednik veliki vezir Mustafa Čuprilić potisnuo je Austrijance i zatim ih u februaru 1690. razbio kod Kačanika. Osmanlije su se okrutno osvetile Srbima i katoličkim Klimentima. Progoni i ubijanja vrše se od Skoplja do Budima. Patrijarh Arsenije poveo je veliku seobu Srba na sjever u današnju Vojvodinu. Priključile su se i manje grupe Albanaca i Makedonaca. Da bi izbjegli osmanlijski zulum, mnogi su Srbi prešli na islam.

Do reprize ovih događaja došlo je za vrijeme austro-turskog rata 1736–39. Ponovno buknu ustanci. Kad su Austrijanci zauzeli Niš u julu 1737., glavari ustanika sastaju se ovdje u austrijskom glavnom štabu. Tu je i patrijarh Arsenije IV Šakabenta koji je došao s prvacima crnogorskih i albanskih plemena (Klimenti, Hori, Gruda). Skopski katolički biskup Albanac Mëhill Suma, koji je bio vodio tajne pregovore s Arsenijem, također se angažirao. Austrijanci su rar vodili mlitavo i na kraju se povukli. Turci sada vrše represalije i svim sredstvima forsiraju islamizaciju radi pacifikacije. Pečka patrijaršija, koju su Turci obnovili 1557. da bi Srbe odvojili od katoličkih država na sjeveru i vezali ih uz carstvo, pokazala se izdajničkom, pa su Turci počeli dovoditi Grke kao patrijarhe i na kraju su patrijaršiju 1766. ukinuli.

Prilikom povlačenja Austrijanaca povukao se i dio pobunjenog stanovništva, a među njima i 5000 albanskih obitelji.* Oni koji su ostali bili su opet okrutno kažnjeni. U tome su naročito učestvovali albanski begovi koji su se počeli naseljavati na Kosovu i u Makedoniji (E. J., sv. 1, 155–56). Odlazak odn. islamiziranje Srba i naseljavanje Albanaca izmijenili su etnički i vjerski sastav stanovništva. Do sredine XIX. stoljeća albanski migranti doprli su do Leskovca i Niša.

Berlinskim ugovorom Srbiji su ostavljeni oslobođeni okruzi Niš, Pirot, Toplica i Vranje, ali su Turskoj ostavljeni Sandžak i Kosovo. Posljedice su bile tragične. Na srpskoj strani brutalno su protjerivani Albanci (oko 30.000). Na osmanlijskoj strani svetilo se Srbima i oni su bježali u Srbiju. Protjerani muhadžiri (izbjeglice) nastanjivali su se na Kosovu i svojim ogorčenjem doprinijeli su svirepostima nad srpskim stanovništvom.** Srbi su bili carski izdajnici i podvrgnuti su teroru u kojem učestvuju i albanski bašibozuk (neregularne jedinice). Deceniju i pol kasnije srpski konzularni činovnik Branislav Nušić

* Zanimljivo je zabilježiti da se zajedno sa Srbima u 1737. u Srijem preselilo i oko 300 obitelji albanskih Klinenata. Kako su oni bili katolici pretvorili su se s vremenom u Hrvate i njihovi potomci danas žive u selima Nikinci, Hrtkovi i Jarak.

** Dvadesetak godina kasnije prokomentirao je ovako ove događaje beogradski profesor prava Živojin Perić u članku objavljenom 1900. u pariškom *Révue générale du droit*:

»Postoji, ipak, jedan sloj muslimana u vezi sa kojim se naše pitanje nikada nije moglo postaviti. To su Albanci. Srbija se sjećala neprijateljskog držanja od koga oni nikada nisu odstupali prema srpskoj rasi, čak i u vrijeme mira, i ona se u njihovom pogledu koristila mjerama koje nije primjenjivala prema Turcima. Dok su ovi nakon rata bili slobodni da ostanu u Srbiji ili da iz nje odu, Albanci su odmah dobili nateđenje da je napuste, i oni koji su to odbili, bili su silom istjerani. Jedan drugi motiv, možda i glavni, odlučio je srpsku vladu na taj postupak prema Albancima. U očekivanju novog rata sa Turcima, postojala je bojazan njihovog šurovanja sa Turcima. Događaji koji su se kasnije zbili pokazali su da je možda bilo bolje postupiti na drugi način. Albanci, koji su bili izbačeni iz Srbije, ponijeli su sa sobom neuzdrživu mržnju prema srpskoj rasi. Nije prolazio jedan dan, a da oni nisu bili krivi za barbarske akte prema nesretnim kršćanima srpske rase koji su živjeli u njihovom susjedstvu, u Makedoniji i Staroj Srbiji [Kosovo]. Nisu imali više uvidavnosti ni za Srbe u Kraljevini [Srbiji]. Njihovi upadi na srpsku teritoriju su česti i vlada ponekad mora upućivati trupe da ih suzbije. Tako, u 1897, bilo je istinskih bitaka između agresivnih Albanaca i Srba iz pograničnih područja; znatan broj je bio poginulih i ranjenih, a srpska vlada morala je upotrijebiti vojnike iz susjednih garnizona da bi odbila napadače. Ova nesnosna situacija vjerovatno ne bi postojala da je srpska vlada u 1878. dozvolila Albancima da ostanu u Srbiji. Suprostavljeni Albancima iz Turske, oni bi bili živi bedem protiv njih, a možda naklonost Srbije prema njima ne bi ostala bez utjecaja na osjećaje albanske nacije prema Srbima u Otomanskoj carevini« (Citirano prema Degan, ss. 70–71)

konstatirao je na licu mjesta: »Srpski se živalj na Kosovu oseća s dana na dan sve usamljeniji i napušteniji, a to su prilike koje ne dižu već obaraju duh jednog naroda« (s. 89).

Osmanlijska imperija je i dalje trunula, a balkanski su se narodi pripremali za konačno oslobođenje. Krajem 1912. srpska je vojska trijumfalno oslobodila Kosovo. U srpskom memorandumu konferenciji ambasadorā u januaru 1913. Kosovo se naziva Svetom zemljom srpskog naroda. Oslobođenje je bilo dvostruko: od osmanlijske vlasti i tursko-albanskih zulumčara. Prvi član ustava za novooslobođene krajeve Kosovo i Makedoniju proklamirao je da je »svaki stanovnik Srbije – Srbin«, načelo koje danas primjenjuje i »socijalistička« Bugarska.

Na taj način, Albanci na Kosovu doživjeli su oslobođenje od Osmanlija kao okupaciju od strane Srba i Crnogoraca. Nova vlast poslala je u ove krajeve činovnički ološ koji je maltretirao stanovništvo i brinuo se prvenstveno o osobnom bogaćenju. Negodovanje i otpor Albanaca ugušivani su terorom. U 1913. izbila je masovna pobuna za čije je ugušivanje uporište nekoliko divizija. Sada je došlo do iseljavanja velikog broja Albanaca i Turaka u Tursku. Do reptize ovih događaja došlo je nakon prvog svjetskog rata. Nemiri su počeli odmah nakon uspostavljanja Jugoslavije. U Plavu i Gusinju ustanak je buknuo 1919, a isto tako i u Metohiji i Kosovu. Fokret kačaka (hajduka), koji su imali široku podršku stanovništva, likvidiran je tek nakon pet godina. O tim narodnim bunama bit će više riječi kasnije. Činovnici, pljačka, naseljavanje kolonista kao državotvornog elementa (oko 12.000 obitelji) u međuratnom razdoblju (Bogdanović 189), i otpor albanskog stanovništva. Nemiri su bili permanentni.

Treća albanska pobuna izbila je nakon oslobođenja Kosova 1944., i o njoj će još biti riječi. Studentski bunt iz 1981. predstavlja četvrtu pobunu. Njen karakter znatno je drugačiji. No, i ovaj je put došlo do iseljavanja pod pritiskom – i to Srba i Crnogoraca.

Balkanske migracije

Radi boljeg razumijevanja događaja, valja ovdje naznačiti i opći okvir balkanskih migracija. Nisu se iseljavali samo Srbi i Albanci. Zbog turskih osvajanja, narodnih buna, austro-ugarsko-hrvatskih kontraofenziva, i ratova za nezavisnost, ali i iz ekonomskih razloga, od kraja XIV. stoljeća isptemiještano je gotovo cjelokupno stanovništvo od Veleške klisure na Vardatu pa do Zagrebačke gore (Cvijić, 129). To su čuvena Cvijićeve metanastazična kretanja (*metanastasis* = preseljavanje, seoba) koja su on i njegovi suradnici u nizu godina sistematski istraživali. Balkan se pokazao kao najveći i najvreliji etnički kotao Evrope.

Cvijić uvrđuje četiri glavne migracione struje. Najjača, koju zove dinarskom, polazi iz oblasti Crne Gore i stare Raške, a najprivlačnija meta bila je Šumadija:

»Skoro cela pod velikim hrastovim i bukovim šumama u koje su tek krčenjem pravili njive i livade; bila je periferijskog položaja u turskom carsrvu, udaljena od Carigrada; ... čitlučki režim nije bio jako rasprostranjen, i bilo je dosta slobodnih seljaka. Pred kraj XVIII veka Beogradski pašaluk je imao neku vrstu autonomije. Već u tursko vreme su se, dakle, mnogobrojni dinarski doseljenici nastanili ... između Drine i Morave. A kad se Šumadija oslobodila turske vlasti, početkom XIX veka, ona je privukla skoro sve migracione struje kontinentalnoga bloka« (Cvijić, 131).

Iz Crne Gore, Hercegovine i Bosne migracione struje plavile su Dalmaciju. Skoro sve stanovništvo Boke Kotorske vodi porijeklo od crnogorskih i hercegovačkih doseljenika.

Iz Zapadne Bosne i Dalmacije iseljavanje je teklo do Žumberka, Bele Kranjske, Ljubljane i Maribora. Katolički Bosanci i Hercegovci prodrli su u Baranju (do iza Pečuja) i u Bačku (do iza Subotice). Tog su porijekla većina Bunjevaca (po rijeci Buni) i Šokaca.

Druga, kosovsko-metohijska, struja kreće se prema Moravi, naseljava dolinu Resave i kotline istočne Srbije sve do Zaječata, a također naseljava i okolinu Niša.

Treća, južna, struja kupi iseljenike iz zapadne Makedonije, bivše slavenske iseljenike iz Albanije i staro stanovništvo južne Morave i upućuje ih na sjever, sve do Beograda.

I, na kraju, kosovska i vardarska struja, zajedno sa stanovništvom moravske Srbije, formiraju nove struje koje prelaze Savu i Dunav i razlijevaju se po Banatu, Bačkoj, Srijemu i dijelu Slavonije. Od XIV. do XVIII. vijeka historijski spomenici spominju osam glavnih seoba. Iseljenici dopiru do Budimpešte i Sent-Andreje.

Migracijā nije bila jedino u Sloveniji, banskoj Hrvatskoj, južnoj Makedoniji i šopskoj oblasti. Najviše iseljenika primili su motavska Srbija, Dalmacija, Slavonija i Srijem, a zatim Bačka, Baranja i Banat. Naseljavanje sjevernih zemalja bilo je to lakše što su bile slabo neseljene.

Tu su iseljavanja bila gotovo neprekidna, ali su posebno eruptivna poslije većih ratova i buna. Samo u tri godine krize 1875–1878, po ocjeni Milorada Ekmečića, »na Balkanu bila (su) pokrenuta dva miliona ljudi na bježanje sa svojih ognjišta, po milion na obje vjerske strane« (Bogdanović, 138).

Kad se ove činjenice razmotre, postaje jasno zašto moderna srpska država nije bila uspostavljena u raškoj oblasti nego u Šumadiji. I zašto su znatan broj vojvoda iz prvog ustanka, uglednih seljaka i visokih činovnika bili podrijetlom

iz Crne Gore. *Težište srpske države premješteno je na sjever; Prištinu, Prizren i Skoplje zamijenili su Kruševac, Smederevo i Beograd.*

I u maloj Crnoj Gori dolazi do historijskog pomicanja, najprije na sjever, a zatim iz ravnice u planine. Turci su opustošili slavenska naselja oko Skadra i na taj način dokrajčili zetski kontinuitet. Crnogorski se centar pomiče u Žabljak, pa zatim na Rijeku Crnojevića i najposlije na Cetinje.

Slični su se procesi odigravali i u Hrvatskoj, s tom razlikom što Hrvati, slično kao i Slovenci, uglavnom nisu mogli migrirati na dobro naseljen i državno dobro organiziran neslavenski sjever. Zbog toga je u Hrvatskoj došlo do kontrakcije teritorije s juga, ali se teritorija uz obalu proširila od Splita do Dubrovnika, kao i na veći dio Istre. Pored toga etnički su osvojeni romanski dalmatinski gradovi i otoci.

Pored Makedonije, najveće etničke gubitke pretrpjela je Slovenija, kojoj je germanska ekspanzija sa sjevera oduzela više od polovine etničke teritorije. Gosposvetsko polje, nekada centar Slovenije, ostalo je izvan nje.

U historiji Hrvata krbavska bitka ima slično značenje kao kosovska bitka u historiji Srba. Na Krbavskom je polju 1493., kako napisa stari ljetopisac pop Martinac, propalo čitavo plemstvo Hrvatske. Taj je poraz, slično kao i kosovski stoljeće ranije, pokrenuo seobu hrvatskog življa u sjevernije krajeve. »U svega tri desetljeća poslije krbavskog razboja nekadašnja se matica hrvatske države u dalmatinskom primorju i njegovu zaleđu do Gvozda pretvorila u turske sandžake i pokrila novim, uglavnom srpskim življem iz unutrašnjosti turskog carstva« (E. J., sv. 4, 48). Tu politiku naseljavanja Turci su sistematski provodili i u drugim novoosvojenim krajevima. Stoljeće kasnije, 1593., ban Toma Bakač Erdödy pobijedio je Hasan-pašu kod Siska i turska nadiranja definitivno su zaustavljena. Na pusta selišta, habsburška vlast kao i hrvatske velmože naseljavaju čete prebjega, većinom Vlaha i Srba. U međuvremenu su slavonski kajkavci izbjegli u Kranjsku i Štajersku (Cvijić, 543). S Karlovačkim mirom 1699. počinje pouiskivanje Turaka iz jugoslavenskih zemalja. Zajedno s turskom vojskom seli se i muslimansko stanovništvo na jug i zadržava se ponajviše u Bosni i Hercegovini. Nakon izгона Turaka, Austrija u Vojvodini naseljava Nijemce, Mađare, Rumunje, Slovake, Rusine.

Navedena preseljavanja imala su dvije konzekvencije. Prvo, kao i kod Srba, centar hrvatske države pomakao se na sjever. Nin, Stoni Biograd i Bihać zamijenio je dotad nepoznati Zagreb. I drugo, došlo je do velikih etničkih promjena.

»Najveće raseljavanje nastaje kod Srba. Etničko središte u to se doba pomaknulo iz stare Raške i s Kosova i Metohije prema sjeveru u Moravsku Srbiju.

Prešavši preko Save i Dunava, srpski je narod od XV. do XVIII. st. etnički osvojio južnu Ugarsku, današnju Vojvodinu. Srbi su u to doba preplavili središta starih hrvatskih zemalja Bosansku krajinu, Liku, Baniju

i sjevernu Dalmaciju, naselivši u isto doba velik dio Slavonije. Postigavši velika etnička osvajanja na sjeveru i sjeverozapadu, srpski narod u isto vrijeme etnički gubi na jugu. Arbanasi najprije naseljuju ravnice oko Skadarskog jezera, a zatim velikim dijelom Kosovo i Metohiju« (Grafenauer, sv. II, 848).

Etničko miješanje imalo je i negativnih posljedica koje još osjećamo. O tome autori *Historije naroda Jugoslavije* kažu:

»Proces etnobiološkog stapanja i prilagođavanja kolonista i starosjedilaca svagdje je tekao sporo i bio praćen krizama, sukobima i čitavim nizom promjena ne samo privrednog i društvenog nego i antropološkog i kulturnog karaktera. On je bio to teži što su bile veće nacionalno-kulturne i društvene razlike između kolonista i starosjedilaca. To se naročito osjetilo u hrvatskim zemljama, u koje se u XV. i XVI. st. naseljavaju velike mase srpskog naroda i u sjevernoj Makedoniji, na Kosovu i Metohiji, gdje se od XVII. st. izmiješalo starosjedilačko makedonsko i srpsko stanovništvo s arbanaškim stočarima. Etnička izmiješanost u Vojvodini, kako je nastala od XVI. do XVIII. st., izazvala je čitav niz nacionalnih i kulturnih previranja, trvenja i prilagođavanja među pojedinim njezinim narodima« (sv. II, 851).

Vrijeme bi bilo da nešto naučimo iz te naše zajedničke historije. Zašto ne bi etnička raznolikost od izvora sukoba postala nepresušni izvor međusobne kulturne fertilizacije?

9. Elementi zajedništva

Albanci i Crnogorci

Dok su Kosovo (i Zapadna Makedonija) bili poprište nacionalno-vjerskih sukoba koji su trajali tri stoljeća, crnogorsko-sjevernoalbanska historijska pozornica izgledala je sasvim drnkčije. Naravno, i ovdje je bilo sukoba, čak i vrlo krvavih. Međutim, ono što je karakteristično za crnogorsko-albanske odnose jest neka vrsta etničke simbioze. Razlozi tome su očigledni: kršćanstvo (pravoslavlje Crnogoraca i katoličanstvo sjevernih Albanaca) i plemenska organizacija dovodi oba naroda u isti civilizacijski i kulturni krug i suprotstavlja ih osmanlijskim okupatorima. Jedina je veća razlika jezik. No, počesto se znaju oba jezika.

Radi razumijevanja onoga što slijedi, treba imati na umu da je današnja Crna Gora relativno kasna tvorevina. Početkom XIX stoljeća postojale su tri odvojene regije: Brda uz današnju albansku granicu s miješanim plemenima; nikšićka Hercegovina, gdje su se učvrstile Osmanlije i poturice, i stara Crna Gora, koja je prva uspjela ujediniti izvjestan broj plemena i tako postaje jezgrom crnogorske države. Valja dodati i četvrtu regiju, primorje, gdje je država Crna Gora prvu teritoriju dobila tek Berlinskim ugovorom od 1878.

Usprkos toj rascjepkanosti, nacionalna osjećanja kod Crnogoraca nisu ništa manje snažna nego kod Srba. Ako išta, ona su žešća, strastvenija. Pažljivi promatrač Cvijić bilježi:

»Nad svim ostalim prevlađuju dva osećanja: plemenska slava i čast i nacionalna misao, 'vera Obilića'... Crnogorci su ispunjeni 'verom Obilića' kao Jevreji staroga zaveta verom u Jehovu. Glavna duhovna hrana su im predanja o Kosovu i srpskoj nemanjičkoj državi, i ova predanja znaju čak i žene i deca. Svi su prožeti mišlju oslobođenja srpske zemlje od tuđinskog jarma – svega 'što je naše od starina bilo', kako pesma kaže. Znaju joj granice, slavne gradove i mesta. U ove granice uvlače 'polovinu Arbanije', smatrajući je kao historijsku srpsku oblast, naseljenu plemenima srpsko-arbanaškog porekla. Smatraju sebe za srodne Arbanasima. Da bi se postigao ovaj narodni

ideal, svako pleme treba da bude što mnogobrojnije. Žena nerotkinja mogla se promeniti, naročito ako je udata za junaka i poznatog čoveka čija se 'loza' ne sme ugasiti... Priznari junak se ženi samo devojkom od slavnog roda i obratno. Crnogorac se ne usteže oženiti devojkom kakvog arbanaškog junaka. Razlika u veri, naročito ako je u pitanju katolička vera, nije prepreka... utoliko pre što Arbanase smatraju za rođake crnogorskih plemena« (ss. 397-98).

Ti osjećaji mora da su bili uzajamni. Prije dva stoljeća Dositej Obradović je posjetio Albaniju, naučio je albanski i zabilježio je izjavu jednog Albanca: »Mi smo sa Srbi jedan narod i pleme bili« (Tucović, s. 130).

Isti viteški kodeks časti, junaštva, porodične loze, gostoprinstva i zadate riječi nalazimo i kod albanskih gorštaka. Veliki dijelovi *Kanuna Lekë Dukagjinija* reproduciraju se i u crnogotskim običajima. §§ 597 i 600 *Kanuna* kažu: »Oduzeta čast nikome se ne prašta«. »Onaj kome je oduzeta čast, po kanonu se računa mrtvim.« Nadalje, § 602: »Kuća Albanca pripada bogu i gostu.« Tu je zatim i besa i krvna osveta koja se nije mogla izvršiti nad ženama i svećenicima. Velika sličnost u ponašanju proizlazi i iz veoma temeljne studije Erdeljanovića o mješovitom plemenu Kuči, čiji se albanski dio drži Lekina Kanona (s. 224), a običaji srpskog dijela jedva da se u nečem bitnom razlikuju. No viteški kodeks ne sprečava da se ponekad ne izvrše nevjerovatne okrutnosti.* Da ne ostanemo samo kod suhoparnih konstatacija o sličnosti crnogorskih i albanskih običaja, bit će od interesa da navedemo jedno autentično svjedočanstvo. Riječ je, naravno, o čuvenom kučkom vojvodi iz bratstva Drekalovića, Marku Miljanovu, koji pripovijeda kako

»... imamo neki dio mi Brđani i Crnogorci u običaje, da se u mnogome priliču s arbanaškim običajima, i to više imaju toga plemena brcka koja su bliže Arbanije, kao Vasojevići i Kuči, malo Lješnjani i Ceklinjani, a povije Crmničani. Ova su više poznata s Arbanasima i njihovim običajima, da i' nijesu toliko opori jednjima ni drugijima, no se miješaju, traže jedan drugoga, čine poznanstvo i prijateljstvo, *bratime se i kumuju, i u sve drugo se slažu, kad se ne biju među sobom* (kurziv moj); samo i' je u jezik velika razlika, no i to su mlogi jedini od drugije' naučili da govore, naši arbanaški, a oni naški. Mlogo Arbanasi traže poznanstvo i prijateljstvo s našijema ljudjima. Oni često dolaze na naše skupštine samo zato da

* Kad Kuči ne htjedoše da se ujedine sa Crnom Gorom, knez Danilo posla vojsku sa svojim bratom Mirkom da ih na to privoli i prisili. Većina Kuča poslušala, ali jedan dio ostadoše uporni i ne htjedoše Mirka pustiti u Kuče. Jedan od njih, Benja Novakov Petrović s Kosova, vikne s vrh brda nad Biočem: »Ako mi dovedete kneginju crnogorsku, da joj učinim jednog Drekalovića, pustit ćemo vas u Kuče!« »Ovaka uvreda« – priča Erdeljanović – »ujela je za srce i vojvodu Mirka i vojsku, koja je bila s njim. Zato je crnogorska vojska, kad je... ušla u Kuče, i sama mnogo preterala u postupanju s porodicama neposlušnih Kuča. Vojvoda Marko opisuje, a i ja sam slušao, da su mnogi crnogorski vojnici sekli glave čak i deci u kolevkama i starim i bolesnim ljudjima, te ih donosila vojvodi Mirku« (Erdeljanović, Kuči, s. 66)

pregleda kojega će izabrar' da se š njim pobratimi, ali okumi, i postanu blizika, s više ljubavi no rođena braća. Natječu se naši i nji'ni, koji će boljeg prijatelja ugrabiti'. Ali u to se više Arbanasi 'itaju. Tako se natječu, koji će kojeg bolje i ljepše dočekati' i častiti' kad dolaze jedan kod drugoga. Pa kad Arbanas ljepše i dočeka i časti Brđanina no Brđanin njega, on je ne samo sebe ponizio, no je i pleme malo s tijem nakudio. Ako se potrefi Arbanasu da ga pobratim Brđanin preteče u gostoprinstvo, već je čast arbanaška postradala. Ali se to rijetko događa u gostoprinstvo da dobije naš prvenstvo ...» (sv. 2, 70–71).

Zbog ove etničke bliskosti, Brđani i albanska plemena redovno su zajedno ratovali protiv Turaka.

Kad je došlo vrijeme formiranja države, onaj rodački imperijalizam o »polovini Albanije« Albanci nisu bili spremni primiti i došlo je do prolijevanja krvi. No, valja zapaziti motivaciju: nije riječ o osvajanju tuđe teritorije već o oslobađanju zajedničke, crnogorsko-albanske. I ne radi se samo o romantičarskoj fikciji. U sjevernoj Albaniji, oko Skadra, živjelo je dosta Slavena koje su Albanci asimilirali i, obrnuto, u Crnoj Gori dosta Albanaca koje su Crnogorci asimilirali. Osim toga, bilo je neprestanih uskakanja u oba smjera radi krvne osvete i drugih razloga. Na taj način izvjestan broj plemena s obje strane današnje granice ima miješano slavensko-albansko porijeklo, i to živi u svijesti naroda.

Pleme Kuči

Od etnički mješovitih crnogorskih (brđanskih) plemena najbolje je proučeno pleme Kuči. Ono je, ujedno, i jedno od najvećih crnogorskih plemena. Početkom ovog stoljeća Erdeljanović je našao u Kučima oko 1500 obitelji sa oko 9000 ljudi. Od tog broja 244 obitelji ili jedna petina bile su albanske. Ukupno je bilo 22 bratstva, od kojih 4 albanska. Najveće bratstvo, Drekalovići, obuhvaćalo je više od polovice svih obitelji, njih 800 (ss. 141, 169, 172). Vojvoda iz tog bratstva, Marko Miljanov, ujedinio je Kuče s Crnom Gorom 1876.

Ranije je među Kučima bilo mnogo više Albanaca. Samo ime Kuči albanskog je porijekla. U Albaniji postoje dva sela s tim imenom. Prema predaji, Albanci upotrebljavaju riječ *kuč* kad govore o junaštvu, pa su prema tome Kučima ovo ime dali Albanci jer ih smatraju najvećim junacima u ovom kraju. Većinom se ime plemena izvodi iz riječi *kuq*, što znači crven i odnosi se na crveno, boksitno zemljište u kučkom kraju.

Najveće kučko bratstvo, Drekalovići, osnovao je Albanac Drekale, tj. Andrijica. Marko Miljanov, na osnovi narodne predaje, navodi nekoliko ver-

zija o porijeklu Kuča i zaključuje: »... ova treća najviše priliči isрини: da su Drekalovići od Đurđa Kastriota, a ostali Kuči od Mrnjavčića, i da su se ovi naselili u Kuče poslije prospine Mrnjavčića, a oni poslije Kastriotove razure« (*Sabrana djela*, 3, s. 21). Na drugom mjestu Miljanov kaže: »Pošto je Drekale postâ vojvoda Kučima, upravlja je narodom više no druge vojvode, koje su Turci smetali ... u svako selo po jednoga, jer Drekala postaviše Kuči na skupštinu, te stoga je imâ vlast ka vojvoda plemenski, a ne seljanski« (s. 31).

Drekale je historijska ličnost i živio je u drugoj polovici XVI. stoljeća. No informacije o porijeklu Kuča plod su narodne mašte. Erdeljanović i Kovačević (Miljanov, 4, s. 222–23) smatraju da su Kuči postali od starijeg, srpskog, i mlađeg, albanskog, stanovništva, koje se, većinom, doselilo otkako su Kuči potpali pod Tursku. No, i za vrijeme srpske vladavine u Kučima je bilo Albanaca. U XVII. stoljeću Drekalovići su prešli na pravoslavlje i pocrnogorčili se. Za pleme Kuča se u 1610. kaže da mu je »polovica pravoslavna, a polovica latinska,« a u 1914. g. se govori o »albanskim Kučima rimskoga obreda« (Šufflay, s. 77). U to vrijeme jedan od dvojice vojvoda biran je od Albanaca. Danas albanska bratstva žive u Zatrijepču (Bonkeči), Kočima (Koji) i jedan dio u Fundini.

Prema albanskoj narodnoj predaji, od Kuča vode porijeklo albanska plemena Hoti, Kastrati i Klimenti.

Legende

Postoje mnogobrojne legende o osnivačima plemena i država. Blizanci Romul i Rem osnovali su Rim. Petero braće i dvije sestre doveli su hrvatska plemena na Balkan. Prema kazivanju Konstantina Porfirogeneta, to su isto uradila dva brata sa srpskim plemenima. Nije mi, međutim, poznata nijedna legenda u kojoj bi braća osnovala različite narode. To ne važi ni za priču o Čehu, Lehu i Mehu, jer su ta braća osnovala tri slavenska naroda koji pripadaju istoj porodici.

Izuzetak od ovog svjetskog pravila jesu albansko-crnogorsko-srpske legende o nastanku pojedinih plemena. Ili je, možda, i u ovom slučaju ispravnije negirati izuzetak: etnička bliskost bila je tolika da se mogla usporediti s onom koja vlada među braćom u obitelji. Ne govori uzalud vojvoda Marko da »oni« postaju »blizika« s više ljubavi no rođena braća.

Jedna takva legenda govori o Pitu, Ozru, Vasu, Krasu i Otu, od čijeg potomstva nastadoše današnja crnogorska i albanska plemena: Piperi, OZRINIĆI, Vasojevići, Krasnići i Hoti. Ta predaja očuvana je kod svih Brđana i Crnogoraca (Erdeljanović, Bratonožići, s. 316). Dodao bih: ali samo kod njih, umjesto da uđe u čitanke osnovnih škola svih Jugoslavena.

Kako su Vasojevići i albanska plemena, po predaji, imali zajedničkog

pretka, a Karađorđe je potjecao od Vasojevića, vjerovao je Tucović da je vožd Prvog srpskog ustanka bio albanskog porijekla* (s. 77)

Drugu legendu saopćava Halit Trnavci iz Drenice, na Kosovu, gdje živi značajan broj Arnautša.

Po roj legendi živjela su tri brata: Preka, od koga potječe selo Prekaze i, kasnije, Trnavce i Gabica; zatim Obren, od koga potječu sela Gornje i Donje Obrinje, i treći Brnja koji je osnovao Brnjak u Ibarskom Kolašinu. Potomci Preke i Obrena su Albanci, a potomci Brnje Srbi. »Dokora«, piše Trnavci, »do pre pedeset godina, mi smo se posećivali, a i danas, kad se sretnemo, svajatamo se i kažemo 'gde si, rođo'« (Politika, 31. VII. 1987).

Umjesto da navodim ostale legende, bit će autentičnije ako oper prepustim riječ Marku Miljanovu:

»... danas vidimo od pojedinoga jaka plemena, ne to samo koji su se turčili no i nji' na krštena braća, koji su se davno razdvojili i vjere promijenili i blizu se zaboravu primakli, da ne znaju e su od jedne krvi. Jedni su u Brda i Crnu Goru, a jedni u Staru Srbiju i Donju Arbaniju. Prvo ću kazat' imena dva brata i od nji' dva plemena; jedno je tursko, a jedno srpsko. A to su Vaso i Kraso, po kojijema i' se plemena prezivaju: od Vasa Vasojevići, srpsko pleme, naseljeno okolo Koma, rasprostranilo se od Kuća do Berana; a od poturčenog mu brata Krasa pleme Kastrinići u Staru Srbiju, oko Drine do Prokletija arbanaškijâ, ne daleko od Đakovice. A sad evo drugi dva brata i dva plemena: Bijeli Pavle i brat mu poturčeni Gašo, njegovo je pleme naseljeno s istočne strane Kastrinića, a od zapadne strane Dečana. Ovi su dva plemena jaki među arnauckijema plemenima i u tvrda gornata i krševita mjesta naseljeni«. Kršćanin Bijeli Pavle naselio se u Brdima i osnovao Bjelopavliće. »Govori se« – nastavlja vojvoda Marko – »da su Gašo i Bijeli Pavle od Leka Dukadinca, i da su se braća tamo razdvojili, Gašo ostâ tamo, a Bijeli Pavle došâ ovamo. Ali ja ne umijem pravo kazat', no da kažem još koje arbanaško i naško pleme: ko je kome po krvi blizika... Pleme Beriško, naseljeno u Staru Srbiju, u Pečku i Đakovačku nai'ju. Ovi se s Kućima blizika drže... U nji' ima jedan dio Turaka, ali više Latina... Druga plemena arbanaška blizu Skadra, Kastrati i Šaljani, i oni su neka blizika s Kućima... Na' ode se po krvi blizika: pleme 'Ocko u Arbaniji, plemena Čevrsko i Pipersko u Crnu Goru i Brda. Klimenti u Arbaniju i Ceklinjani u Crnu Goru...

Tako i rečena plemena u Staru Srbiju, to jest Gaš i Kastrinić i Beriša, staro i mlado, svako zna s kim je po krvi blizika, i to s velikijem zadovoljstvom želi čut' i videt' svoga. A kad ga vidi, najžalije mu je e ne umije govorit

* Kad bi to bilo tačno i kad bi Nušić imao pravo – naime, da su tri četvrtine današnjih Kosovara porijeklom Srbi – onda bi proizašlo da je srpski narodni ustanak poveo čovjek starijom Albanac, a da su skorašnju albansku nacionalnu pobunu na Kosovu izveli većinom potomci Srba. Čak i izmišljeni paradoksi upućuju na zajedništvo

jednijem jezikom (moj kurziv), jer više brat brata i svojta svojtu želi ljubit' kâ kad su daleko no blizu. Ali ja nijesam pismen, da potanko tu želju srca, koju sam vidio, izjasnjujem...

Ima nešto što nagoni i vuče sebe, da ne može svoju krv zaboravit'; pa i da bi htio, no i da krene k tome, ne traje mu, no se izgubi to i drugo, u misli dođe pa i da digne oružje na svoju krv, i da ima srca da ga ubije sam, nije mu prijatno da mu ga drugi ubije« (Sabrana djela, 2. ss. 79–81).

Zajednička crnogorsko-albanska država

Korijene zajedništva, o kojem je dosada bilo riječi, valja potražiti u daljoj historiji. Ono »crnogorsko« iz naslova ovog odjeljka treba shvatiti uvjetno, jer u to vrijeme Crne Gore još nije bilo. Pojavila se tek oko 1450., za vrijeme Stefanice Crnojevića.

Područje današnje Crne Gore obuhvaćala je rimska provincija Praevalis, koju je Dioklecijan odvojio od Dalmacije. U vrijeme doseljavanja Slavena pripadala je Bizantu. Tu nastaje sklavinija (župa, kneževina) Duklja, čije ime potječe od glavnog grada Prevalitane, Docleje, koji se nalazio blizu današnjeg Titograda, a koji su Slaveni razorili. Od XI. stoljeća Duklja se naziva Zetom. Među prvim dukljanskim knezovima bilo je, pored Slavena, i Albanaca. Tako za Kočapara, koga spominje pop Dukljanin, Jireček smatra da ima albansko ime (pare = prvi).

Još u XIV. st. Albanija je zahvaćala samo četverokut između Bara–Prizrena–Castorije i Vlore. Južni dio današnje Albanije nazivao se (novim) Epirom, a njegovi stanovnici Epirani (Pollo, s. 47). Takva se podjela zadržala i dalje, pa su se na jugu razvili turski čitluci, a na sjeveru plemena; jug je bio pravoslavan i izložen grčkom utjecaju, a sjever katolički i izložen latinskom, odn. talijanskom utjecaju; zadržale su se i razlike u mentalitetu, jeziku i dr. Etnički su Albanci dosežali na sjever uz obalu do Dnbrovnika pa i Hercegovine (1300., Burmazi kod Stoca od *buri madh* = veliki muž, Šufflay, s. 76). Odatle i naziv *Albania Veneta* (Mletačka Albanija). Bila je to administrativna jedinica u doba mletačke vlasti, a obuhvaćala je Boku s Grbljem, Budvu i Paštroviće sa sjedištem u Kotoru.

Kao što je već opisano, Albanci su sudjelovali u formiranju crnogorskih plemena. Šufflay ističe: »Jaku natruhu arbanske krvi pokazuju imena nekih starih crnogorskih bratstava. Takva su bila Mataguži kod Podgorice (1335.), Mahine uz Primorje (1435) koji svojim imenima podsjećaju na ilirske Μάτιοι. Nadalje, Maloušići u dolini rijeke Zete, pa davno izumrle Mataruge (prozvani tako zacijelo po svojim kopljima) koji danas žive u pričama na Grahovu. Spomen na arbansko pastirsko bratstvo 'Velikih Gubica' sačuvan je u imenu Goljemade (1444.) duboko u Crnoj Gori, gdje danas nitko ne razumije arbanski« (s. 60).

Treći etnički element na ovom području jesu Vlasi. Od njih potječu imena planina Durmitora i Visitora. O njihovu sudjelovanju govore imena plemena Pipera i Moguša.

Milan Šufflay zaključuje: »Područje između Ulcinja, Dubrovnika i Prizrena, od mora na Drim do albanskog gorskog sklopa Prokletija i do hidrografskog ljumskog lijevka, tvorilo je u srednjem vijeku jak i zanimljiv pojas etničke simbioze, u kojem se je pastirski arbanaski i rumunjski element stapao s poljodjelskim slavenskim življem« (s. 75).

Na tom području, po raspadu Dušanova carstva, formirali su Balšići jednu državu koja je postepeno uključila gotovo cijelu srednjovjekovnu Albaniju. Te Balšiće danas svojataju podjednako i srpski i albanski historičari.

Porijeklo Balšića nije tačno poznato. Smatra se da potječu od slaveniziranih Vlaha koji su kao ratni pronijati ušli u plemstvo. Od 1360. tri brata, Stracimir, Gjorgje I. odn. Đurađ i Balša II. župani su u Zeti, najprije u Budvi i Baru, a zatim u Skadru i Ulcinju. Oni su i građani Dubrovnika. Godine 1372. zauzimaju Prizren, a zatim Trebinje i Konavle. U 1369. g. prelaze na katoličanstvo kako bi pridobili Kotorane, stekli naklonost katoličkih Albanaca i osigurali podršku pape. Najmlađi brat, Balša II., ženidbom dobiva Berat i Valonu. U 1375. Đurađ i knez Lazar sazivaju crkveni sabor u Peći za izbor srpskog patrijarha. Balšići su na vrhuncu moći oko 1383., kad Balša II. osvaja Drač. Dvije godine poslije Balša II. pogiba kod Berata u borbi s Turcima. Naslijedio ga je Đurađ II. Stracimirović koji ima sjedište u Ulcinju. Posljednji od Balšića, Balša III. umire 1421. na dvoru svog ujaka despota Stefana Lazarevića, kome je ostavio svoju zemlju.

Konstantin Filozof naziva Đurđa i sina mu Balšu III. »albanskim gospodinom«, a Zetu Albanijom. Vjerojatno najtačniji i najkoncizniji je Šufflayev opis: »Balšići su rumunjskog ili vlaškog podrijetla, slove kao Arbanasi, vode srpsku kancelariju i smatraju se baštinicima srpskog carstva« (s. 127).

Zajedništvo na širem prostoru

Ako se sada vratimo još dalje u historiju, naći ćemo da su i Hrvati došli u dodir s Albancima. To se desilo za vrijeme seobe Slavena, kad su Hrvati prodrli dovoljno daleko na jug. U devetom stoljeću područje pod nazivom Crvena Hrvatska protezalo se od rijeke Cetine do Drača. Spominju ga mletački pisci i pop Dukljanin (s. 54), koji je živio u XII. stoljeću u Baru, sjedištu biskupije za to područje. Barska biskupija bila je do 989. pod jurisdikcijom dračke metropolije, kasnije je uključena u splitsku odn. dubrovačku metropoliju, a za velikih dukljanskih vladara, Mihajla i Bodina (1089–1142), podignuta je na rang nadbiskupije. Crvena Hrvatska obuhvaćala je kneževine Paganiju (oblast od Cetine do Neretve), Hum, Travunju i Duklju (kasniju Zetu, odn.

Crnu Gotu). Ova potonja je, prema Konstantinu Porfirogenetu, uključivala i područje od Skadra do Drača (Srkulj, ss. 23–27). U to vrijeme se na tom području, kao i drugdje i još mnogo kasnije, hrvatsko ime miješalo sa srpskim, a bizantski pisci u XI. i XII. stoljeću upotrebljavaju za stanovnike Duklje etnonime Dukljani, Hrvati, Srbi ili neko lokalno predslavensko ime (Grafenauet, I, s. 254). Kasnije jačaju veze sa Srbijom (Raškom).

Dodiri su se održali i kasnije. U anžuvinsko doba hrvatski bauovi Šubić i Babonić imali su izravne veze s Albanijom. Iz XIV. st. sačuvao se jedan zanimljivi latinski zapis:

»U prošlo vrijeme bijaše običaj u kraljevstvu Hrvata, bijaše sedam banova, koji bijahu bitali kralja u Hrvatskoj, kad je on umro bez djece, i to ban Hrvatske prvi, ban bosanski drugi, ban Slavonije treći, ban Požege četvrti, ban Podravske peti, ban Albanije šesti, ban Stijema sedmi« (Šufflay, s. 119).

Nije jasno rko bi trebalo da bude taj ban Albanije. No nesumnjivo je da naziv odražava sjećanje na bliske veze s Albanijom. Također, Aleksandar Stipčević pretpostavlja da bi hrvatsko pleme Svačića moglo biti ilirskog porijekla (s. 51).

Kad je Duklja u XI. st. izborila samostalnost od Bizanta, počinje prodirati u unutrašnjost i osvaja Rašku. Poslije su Nemanjići uključili Duklju u Srbiju. Tako je formirana svijest o srpskoj pripadnosti, koju je pravoslavna crkva – koja je većinu Nemanjića proglasila svecima – u narodu njegovala u kasnijim stoljećima. Nakon osnivanja srpske autokefalne arhiepiskopije, područje pravoslavlja proširilo se na cjelokupni teritorij bivše Crvene Hrvatske* (Božić, s. 67). Albanci, koji su živjeli u južnim dijelovima tog teritorija – kao i oni u sjevernoj Albaniji – ostali su katolici. Kako nisu imali svoju narodnu crkvu, kasnije su lakše prelazili na islam nego Srbi i Crnogorci.

U borbi s Bizantom, car Dušan osvojio je i Albaniju, koja je bila pod bizantskom vlasti. Dušan je ugledne Albance, zajedno sa Srbima, uključivao

* Ovi se podaci ne navode radi dokazivanja da Duklja pripada Hrvatskoj ili Srbiji. To područje pripada narodu koji tamo živi, a to su danas Crnogorci. Svrha navoda u tekstu jest da se istakne fluidnost etničkih naziva u to vrijeme, kao i vjerojatnost da su, pored Crnogoraca i Srba, i Hrvati došli u kontakt s Albancima još u samim počecima svoje historije. Uostalom, ni mnogo kasnije etnička odn. nacionalna pripadnost nije označavana mnogo preciznije. Krajem XVIII stoljeća Pavao Ritter Vitezović proglašava sve Južne Slavene Hrvatima (u knjizi *Croatia Rediviva* objavljenoj 1700 g.). Stoljeće i koju godinu kasnije Vuk Stefanović Karadžić je skromniji; on Srbima smatra sve štokavce. Prilikom osnivanja Jugoslavije 1918. priznata su samo tri »plemena« – Slovenci, Hrvati i Srbi – koja su formirala državu SHS. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a dodani su Makedonci i Crnogorci. Koji godinu poslije Oslobođenja otkriveni su i Muslimani. Tako je, čini se, precizna etnička identifikacija na jugoslavenskom prostoru izvršena tek u vrijeme sadašnje generacije. Odatle vjerojatno i toliko neživljenih nacionalizama. Može se povući još jedna paralela. U Kraljevini Jugoslaviji muslimani su međunarodnim ugovorom iz 1919. dobili status manjine. U Republici su postali nacija s velikom M. Danas su Albanci tretirani kao manjina. I oni mogu tokom vremena postati narod udružen u federativnu Jugoslaviju.

u svoje državne sabore. Gradovima je ostavio povlastice. U Dušanovoj vojsci, koja je osvojila Epir i Tesaliju, bilo je mnogo albanskih vojnika. Mali albanski plemići dobili su posjede smijenjenih grčkih arhonata i uzdignuti su na visoke položaje u Epiru i Tesaliji. Tako su Srbi pomogli prodor Albanaca u Sjevernu Grčku. Na taj način srpska vlast u zajedničkoj državi nije doživljena (sasvim) neprijateljski. Ipak, krupni albanski velikaši bili su potisnuti (kao i općenito krupna vlastela u Dušanovu carstvu), a kao namjesnik Albanije nije bio imenovan Albanac nego, u skladu s feudalnim običajima, carev rođak, Jovan Asen, brat careve supruge Jelene. Sjever je dobio sin Dušanov Uroš, a jug brat Dušanov Simeon.

Pod utjecajem srpske administracije i crkve u Albaniji (tj. u današnjoj sjevernoj Albaniji) od XII. stoljeća nadalje sve se više upotrebljava staroslavenski jezik, koji je sasvim potisnuo grčki Bizantskog carstva (Pollo, s. 71). Svi znatniji albanski glavari imali su slavenske kancelarije.

Albanski autori vole isticati kako su se Albanci, zajedno sa Srbima, borili na Kosovu. Logoreci to naprosto konstatira (s. 23), Hasani se poziva na narodne pjesme (s. 23), a Pollo i Puto na turske kroničare (s. 66). Jedan od njih u protivničkoj vojsci spominje Albance odmah iza Srba.

Između srpske i albanske vlastele dolazilo je do mnogobrojnih rodbinskih odnosa. Navodim najvažnije. Dimitrije, »Arbanensis princeps« (1208), sin prvog kneza sjeverne Albanije Proгона, oženio je Komneniju, kćerku velikog župana Srefana (kasnije Prvovjenčanog). Mati cara Dušana čini se da je bila Albanka (*Enciklopedija Jugoslavije*, 1, 154). Obje su žene Balše III. iz Albanije. Golem Arijanit Komnin, jedan od potomaka spomenute Komnenije, imao je, pored druge djece, kćerke Gojislavu – koja je pošla za zetskog gospodara Ivana Crnojevića – Angelinu – koja se udala za bivšeg despota, slijepog Stefana Brankovića – i Androniku. Andronika se udala za legendarnog Gjergja Kastriota Skenderbega (1403–68), središnju ličnost albanske historije i najpopularnijeg Albanca među Jugoslavenima. Sin Skenderbegov, Gjon, oženio je Jerinu, kćerku srpskog despota Lazara Brankovića. U Skenderbegovoj obitelji neka imena su slavenska: majka mu je Vojsava, a brat Staniša. Otac sebe u svojim slavenskim listinama naziva Ivanom. Poslije pada srpske despotovine 1459., despot Stevan sa svojom se obitelji sklonio na Skenderbegov dvor. U XVIII. st. hrvatski redovnik fra Andrija Kačić-Miošić uključuje Skenderbega pod imenom Jura Kastriotića u svoj slovinski panteon i posvećuje njemu i albanskim junacima jednu šestinu svoga *Razgovora ugodnog naroda slovinskog*. Stoljeće kasnije crnogorski vladika Njegoš uvrštava Kastriota Đura u »vitezove našega naroda« zajedno s Dušanom, Obilićem, devet Jugovića, Nikolom Zrinskim i Ivom Crnojevićem (ss. 287–88).

Razloga za to svojatanje više je no dovoljno. Sultan Mehmed II. Osvajač osvojio je Carigrad. Taj isti sultan kasnije je dva puta opsjedao Skenderbegovu Kruju – i nije ju mogao osvojiti. Kruja – i Albanija – pale su tek kad je

Skenderbeg umro. Skenderbegov grb – crni dvoglavi orao na crvenom polju i danas je albanski nacionalni amblem.*

Mnogi su narodni običaji zajednički. U junačkim narodnim pjesmama zajednička su mnoga imena. Tako je Gjergj Elez Alija slavenski Đerđeles Alija, Bud Alina Tale postaje Budalina Tale, a Mustajbeg lički jest zajednički. Lekë Dukagjini je Kapetan Leka iz srpske narodne pjesme. Musa Kesedžija je albanski junak sa tri srca.

Za osmanlijske okupacije, jugoslavenske zemlje postaju područje albanske dijaspore. U prvoj polovici XVII. st. veći broj albanskih obitelji naselio se u Istri u blizini Poreča. Od 1726. do 1773., većinom zalaganjem barskog, kasnije zadarskog, nadbiskupa Vicka Zmajevića, skadarski se Albanci doseljavaju u Arbanase kod Zadra. Oni i danas govore albanski, a nacionalno se osjećaju Hrvatima (Krstić, s. 12). Seobu Klimenata u Srijem spomenuo sam već ranije u sklopu seobe Srba. Stanovnici oblasti Mata iseljavanju se u okolinu Skoplja i na sjever do Kuršumlje. Manje skupine Albanaca doseljavaju se naročito u primorske krajeve, ali i u gotovo sve druge krajeve zemlje (*E. J.*, I, s. 160). Od tih dodita nastala su prezimena Arnautović, Leka, Preka, Đerđa, Šestan, Burmaz, Šimrak i dr. Gdje su dodiri čvršći i trajniji, posuđuju se međusobno vlastita imena. Tako se kod Crnogoraca nailazi na imena Kole, Đon, Leka, a kod Albanaca na imena Vuku, Stani (= Stanko) ili Gjuri (Đuro).

Uz mnoge graditelje, majstore i zidare koje spominju stari dokumenti bilo je Albanaca koji su dali i značajan doprinos kulturnoj baštini Jugoslavena. Spominjem dvojicu najistaknutijih. Dračanin Andrija Aleši (1420–1504) bio je kipar i arhitekt. Radio je u Dalmaciji sâm i s drugima, a među ostalim i s Jurjem Dalmatincem. Najljepši mu je kiparski rad reljef sv. Jeronima (koji je bio ilirskog porijekla!) u Trogiru. Gjon Gazulli (oko 1400–1465) potječe iz obitelji koja se iz Zadrima doselila u Dubrovnik. Bio je dubrovački građanin, pa je obavljao i diplomatske poslove za republiku. Gazulli je bio čuveni astronom svoga vremena, pa ga je kralj Matija Korvin, koji je okupljao učenjake na svom dvoru, pozvao u Budim. Gazulli je odbio. Svojom oporukom osnovao je prvu dubrovačku javnu biblioteku. Historičar znanosti Dadić smatra Gazullija »jednim od najistaknutijih učenjaka na području Hrvatske u 15. stoljeću« (s. 54).

Zbog zajedničkog života stranci ponekad nisu razlikovali Slavene i Albance. Ili ih nije ni trebalo razlikovati? Janinska kronika monaha Komnena i Prokla bilježi u 1400. godini kao posljednju vijest da je despotova brata napao i istjerao Serb-albanito-bulgaro-vlah Vonko (Šufflay, s. 69). Pod komandom generala Piccolominija, bilo je 20.000 »Rašana ili Albanaca« (Ratzen oder Albenser). Ali se ni na našoj stani nije vodilo mnogo računa o »nacionalnim« razlikama. Kotorani su smatrali Crnojeviće (nasljednike Balšića) Albancima, a herceg Stjepan Vukčić optuživao ih je zbog »arbanaskih natavi« (Božić, s. 160).

U junu 1789. crnogorski glavari pišu carici Katarini II:

* Dvoglavi orao ušao je i u crnogorski (Crnojevići, Kraljevina Crna Gora) i srpski (Knez Lazar, Lazarevići) grb.

»Sada svi mi Srbi: Crnogorci, Hercegovci, Banjani, Drobnjaci, Kosturani, Kući, Piperi, Bjelopavlići, Zečani, *Kliment*, Vasojevići, Bratonožići, *Pečani*, *Kosovci*, *Prizreni*, *Albanci*, Makedonci i drugi ovdje nepomenuti Srbi molimo vašu najmilostiviju carsku ličnost da budete naš blagotvoritelj i zaštitnik« (podvukao B. H.), (Jovanović, 165).

Srbi ovdje, vjerojatno, označuju kršćane.

Upozorit ću ovdje na jednu zanimljivu činjenicu. Kad se makar i iz sasvim turističkih razloga prokrstari Kosovom, spontano se nameće pitanje: kako su se usred svih ovih progona, pljački i bezvlašća uspjeli održati netaknuti srpski kulturni spomenici od neprocjenjive vrijednosti kao što su Pečka patrijaršija, Visoki Dečani i drugi. Nisu, nažalost, spašeni svi, ali jesu najznačajniji. A oni koji jesu, spašeni su zahvaljujući zadanoj besu pojedinih albanskih fisova koji su obećanje zaštitnika održali bez obzira na vjeru i naciju.

U selu Juniku, izvještavao je prije rata Đorđe Kostić, na samoj albanskoj granici *muslimanski* fis Beriši čuvali su srpsko *pravoslavno* groblje i ruševine crkve koji je podigao drugi iguman manastira Visoki Dečani, Danilo. Uobičajeni način cuvanja bio je da se srpska institucija stavi pod zaštitu nekog uglednog Albanca koga su nazivali vojvodom. »Tako je u manastiru Dečani sve do balkanskih ratova stanovao »po jedan ugledan i hrabar Arnautin iz jačeg fisa s jednim ili dva svoja rođaka. Ovaj je nosio naziv 'vojvoda' i bila mu je dužnost da manastir čuva pa da za zaštitu njegovu i pogine. To je bila velika čast i odlikovanje, što su i turski carevi cenili« (Krstić, 12). Vojvode su ponekad dobivali odlikovanja od sultana, a sin posljednjeg vojvode dobio je odlikovanje Sv Save u kraljevini Jugoslaviji.

Na Kosovu su vojvode imali manastiri Dečani, Dević i Pečka patrijaršija. Vojvodu je biralo selo ili fis, a priznavale su ga turske vlasti. Za vrijeme čestih nemira obitelj vojvode nije bila u stanju da sama čuva manastir pa su ga čuvali svi seljaci (Krasniqi, s. 133).

Jedna od konzekvenci viteškog kodeksa plemenskog društva jest institucija azila – utoka. Ugroženome valja pomoći. Tko god traži utok u Albanca, naći će; neka i najveći neprijatelj uđe u kuću, dobit će zaštitu. Zanimljivo je da utok poznaju i Crnogorci i Srbi na Kosovu, ali ne i Toske u južnoj Albaniji. Utok nije samo pojedinačni nego je i grupni, koji se koristi za vrijeme ratova i progona. Tako je albansko bratstvo Gaši iz Čabića bilo pod zaštitom srpskog bratstva Kizići za vrijeme policijske racije 1918. Zauzvrat, albanska bratstva pružala su zaštitu srpskim bratstvima za vrijeme posljednjeg rata. Milutin Đuričić navodi da je 280 srpskih obitelji iz Srbobrana, Dobruše, Kovraga, Gusara i Verića našlo utok kod albanskog bratstva Kabaši u Đurakovcu. U isto vrijeme Srbi iz Prekala bili su na utoku kod bratstva Paljokaj također u Đurakovcu, itd. U selu Kijevo tokom prve polovine ovog stoljeća bili su na utoku naizmjenično Srbi kod Albanaca i obrnuto (Đuričić).

Ovi primjeri uzajamnog zaštićivanja nisu izuzeci; prije bi se moglo reći da

su pravilo. U tom smislu citiram dio pisma mog korespondenta Milorada Tomovića, ilegalca NOP-a i nosioca spomenice, koji opisuje vlastite dramatične doživljaje iz posljednjeg rata. Jednom prilikom gonio ga je albanski žandar i pucao za njim. To je alarmiralo neke vojnike, koji su ga uhvatili, i patrolu od još tri žandara, od kojih je jedan podigao pušku da ga strijelja. »Prepoznao sam među ove pridošle trojicom mog suseda iz sela – Redža – i uzviknem: aman, Redžo, u tvoje sam ruke! Redžo je kao ris skočio na njega i njegovu pušku uzviknuvši: 'Prvo streljaj mene – pa njega, preko mene živoga nećeš!' Bio sam spašen... Nisam se mogao bolje odužiti i Redžu i bratstvu naroda nego svojom odlukom da oprostim ovom potencijalnom ubici. [Poslije oslobođenja] sazovemo poveći skup ljudi u njegovo selo i sve mu oprostim. Bilo je te noći zaista dirljivo, i suza njegovih starih, i pogrđnih izraza na račun grešnika od strane njegovih ukućana, osobito staraca.«

Na razini cijele nacije bratstvo i jedinstvo između Slavena i Albanaca kovalo se u narodno-oslobodilačkoj borbi. Nakon oslobođenja uspostavljena je uska suradnja između Jugoslavije i Albanije u oblasti kulture i privrede. Granice su bile praktično izbrisane. Jugoslavija je prva priznala albansku državu i zastupala njene interese u međunarodnim forumima, u kojima nije bila prisutna, i kod zemalja s kojima nije imala diplomatske odnose. U prve tri godine 200 učitelja iz Albanije učestvovalo je u organiziranju albanskog školstva u Jugoslaviji. Činilo se da je ujedinjenje dviju zemalja samo pitanje dana. Kad je početkom 1948. bilo pokrenuto pitanje federacije Jugoslavije i Bugarske, Enver Hoxha pozvao je jugoslavenskog ambasadora u Tirani, Josipa Đerđu, i zamolio ga da predsjednika Tita odmah obavijesti o njihovoj želji »da bezuvjetno, prije federacije s Bugarskom, riješimo pitanje federacije s Albanijom, kako bi – kako smo zajednički išli tokom oslobodilačkog rata do danas – zajednički rješavali o primanju Bugarske koja je bila na drugoj strani« (Hasani, 326). Historija se našalila s obje federacije.

SADAŠNJOST

10. Autonomija Kosova

Uspostavljanje kosovske autonomije usko je vezano uz socijalistički pokret Srbije i Jugoslavije.* Još 1903., na zboru socijaldemokrata u Beogradu, usvojena je rezolucija kojom se za Staru Srbiju (Kosovo) i Makedoniju traži autonomija u okviru balkanske federacije ili konfederacije. To je stanovište zastupala Socijaldemokratska partija narednih godina u Narodnoj skupštini, kao i na međunarodnom socijalističkom kongresu u Stuttgartu 1907.

Nakon ujedinjenja, kraljevska Jugoslavija zauzela je neprijateljski stav prema Sovjetskom Savezu (njen kralj bio je odgojen kao paž na ruskom dvoru), a on je odvratio nastojanjem da se preko Kominterne Jugoslavija razbije. Odatle deformirani stavovi tek obrazovane KPJ o nacionalnom pitanju povezivanjem samoopredjeljenja s razbijanjem države. U julu 1924. održan je Peti kongres Kominterne koji u svojoj rezoluciji o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji sasvim jasno kaže da se »opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranje od njih nezavisnih republika«** (Rajović, 85). U novembru iste godine CK KPJ poslušno je zaključio »da je dužnost partije... da pomaže pokrete ugnjerenih nacija u cilju formiranja nezavisnih država, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, a i radi oslobođenja Arbanasa« (Rajović, 85). Zatim je Sraljin izveo jednu od svojih taktičkih finti, po kojima je postao čuven, pa je 1925. napao Simu Markovića zbog nepravilno postavljenog nacionalnog pitanja jer se pravo na orcjepljenje pretvara u dužnost. Naredne godine bečki kongres KPJ već korigira ranije stavove: i dalje se ističe »neograničeno pravo samoopredjeljenja do otcepljenja od današnje države« ali se »kao osnovna parola« postavlja »zahtev za federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu« (Rajović, 86). Četvrti kongres KPJ

* Valja ipak zabilježiti da je jedan od vodećih gradanskih srpskih političara, Stojan Protić, 1921. predložio da se Jugoslavija podijeli u 9 provincija, od kojih bi Kosovo, Metohija i Sandžak bili jedna. U konfederativnim prijedlozima Radić (1918.) i Hrvatska zajednica (1920.) nisu predviđali izdvajanje Kosova iz Srbije (Banac, 167, 136, 353)

** Naredne godine Peti plenum IK KI donosi i ovakav stravičan zaključak: »Nikakva bojazan od rasplamsavanja nacionalnih strasti ne sme Partiju da zadrži od toga da u tome najvažnijem pitanju (rušenju diktature velikosrpske buržoazije) svim silama apelira na mase« (Rajović, 88)

održan je 1928. u Dresdenu, odmah poslije Šestog kongresa Kominterne koji je zaključio da Sovjetskom Savezu prijeti napad od Francuske, Jugoslavija pomaže Francusku i zato je treba oslabiti u interesu borbe proletarijata za obranu »prve zemlje socijalizma«.

Zbog toga se na ovom kongresu KPJ ponovno orijentira na dezintegraciju, tražeći nezavisnost za Hrvatsku, Crnu Goru, Sloveniju i Makedoniju i izjašnjavajući se za solidarnost »s albanskim nacionalnooslobodilačkim pokretom u licu Kosovskog komiteta«* i za »borbu raskomadnog i ugnjetenog albanskog naroda za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju« (Rajović, 87; Dedićer V., 167).

Sredinom 30-ih godina KPJ počinje mijenjati stav prema integritetu Jugoslavije. Međutim, stvarno nezavisniju politiku KPJ počinje voditi tek od dolaska Josipa Broza na čelo Partije 1937. Još iste godine održana je osnivačka konferencija KPJ za Kosmet. Kosmetska partijska organizacija bila je vezana za PK Crne Gore. No, tek što se malo konsolidirala, tražila je 1939. osamostaljevanje i povezivanje neposredno s CK KPJ. Od interesa je uočiti da zahtjev nije bio postavljen zbog nekih animoziteta prema Crnogorcima; na čelu Kosmetske partijske organizacije stajali su upravo Crnogorci. Zahtjev je odbijen, ali je ponovljen naredne godine i prihvaćen na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu 1940. I to se može smatrati početkom formiranja kosovske autonomije. Partijski rad – Kosovo je iz rata izašlo sa 2250 članova Partije i 3500 članova SKOJ-a (Rajović, 232) – i partizanska borba u naredne četiri godine tu su autonomiju i realno pripremili.

Nakon oslobođenja Kosovo ima nedefiniran status sve do zasjedanja Skupštine Oblasnog narodnog odbora u julu 1945. u Prizrenu. Zbog toga Kosovari (jednako kao ni Vojvođani) nisu učestvovali na beogradskom zasjedanju Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije u novembru 1944. U Prizrenu se donosi rezolucija o priključenju Srbiji. U augustu 1945. taj zaključak prihvaća AVNOJ. U septembru Predsjedništvo Narodne skupštine Srbije donosi zakon o ustanovljenju i ustrojstvu Autonomne Kosovsko-metohijske Oblasti pošto je pretbodno Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije prihvatila u načelu najavljenju odluku Kosovara i Kosovaca.

Mogu se izvesti ovi zaključci:

1. U toku NOB-a mnogo je puta naglašavano da će odluku o državnom uređenju narodi donositi sami slobodnom voljom. Legitimitet donošenja političkih odluka stjecan je učestvovanjem u borbi. Nema, stoga, sumnje da je

* Kosovski komitet osnovan je 1918. u Skadru od izbjeglica s Kosova. Vođe su mu Hasan Prishtina, Bajram Curri, Hoxha Kadriu. Istupa protiv nasilja nad albanskim stanovništvom u Jugoslaviji, radi na podizanju općeg ustanka i pripajanja Kosova Albaniji, traži podršku evropskog javnog mnijenja za albansku stvar. H Prishtina vodi izaslanike Komiteta 1924. u Ženevu da bi pred Ligom naroda protestirali protiv nasilja u Jugoslaviji. Nakon povratka na vlast, Zogu likvidira najprije Currija, a poslije nekoliko godina i Prishtinu i Komitet prestaje s radom. Obnovljen je uoči samoga rata, kad postaje instrumentom talijanskog agresora

NOO u Prizrenu legitimno donio odluku, da je ta odluka predstavljala mišljenje učesnika i da su tako realizirana načela proklamirana u partizanskoj borbi. Na Skupštini u Prizrenu sudjelovali su svi živi učesnici Bujanske konferencije, a bujanska rezolucija bila je prethodno podijeljena skupštinarima.

2. U balkanskim ratovima Crna Gora i Srbija osvojile su Metohiju i Kosovo, pa je bukureštanskim mirom 1913. Kosovo s Prizrenom pripojeno Srbiji, a ostala Metohija Crnoj Gori. Kao rezultat formiranja Jugoslavije, ta je podjela anulirana a u duhu narodnooslobodilačke borbe*: Metohija i Kosovo ujedinjeni su, a predstavnici ujedinjenog Kosmeta samostalno su donijeli odluku o priključenju.

3. S odlukom Kosovara morala se složiti i republika i federacija da ona postane punovažna.

4. Kao što su legitimni predstavnici Kosova odlučili da se priključe republici Srbiji, oni mogu odlučiti i da se od Srbije odvoje.

5. Simetričnost odlučivanja u odnosu na federaciju ne važi. Nije se odlučivalo o priključenju Jugoslaviji ili nekoj drugoj državi, pa za jednostranu odluku te vrste ne postoji osnova. Ovo pitanje razmotrit ćemo detaljnije kasnije.

Kosovska autonomija doživjela je kasnije određenu evoluciju. U Ustavu od 1963. Kosovo je postalo pokrajina, i tako je u statusu izjednačeno s Vojvodinom. Potkraj 1968. iz imena je uklonjena Metohija i ustavnim amandmanom Kosovo i Vojvodina postali su konstitutivnim elementima federacije. Također je osamostaljena i partijska organizacija Kosova. O čemu je riječ?

U demokratizaciji društvenog života u Jugoslaviji pomiješalo se nasljeđe Kominterne i balkanske države s razvojem samoupravljanja. Inzistiranje na pravima građanina pojedinca i na civilnom društvu, ljudima odgojenim u patrijarhalnoj sredini i/ili zadojenim ideologijom Kominterne zvučalo je veoma strano. Ideološke mesije to su bez mnogo razmišljanja proglašavale – i proglašavaju – buržoaskom ideologijom. Zbog toga su se svugdje formirali kolektiviteti: u samoupravljanju radni kolektiv, kasnije delegatske strukture, a u političkom životu nacije. Ako nacije treba da budu ravnopravne, naziv »nacionalne manjine« počeo je dobivati uvredljiv prizvuk. Problem je prvo riješen na tipično jugoslavenski način: izmišljena je nova riječ za stari pojam, pa je u Ustavu od 1963. »narodnost« zamijenila »nacionalnu manjinu«. Zatim se počelo govoriti o suvetenitetu nacija i državnosti republika, što je vrlo brzo probudilo uspavane nacionalne antagonizme. I tako je, kako primjećuje Ljuba Tadić, »nacionalno i nacionalističko izivljavanje u našoj zemlji... postalo surogat za demokraciju« (Tadić, 4). Na te procese superponirale su se prirodne tendencije birokracije da nametnu monopol vlasti na »svoj« teritorij. I tako je inauguriran proces dezintegracije Jugoslavije, mnogo efikasniji od onoga koji je nekada poticala Kominterna.

* U kraljevini Jugoslaviji Kosovo i Metohija bili su podijeljeni među tri banovine, Vardarsku, Moravsku i Zetsku kako bi se albansko stanovništvo što više razbilo

U tom sveopćem regionalnom zatvatanju i pokrajinske su oligarhije nastojale da osiguraju svoje teritorijalne monopole. U tome su se sukobile s republikom oligarhijom, kao što su se republičke državnosti sukobile s federacijom. Ovaj je potonji sukob riješen pretvaranjem avnojske federacije u konfederaciju, manje u Ustavu od 1974., a više u praksi koja je slijedila. Odluke ne donose poslanici Savezne skupštine nego izvršni organi republika na bazi konsensusa. Pokrajinske oligarhije željele su isti tretman, što je značilo pretvaranje u republike.* Za stpski politički vrh to je bilo neprihvatljivo, kao što je za pokrajinske vrhove bio neprihvatljiv status pokrajine. Kao što to u politici obično biva, nađen je kompromis: pokrajine su po imenu ostale pokrajine, u republici Srbiji, a po efektivnom odlučivanju (sudjelovanje u konsensusu) postale su republike, i taj je hibrid nazvan konstitutivnim elementom federacije. I kao što to također obično biva u politici, kompromisi rješavaju probleme na kratak tok, uz cijenu da stvore mnogo veće probleme dugoročno. S jedne strane, »autonomne pokrajine imaju dva bića: jedno, više, u federaciji, i, drugo, niže, u SR Srbiji« (Carević, 39), što je ustavnopravna kontradikcija koja ne omogućava principijelno razrješenje. Simetrično tome, status ostatka Srbije, tzv. užeg područja Srbije, ostao je nedefiniran i po prirodi stvari nije mogao biti definiran. Pokrajine imaju svoje skupštine i svoje izvršne organe, dok »uže područje« nema ni jedno ni drugo, iako je baš to »uže područje« stvorilo republiku Srbiju.

Bilo je samo pitanje vremena da se utvrdi kako republika Srbija ne može normalno vršiti svoje državne funkcije i kako je u odnosu na druge republike u neravnopravnom položaju (što je u pogledu teritorijalnog monopola tačno, ali ne i u pogledu utjecaja na poslove konfederacije za koji bi se moglo tvrditi da je veći, ili bi mogao biti veći, od drugih republika jer Srbija u konsensusu, predsjedništvima itd. učestvuje i s republičkim i s pokrajinskim delegatima). Za našu temu ovdje je od interesa da je stvoren trajan izvor sukoba upravljačkih interesa između republike i pokrajine: republika nastoji svesti status pokrajine na autonomiju, pokrajina nastoji legalizirati svoj status republike. Kad se na to – u slučaju Kosova, za razliku od Vojvodine – superponiraju i nacionalne razlike, dobivamo veoma opasnu i nestabilnu političku situaciju.

A osnovni uzrok te nestabilnosti jest odsutnost demokratičnosti u rješavanju političkih pitanja. Kako se to vidi iz dnevnika Draže Markovića, ta se pitanja rješavaju pogađanjima čelnih političara daleko od svake javnosti.**

* Čini se da je neku ulogu odigrala i reakcionarna parola »Slaba Srbija – jaka Jugoslavija« suflirana sa strane.

** Draža Marković bilježi u svom dnevniku 27. januara 1971: »Razgovor je bio kratak. Da rezimiram kratko: nema govora o republici, niti o ma kakvom rešenju koje asocira na republiku kada je reč o autonomijama, a posebno o Kosovu. Ne dolazi u obzir izbor predsednika iz autonomije.« Zatim slijedi jedan razgovor na nešto nižem nivou »Ne bih smeo da ne zabeležim razgovor sa F. Hodžom . . . za vreme pauze sednice Izvršnog biroa. On ineni: Zašto zaoštravate? Ja njemu: Ne može se više prihvatiti vaš metod govorenja jezikom političke parole. . . On uzbuđeno . . . tvoji ljudi govore Srbima na Kosovu da ne treba da izdaju interese Srba. Ja: Ti pozivaš Ajtića i daješ mu uputstva šta treba da govori . . . Ja, dalje: More se obezbediti položaj Srba na

U tim su pogađanjima bile ispitane sve varijante izuzevši one osnovne: da se građani Kosova i Vojvodine zapitaju kako žele politički otorganizirati svoje pokrajine. A upravo ta varijanta – da se »narodi izjasne što hoće i kako hoće« – predstavlja, kako smo vidjeli pri ispitivanju Bujanske konferencije, legat revolucije. Taj legat nije poštovan.

Kosovu u sastavu republike. On: Srbi su ravnopravni. . . Fadilj je uzbuđeno govorio o mogućim negativnim reakcijama na Kosovu i pretio mogućnošću izlaska na ulicu u Prištini. . . Ja sam govorio o negativnim reakcijama u Srbiji i isticao da je manje opasno ako se izide na ulice u Prištini negoli u Beogradu. . . « (*Danas*, 18. VIII. 87) Ne bi smjelo iznenaditi što su nakon daljnjih desetak godina vođenja ovakve politike građani izašli na ulice i u Prištini i u Beogradu

11. Studentski bunt

Opće prilike u zemlji

Oružani period jugoslavenske revolucije završen je 1945., a ideološki nekoliko godina kasnije. Napad Kominforma prouzrokovao je ideološko preispitivanje revolucionarnih ciljeva koje se završilo orijentacijom na samoupravljanje u 1950. i privrednom reformom u 1952.

Poslijerevolucionarno razdoblje karakteriziraju tri jasno razgraničena perioda političkog, društvenog i privrednog razvoja. U periodu 1952–1964. snažno se razvija samoupravljanje i, simetrično tome, smanjuje se postepeno represivna uloga države i Partije. Šesti kongres KPJ mijenja ime Partije u Savez komunista, što znači vraćanje na izvorni marksizam *Komunističkog manifesta* i napuštanje staljinističkog jednopartijskog sistema. U 1958. u partijskom Programu izgrađena je prva koherentna koncepcija te otijentacije. U Ustavu od 1963. ta je orijentacija transformirana u norme političkog ponašanja. U istom razdoblju došlo je do izvanredno brzog privrednog razvoja; razlike se u razvijenosti pojedinih krajeva smanjuju, društvo se homogenizira. Jugoslavija ostvaruje najbrži porast životnog standarda na svijetu, a, isto tako, i najbrži porast konvencionalno mjerene tehnološkog progressa. Utjecaj Jugoslavije na međunarodna zbivanja daleko prelazi njen vojni i privredni potencijal.

Slijedi kratak prijelazni i proturječni period 1965–1972. Konzervativni elementi daju sve veći otpor razvoju samoupravljanja i demokratizacije, a borba se završava pobjedom progrešivnih snaga simboliziranom u Brionskom plenumu iz 1966. Politička policija stavljena je pod kontrolu. Politička je demokratizacija u punom zamahu. Međutim, 1965. provedena je krajnje nestručno pripremljena privredna reforma. Kao rezultat, u samo dvije godine stopa rasta oborena je na nulu.

Pojavila se nezaposlenost. Počela je ekonomska emigracija. Regionalni problemi tumačeni su unitarizmom saveznog centra. Započeta je razgradnja federacije. Nekritička kampanja protiv federacije – čak i jugoslavenska naučna društva bila su silom, nasuprot otporu naučnih radnika, razbijena na sastavne dijelove, a federacija je izgubila naučne institute kako bi politički voluntarizam mogao da se razvije do savršenstva – pobudila je latentne nacionalizme. Nenavikla na demokratski politički život, regionalna vodstva našla su se nošena strujama regionalnih nacionalizama. Maspok je samo naj-

koncentriraniji izraz tih zbivanja koja su se odigrala u svim krajevima zemlje. Jugoslavenska se država počela raspadati.

Ti procesi zaustavljeni su na inicijativu Josipa Broza partijskom akcijom 1971–72. Međutim, kako su progresivni elementi bili diskreditirani, sad su prevagu odnijele konzervativne snage. Demokratizacija je napuštena, represija je znatno povećana, a politički voluntarizam potenciran. Učinjene su značajne koncesije nacionalizmima, pa su politički legitimitet dobili takvi pojmovi kao što su nacionalne ekonomije, nacionalni kapitali i nacionalne radničke klase – što je bilo sasvim nezamislivo u vrijeme donošenja partijskog programa. Ustav od 1974. revidirao je avnojsku federaciju i uveo elemente konfederacije, a kasnija je praksa te elemente u toj mjeri ekspandirala da je Jugoslavija danas jedina konfederacija u svijetu. Ustav je također revidirao orijentaciju Šestog kongresa SKJ i partijski program time što je podržavio partiju. Tržište, koje je prijeko potreban preduvjet za istinsko samoupravljanje, podvrgnuto je sistematskoj političkoj kampanji denunciranja i zakonskog potiskivanja. Kao rezultat toga generalnog konzervativnog zaokreta unatrag, samoupravljanje je degeneriralo, povratak je implicirao najamni odnos za radnike i podanički za građane, a Jugoslavija se postepeno opet našla u etatizmu, s tom razlikom što je raniji centralistički (dosljedni) etatizam zamijenjen konfederalnim odnosno policentričkim (proturječnim) etatizmom. Bilo je jasno da takav razvoj vodi u katastrofu i samo je bilo pitanje vremena kad će se ona manifestirati.

Katastrofa je bila odgođena neočekivanim događajima na svjetskom tržištu. Povećavši višestruko cijene nafte 1973., zemlje proizvođači nafte domogle su se viškova sredstava koje su plasirali velikim dijelom preko evropskog dolarskog tržišta. Jugoslavenska poduzeća i banke, poticani od lokalnih političara, navalili su hez ikakvih kriterija na te gomile dolara koji su im se ljubazno nudili. Informacije o zaduživanju proglašene su državnom tajnom. Lažan privredni razvoj, financiran eksplozivnim rastom vanjskog duga, odvijao se još nekoliko godina. Kad je došlo vrijeme otplate dugova, izbila je u 1981. kriza. Ubrzo je životni standard vraćen petnaest godina unatrag. Jugoslavija se ponovo našla na repu Evrope, na istom mjestu na kojem je nekad bila i kraljevska Jugoslavija. Jugoslavensko društvo bilo je demoralizirano.

U taj historijski okvir valja smjestiti i kosovske događaje.

Četiri komponente kosovske situacije

Društveni proizvod po stanovniku dosta dobro označava razinu razvijenosti neke regije. Najrazvijenija regija u Jugoslaviji jest Slovenija, najmanje razvijena Kosovo.

Niže navodim raspone između te dvije regije u dohotku per capita za karakteristične godine, a kao uspoređenje koeficijent varijacije koji mjeri približavanje ili udaljšavanje svih osam jugoslavenskih političkih regija (Očić, 22).

	Raspon Slovenija/Kosovo	Koeficijent varijacije, sve regije
1952.	4,1:1	52
1965.	4,6:1	46
1981.	5,4:1	48
1984.	6,1:1	50

Mjerene koeficijentom varijacije, do 1965. razlike se među regijama u dohotku per capita smanjuju, a zatim se povećavaju s tendencijom da se vrate na početni intenzitet iz 1952. Razlika između Slovenije i Kosova neprestano se povećava, s tim da se rasponi ubrzano povećavaju nakon 1965. U stalnim cijenama iz 1972. slovenski proizvod per capita bio je 1984. godine 7,67 puta veći od kosovskog (SGJ-1986, 417). To su razlike koje odgovaraju razlici u privrednoj razvijenosti između Engleske i Sjeverne Afrike. Kosovo zaostaje ne samo u odnosu na Sloveniju nego i u odnosu na sve ostale regije. U istim stalnim cijenama per capita društveni proizvod Kosova u odnosu na jugoslavenski prosjek iznosio je 43% u 1955. i samo 26% u 1984. (SGJ-1986, 417).

Ono što ove razlike enormno povećava u odnosu na ranije razdoblje jest opće usporavanje rasta jugoslavenske privrede. Uz raspon od 4,1:1 u 1952. i stopu rasta od 6%, Kosovu bi trebalo 24 godine da postigne početnu razvijenost Slovenije, što je za plansku socijalističku privredu već predugo. Uz raspon od 6,1:1 u 1984. i pretpostavljenu stopu rasta od 2%, Kosovu bi trebala 91 godina da sustigne Sloveniju iz početne godine. No, u tu 91 godinu i Slovenija će se dalje razvijati. Preostaje potpuna besperspektivnost.

Interesantno je uočiti da u našem prvom poslijerevolucionarnom razdoblju, tj. do sredine 60-ih, nema iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova (ali se iseljavaju deseci hiljada Albanaca u – Tursku). Zatim je privredno zaostajanje moralo postati snažan podstrekač iseljavanja. Iz istih se razloga iseljavaju i Albanci u druge republike. Na kraju je sve veća netrpeljivost albanskog stanovništva pretvorila iseljavanje u lavinu.* Političko saniranje prilika može

* Od juna 1983. do decembra 1986., prema podacima Pokrajinskog zavoda za statistiku, migracije izgledaju ovako:

	Iselili se	Uselili se	Višak iseljenika
Srbi i Crnogorci	14.549	2.955	11.594
Albanci	7.311	4.769	2.542

Kod obje etničke grupe postoji neto-iseljavanje, ali je ono kod Srba i Crnogoraca četiri i po puta veće nego kod Albanaca. Srbi i Crnogorci najviše se iseljavaju iz najmanje razvijenih općina. Srbi uglavnom odlaze u Srbiju. Albanci se naseljavaju u svim krajevima Jugoslavije. Danas Albanci žive u gotovo svim jugoslavenskim općinama, posebno oko većih gradova (E J., I, drugo izd., s. 78).

ukloniti ovaj posljednji uzrok i smanjiti intenzitet iseljavanja. Ali bez ekonomskog razvoja iseljavanje se ne može zaustaviti.

Privredno zaostajanje generira nezaposlenost. U 1985. nezaposlenost na Kosovu bila je 3,33 puta veća nego u prosjeku u Jugoslaviji: na 210.000 zaposlenih u društvenom sektoru došlo je 114.000 nezaposlenih (SGJ – 1986., 421). Bili su to, uglavnom, mladi ljudi, mnogi s kvalifikacijama. Zapravo, polovica su svih nezaposlenih mladi ljudi sa srednjoškolskim i višim kvalifikacijama. Kako je nezaposlenost uslov ljudske egzistencije – ne samo fizičke – ne treba mnogo mašte da se zamisli kakve traumatske posljedice mora masovna nezaposlenost imati na mlade Kosovare.

U uslovima nezaposlenosti radno mjesto postaje privilegija. U višenacionalnim sredinama time se stvara dodatno opterećenje međunacionalnih odnosa. Na hiljadu stanovnika na Kosovu je zaposleno:

109 Albanaca
228 Srba
258 Crnogoraca

Dvaput niža zaposlenost Albanaca u odnosu na Slavene – ma kakvi bili razlozi – osjetno pojačava naboj nacionalne netrpeljivosti.

Treća su komponenta situacije studenti. Počevši od razine od 74% nepismenih poslije oslobođenja, Kosovo je u 1970. formiralo univerzitet na kojem je 1981. studiralo 26.000 redovnih studenata. To je upola veći broj studenata nego što ih je bilo u cijeloj Jugoslaviji neposredno pred rat (17.734, od kojih 19 Albanaca). Danas na Kosovu ima više studenata nego bilo gdje drugdje u Jugoslaviji: u šk. g. 1981/82. na hiljadu stanovnika bilo ih je 26 prema 14 u Sloveniji i Hrvatskoj (Kujundžić, 170). Za te studente nema tadnih mjesta, a njihovo obrazovanje više je nego manjkavo.

U odnosu na zaposleno stanovništvo u društvenom sektoru studenti čine više od 10%. Potencijalni je skok u modernizaciji i osvješćivanju nacije enorman. Ali taj ogromni potencijal ostat će neiskorišten jer će većina tih studenata ostati nezaposlena. Umjesto produktivne primjene, energija tih mladih ljudi dobit će destruktivni naboj nezadovoljstva, razočaranja i ogorčenosti.

Kao što se vidi, ja moram analizom dolaziti do plauzibilnih pretpostavki o uzrocima ponašanja. Empirijskih podataka nema. U civiliziranim zemljama raspoloženje, shvaćanje i želje stanovništva utvrđuju se na tri načina: (1) političkim raspravama, (2) izvještajima novinara i (3) anketnim ispitivanjem javnog mnjenja. Degradacija skupštinskog rada i opći regres u političkom životu poslije 1972. onemogućili su (1). U javnost dolaze samo stereotipne fraze, a suštinske rasprave i sukobljavanja odvijaju se iza zatvorenih vrata. Slučajevi Jova Šotte i Kadrija Reufija (Rajović, 480–92; Đaković, 447–51) i Miloša Sekulovića pokazuju što se dešava kad politički radnici na Kosovu pokušaju pokrenuti ozbiljna politička pitanja. Slučaj Dobrice Ćosića koji je

još 1968. na sjednici CK upozorio na eskalaciju nacionalne netrpeljivosti pokazuje što se dešava u republici. Umjesto argumentirane analize problemi su negirani, a Čosić isključen.

Novinarima je nametnuta neformalna, ali izuzetno teška, cenzura (Bogarać), što je onemogućilo (2). Nije mi poznato da je ikad izvršeno ispitivanje javnog mnjenja Kosovaca i Kosovara suvremenim metodama anketiranja. Odsutnost informacija i javnog demokratskog političkog diskursa četvrta je komponenta situacije.

Dodatni mogući izvor informacija jesu zapisnici sa suđenja krivično i prekršajno optuženih osoba zbog političkih delikata. No analiza tih postupaka, ako uopće postoji, nije objavljena.

Preostaju privatne informacije, koje se ne mogu citirati, i koje su u mojem slučaju izvanredno manjkave. Preostaju, na kraju, i pisane ili izvikivane parole i zahtjevi demonstirani. To je vrlo nesiguran materijal, jer nemamo nikakvih čvrstih indikacija o rangiranju tih zahtjeva, a, isto tako, ne znamo koliko su bili spontani, a koliko su ih pripremile ilegalno organizirane grupe.

Ovdje treba iznijeti još jednu prethodnu napomenu. U zdravom političkom sistemu nema potrebe za ilegalnim političkim organizacijama, pa se one tamo i ne javljaju. Čim pojedinci – sasvim svejedno da li iz opravdanih ili neopravdanih razloga – nađu za potrebno da se ilegalno organiziraju, onda je to upozorenje da s političkim sistemom nešto nije u redu. Pritom ilegalnu političku aktivnost ne treba brkati s ilegalnom terorističkom aktivnošću, koja i ne može biti drugačija nego ilegalna i koja nije politika nego kriminal.

Demonstracije

Uza sve navedene ograde, pokušajmo sad analizirati ono što je jedino moguće, parole koje su se vidjele ili čule u demonstracijama. Spisak dajem na osnovi informacija koje su prikupili Hasani i Đaković i iznijeli u svojim knjigama. Zbog funkcija koje su autori vršili u Pokrajini – prvi je aktivni politički funkcioner, a drugi je nekadašnji šef OZN-e – usudujem se pretpostaviti da je spisak relativno potpun i korektan. Parole koje se ponavljaju drugim riječima izostavljam, a klasifikacija je moja.

Demonstracije 1968.

- I Hoćemo republiku
Hoćemo ustav
Albanci smo, a ne Jugoslaveni^a

- II Hoćemo univerzitet^a (jedna od glavnih parola)
Dolje kolonijalistička politika prema Kosovu
Trepča radi, Beograd se gradi^a
- III Narodnooslobodilačka borba nije donijela slobodu
Albancima
Hoćemo nacionalnu zastavu^a
Sloboda političkim osuđenima
Živio Adem Demaçi^{a*}
- IV Dolje izdajnici
Hoćemo Preševo u sastavu Pokrajine^b
Živio oslobodilački pokret Kosova^b
Živjela Albanija^b
Živio Enver Hodža^b
- V Jedan narod, jedna država, jedna partija
Živio marksizam-lenjinizam

Demonstracije 1981.

- I Hoćemo republiku
Republiku mišom ili silom
Albanci smo, a ne Jugoslaveni
Kosovo Kosovarima
- II Trepča radi, Beograd se gradi
- III Tražimo zatvorene drugove
Živio Adem Demaçi
- IV Živjelo bratstvo albanskog naroda
Ujedinjenje svih albanskih krajeva
- V Živio marksizam-lenjinizam. Dolje revizionizam.
- VI Netko u fotelji, netko bez hljeba
Dokle u podrumima
Nema razgovora s crvenom buržoazijom
Živjela radnička klasa
Tražimo bolje uslove

* Adem Demaçi pisac je koji je 1961. osnovao Revolucionarni pokret ujedinjenja Albanaca s ciljem da se izbori pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja. U zatvoru je, s prekidima, više od 23 godine.

Parole označene superskriptom (a) ne nalaze se kod Đakovića i Hasanija; dodao sam ih na osnovi svojih informacija. Parole označene superskriptom (b) ne potječu od organizatora demonstracija. Pretpostavljam da su ih izvikivali provokatori odn. članovi ilegalnih iredentističkih grupa, koji su se pomiješali s demonstrantima.

Ocrtavaju se prilično jasno tri komponente političke atmosfere. Jednu predstavlja probuđeni nacionalizam, i ona je zajednička svim jugoslavenskim regijama s kraja 60-ih. Druga se odnosi na teške socijalne uvjete. A treću predstavlja iredentizam.

Prve dvije grupe zahtjeva spadaju zajedno, ali zahrjev za republikom izdvajam za kasniju analizu, jer je on, nesumnjivo, centralni i najviše isticani zahtjev.

Zahtjevi za ustavom i univerzitetom ne pojavljuju se u 1981., jer su u međuvremenu ti zahtjevi zadovoljeni (univerzitet 1970., ustav 1974.). Parola da Albanci nisu Jugoslaveni nalazi se na samom rubu iredentizma. Teško je ocijeniti tko je za te osjećaje odgovorniji: kosovski političari i intelektualci, ili pak svi oni koji od Jugoslavije prave državu isključivo Južnih Slavena i u kojoj se tuđinske manjine samo toleriraju.

Druga grupa zahtjeva, odn. prigovora, karakteristična je za vrijeme kad su se u svakoj jugoslavenskoj regiji radile analize kojima se dokazuje da je upravo ta regija eksploatirana od svih ostalih. Postojale su i dvije specifičnosti. U Prvom petogodišnjem planu nekako se zaboravilo Kosovo, pa se formiralo uvjerenje o namjernom zapostavljanju. I drugo, širile su se priče (koje potječu još iz vremena stranog posjedovanja Trepče) o basnoslovnom bogatstvu Trepče u srebru i zlatu koje se izvlači iz pokrajine (kao nekad iz Jugoslavije). U atmosferi frustracija i nepovjerenja i tako fantastične priče padale su na plodno tlo.

Treća grupa zahtjeva odnosi se na politička prava, nacionalna i osobna. Kako nijedan zakon nije ukinuo albansku nacionalnu zastavu, pod kojom su se borili albanski partizani, zabranjivanje zastave i sankcije zbog njenog isticanja bili su nezakoniti. Zahtjev za građanskim pravima u užem smislu istakli su i beogradski studenti nekoliko mjeseci ranije.

Četvrta grupa zahtjeva jest iredentistička. Vidi se da su ekstremne parole u toj grupi došle izvana. Zanimljivo je da se 1981. Enver Hoxha (Hodža) više ne pojavljuje kao nacionalni heroj.

Peta grupa, kako se čini, uopće nije karakteristična i osamljeni je poziv ideoloških fanatika. Parola Jedan narod, jedna država, jedan kralj, odn. Ein Volk, ein Staat, ein Führer – zajednička je kralju Aleksandru, Hitleru i Staljinu, a trabunjanje o revizionizmu dobro nam je poznato.

U 1981. pojavila se nova, šesta grupa zahtjeva koji su socijalne prirode i koji sad predstavljaju osnovne zahtjeve. Neki od njih formulirani su čak istim riječima kao oni beogradskih studenata trinaest godina ranije (»crvena bur-

žoazija«). Valja uočiti da se upravljački sloj na Kosovu mnogo bezobzirnije ponašao nego drugdje u zemlji, pa su i socijalne razlike bila mnogo oštrije izražene. Mogla bi se staviti primjedba da su IV i VI grupa zahtjeva – tj. nacionalni i socijalni – međusobno u koliziji jer tu »crvenu buržoaziju« predstavljaju upravo albanski funkcionari. To je tačno i samo pokazuje proturječne tendencije u studentskom buntu. Razrješenje – iredentizam ili jugoslavenska lojalnost – ne ovisi isključivo, pa čak ni prvenstveno, o Kosovarima.

Kosovo – Republika

Sad možemo posebno razmotriti centralni zahtjev jednih i drugih demonstracija, zahtjev za republikom. Ako su moje privatne informacije tačne, velika većina Kosovara podržava taj zahtjev. Zahtjev nije sasvim racionalan, jer, osim naziva, Kosovo, zapravo, jest republika. Štoviše, uspoređujući prava Kosova s pravima jedne njemačke ili američke savezne države, pokrajina Kosovo ima veća prava. Prema tome, republika ima prvenstveno simboličko značenje.

Zahtjev za republikom* proglašen je u političkim krugovima kontrarevolucionarnim. Nisam mogao pronaći nijedno koherentno obrazloženje te ocjene. Ponekad se navode ovi razlozi:

1. Republika je suverena država, a ne mogu postojati dvije albanske države. – I jedno je i drugo sporno. No, pretpostavimo da je prvi stav tačan. Tada valja upozoriti da postoje dvije korejske i tri njemačke države. Iz toga ne slijedi da je to naročito poželjno stanje. Ali slijedi neosporan zaključak da historija poznaje takva rješenja.

2. Narodi imaju pravo na otcjepljenje, a nacionalne manjine nemaju. Republika odgovara narodu, a pokrajina nacionalnoj manjini. Kako su Albanci u Jugoslaviji nacionalna manjina, oni mogu imati samo autonomnu pokrajinu. – Ta je argumentacija sasvim arbitrarna i ostatak je nekadašnje političke skolastike. Svaki čovjek – bar u socijalizmu – ima pravo na samoopredjeljenje, pa tako i na nacionalno samoopredjeljenje. Pripadnost nacionalnoj manjini u tom je pogledu sasvim irelevantna. Jedino je relevantno

* Zanimljivo je da je u svojim tezama za Petu zemaljsku konferenciju 1940 Moša Pijade predviđao kosovsku republiku: »Rešenjem nacionalnog pitanja može se postići stvaranje slobodne republike radnika i seljaka Kosova pomoću revolucionarnog ustanka protiv fašističkog i imperijalističkog režima velikosrpske buržoazije« (Đaković, 212). Taj Mošin romantizam, koji, osim toga, predstavlja daleki odjek kominternovskih ideja, na konferenciji nije prošao

pitanje da li moje pravo ne nanosi štetu vitalnim interesima moga suseda. A upravo je u tom pogledu doktrina o »samoopredjeljenju do otcjepljenja« neodrživa, jednako za narod kao i za nacionalnu manjinu.

Ta doktrina nije nikad provedena ni ondje gdje je nastala i gdje je nključena u Ustav. Redovito spominjani slučaj Finske ništa ne dokazuje: Finska se odijelila od Rusije, koja ju je jednom zgodnom historijskom prilikom okupirala, jer Crvena armija nije bila kadra da to spriječi. Bili su se odvojili i kavkaski narodi i uspostavili svoje države. Čim je Crvena armija osposobljena za zadatak, kavkaske su države pokorene i pripojene Rusiji, a okupacija opravdana interesima proletarijata.

Nakon neslavnog pakta Hitler-Staljin, tri baltičke države jednostavno su ponovo okupirane, a njihova inteligencija transportirana u Sibir.

Da se vratimo našim problemima. Kad bismo živjeli u socijalističkom okruženju, onda bi se pravo na otcjepljenje drukčije postavljalo. A budući da živimo u džungli kojom i slijeva i zdesna harače dva suparnička bloka, egzistencijski uvjeti Jugoslavije zahtijevaju integritet teritorija i države.

I zbog toga, čim su se, npr., u Hrvatskoj pojavili separatisti, odmah su završili u zatvoru bez obzira na proklamirano »lenjinsko načelo samoopredjeljenja do otcjepljenja«. Predsjednik Josip Broz Tito jasno je i nedvosmisleno izložio tadašnji politički stav: »Ako bi u nekoj republici i plebiscitom odlučili – do čega, naravno, ne može doći – ja bih kao šef države upotrebio krajnje mjere« (TV emisija Pero Damjanović, »Tito o nacionalnom pitanju«, 18. VIII 1987.). Nakon maspoka, pravo na otcjepljenje više se ne nalazi u jugoslavenskom ustavu. Prema tome, u pogledu otcjepljenja nema nikakvih razlika između republika i pokrajina.

Znači li to da svi narodi i nacionalne manjine moraju zauvijek ostati u Jugoslaviji kakva je danas? Naravno da ne znači. Sve što je potrebno jest da se jedno romantično načelo *jednostranog* prava koje dovodi do kobnih posljedica za one koji ga shvate ozbiljno zamijeni načelom civiliziranog ophođenja, tj. načelom dogovora. U 1905. Šveđani i Norvežani dogovorili su se da se razidu, i Norveška se izdvojila iz kraljevine Švedske. Oba naroda ostala su prijatelji, a njihove države surađuju bolje nego naše republike.

3. Republika je samo prva faza, poslije čega slijedi izdvajanje iz Jugoslavije. Zbog toga treba onemogućiti formiranje republike. Tačno je da su dvije otkrivene ilegalne organizacije sa manje od dvije stotine članova formulirale svoje ciljeve upravo tako (Hasani, 178–81). No, s kojim se pravom mišljenje dvije stotine ljudi pripisuje cijelom narodu? Zar ne bi svatko od nas žestoko protestirao kad bi netko pokušao da nas svede na zajednički nazivnik s našim lokalnim nacional-šovinistima? I zar nije teški politički prijestup gurati građane, koji postavljaju jedan legitiman politički zahtjev, u naručje političkih diverzanata? A, osim toga, dosljednost zahtijeva da se isti postupak primijeni i na postojeće republike. Budući da se u svakoj od njih mogu naći nacionalisti

separatističkih raspoloženja, onda bi sve republike trebalo rasformirati. Izvjesno je da ima i takvih razmišljanja. No, očigledno je, također, kamo ona vode.

Doktrine o pravu naroda na samoopredjeljenje

Karakteristično je za jugoslavensku državopolitičku praksu da se zasniva na nedomišljenim, kontradiktornim i ad hoc teorijama. To vrijedi i za čuvenu teoriju o pravu na samoopredjeljenje do otcjepljenja koja vrijedi za narode, ali ne i za nacionalne manjine, i to zato što su narodi nosioci suverenosti – a nacionalne manjine nisu. Prema toj teoriji, razlika između naroda i nacionalne manjine jest u tome što nacionalna manjina živi u »tuđoj« državi, a ne u »matičnoj«. Narod ne gostuje u »tuđoj« državi nego ima »svoju« državu gdje je nosilac suverenosti. Primijesimo sad tu doktrinu u praksi.

Tko predstavlja narod u Bosni i Hercegovini? Očigledno Bošnjaci (koje političari, iz nekih razloga, zovu Muslimanima*), jer oni nemaju nigdje neku svoju drugu državu. To onda znači da su Srbi i Hrvati nacionalne manjine. Ali kako Srbi i Hrvati predstavljaju većinu stanovništva, onda je bosanski narod nacionalna manjina u vlastitoj državi.

Ili uzmimo Švicarsku, koja se sastoji od Nijemaca, Francuza, Talijana i malog broja Retoromana. Kako Retoromani nemaju neku svoju drugu državu van Švicarske, oni predstavljaju »narod«. No taj narod ne samo da je mala manjina u vlastitoj državi nego se u toj državi, uglavnom, govori drugim jezicima.

* Primjedba recenzenta upozorila me da je ovdje potrebno dati bar jedno kratko objašnjenje. Kao standardno opravdanje uvođenja Muslimana umjesto Bošnjaka navodi se da je austro-ugarski upravitelj Bosne i Hercegovine Benjamin Kállay pokušao stvoriti bosansku naciju – bez uspjeha. Uz to je taj pokušaj bio inspiriran antisrpski, antihrvatski i autijugoslavenski. No, nacije se ne izmišljaju niti stvaraju dekretom. Niti je bitna motivacija nekog političara. Nacije sazrijevaju u historijskom procesu. Činjenica je da se za vrijeme Kállaya Bošnjaci – za razliku od Srba i Hrvata – još nisu osjećali nacijom, a to nisu bili ni u vrijeme drugog zasjedanja AVNOJ-a, koje ne poznaje bošnjačku ili muslimansku naciju. Smatram da je naturanje muslimanskog naziva za novu naciju bilo politički nesretno bar iz tri razloga: 1) jer se time miješa vjera i nacija i produžuje praksa iz osmanlijskog carstva gdje su se nacije identificirale s religijom, a to za mnoge građane mora biti uvredljivo; osim toga, skupovi Bošnjaka i muslimana nisu identični: šta je, recimo, s katoličkim Muslimanima? 2) jer se time ohrabruju muslimanski fundamentalisti i ljudi orijentirani na motive o islamskom duhu, poput raznih islamskih država na Srednjem Istoku i 3) što se sami pripadnici te nacije drugačije nazivaju. Još u srednjem vijeku, prije islamizacije, u upotrebi je etnonim Bošnjanim, a »crkva bosanska«, kao nacionalna crkva, u srednjovjekovnim uvjetima upućuje na etnicitet. Bogumili su prešli na Islam, ali time nisu postali Muslimani. U XVIII st. Kačić-Miošić pjeva o kršćanskim Bošnjacima koji su pobjegli u Primošten. Putujući prije nekoliko godina Malom Azijom, prolazio sam kroz sela jugoslavenskih iseljenika, a mnoge sam sretao i u gradovima ili hotelima, tako da je srpsko-hrvatski jezik bio gotovo *lingua franca*. Bili su to muslimani iz Bosne, Hercegovine i Sandžaka, a doselili su se u Tursku odmah poslije prvog svjetskog rata kad su mnoga maloazijska sela ostala prazna zbog istjerivanja Grka. Ti su ljudi sehe nazivali Bošnjacima, i na um im nije padalo da se nazivaju Muslimanima. Prva generacija još je imala muke s turskim, i nisu se smatrali Turcima.

Zanimljivi su i Kurdi koji nemaju svoju državu, pa, prema tome, predstavljaju narode u pet država u kojima su nacionalne manjine.

A što da se kaže o onih milion i dvjesta hiljada Jugoslavena? Oni nemaju ni svoju republiku pa stoga ni suverenost. Bez suverenosti oni su, očigledno, nacionalna manjina. Prema tome, u Jugoslaviji Jugoslaveni predstavljaju nacionalnu manjinu. Ali kako nemaju države van Jugoslavije, oni su, u stvari, narod. Kao narod, imaju pravo na otcjepljenje. Znači, Jugoslaveni bi se, u načelu, mogli otcijepiti od Jugoslavije!

Ovakva »dijalektička« teorija očigledno ne može poslužiti za vođenje ozbiljne politike, pa se ona i ne vodi. Nezgodni Jugoslaveni proglašeni su jedno vrijeme nepostojećima, a kad su se u velikom broju ugurali u popis stanovništva, tretirani su kao »nacionalno neopredijeljeni«, što je daljnji teorijski biser ove doktrine. U Jugoslaviji su jedino Jugoslaveni nacionalno neopredijeljeni.

Da pokušamo ovdje skicirati jednu ozbiljniju teoriju. Za razliku od feudalizma, u kojem se čovjek tađa u svojem staležu, u modernoj državi građanin se sam opredjeljuje politički, religiozno itd., uključivši i nacionalno. Ako se netko opredijeli kao Jugoslaven, i ako tih Jugoslavena ima podosta, onda su to nacionalno opredijeljeni Jugoslaveni. Svi su građani Jugoslavije Jugoslaveni po državljanstvu, a neki su, osim toga, to i po nacionalnosti. Nacionalnost može biti i dvostruka, kao, npr., u Švicarskoj (Letotić, 185).

Federacija se od saveza država ili konfederacije razlikuje po tome što države članice ne zadržavaju suverenost nego je prenose na federaciju. Prema tome, pokrajina se od savezne države ne razlikuje po odsutnosti suverenosti i nemogućnosti otcjepljenja, nego po suženom repertoaru političkih odluka. On je sužen u odnosu na državu čiji je autonomna pokrajina član, ali je u slučaju konsenzusa proširen u odnosu na ostale dijelove te savezne države. Razlozi su historijski, a politički sadržaj autonomije ovisi o političkom dogovoru. On se može kretati od kulturne autonomije pa do »konstitutivnog elementa federacije«. Što je neka zemlja politički zrelija i demokratskije uređena, to veću ulogu imaju pragmatički razlozi administrativne efikasnosti i to manju ulogu imaju simbolički razlozi političkog statusa.

Nacionalna je manjina ono što joj ime kaže, tj. manjina, i to u dvostukom smislu: u odnosu na ostali narod ili ostale narode s kojima živi i u odnosu na vlastiti narod u matičnoj državi.

Preostaje sad još jedino da se rasprave pitanja samoopredjeljenja i otcjepljenja. U tome će nam veoma dobro poslužiti suvremena međunarodnopravna doktrina (v. Petrič).

Načelo samoopredjeljenja naroda ušlo je u obje konvencije o ljudskim pravima Ujedinjenih Naroda. Samo se po sebi razumije da je pravo na samoopredjeljenje ograničeno isto takvim pravom na samoopredjeljenje naroda s kojim kolidira.

Načelo samoopredjeljenja ne uključuje nužno pravo na otcjepljenje. Pravo

na otcjepljenje primjenjivano je u razdoblju dekolonizacije. Pošto je dekolonizacija u osnovi završena, trebalo je nove nezavisne države učvrstiti i osigurati protiv razbijanja. Zbog toga je načelo samoopredjeljenja korigirano načelom državnog integriteta. U tom smislu i Helsinški sporazum jamči nepovredivost granica evropskih država. Tako se iskristaliziralo kompleksnije načelo: štiti se integritet onih država koje se zasnivaju na samoopredjeljenju naroda (Petrič, 124–25).

Od svih ustava na svijetu jedino sovjetski (i raniji jugoslavenski ustavi) u samoopredjeljenje uključuje i pravo na otcjepljenje. Kad se, međutim, pogleda sovjetska praksa – uključujući i tzv. »Brežnjevljevu doktrinu«, koja ni samostalnim državama »socijalističkog tabora« ne priznaje puni suverenitet – onda je jasno da je posrijedi fikcija.

Kako se, u načelu, ne priznaje pravo na otcjepljenje ni narodima, očito je da se ne priznaje ni nacionalnim manjinama. Od toga se pravi izuzetak samo onda kad je etnički identitet neke manjine ugrožen, tj. kad je posrijedi nacionalna diskriminacija, prisilna asimilacija, odsutnost demokratskih sloboda i sl.

I, na kraju, narodi i manjine imaju pravo na unutrašnje samoopredjeljenje koje im garantira etnički opstanak i domovinu. To je, uostalom, derivativ suvremenih građanskih prava, od kojih je jedno i pravo na nacionalnu opredjeljenost.

Razmotrimo sad, u svjetlu ove doktrine, hipotetički slučaj otcjepljenja Kosova od Jugoslavije. Takvo je otcjepljenje nemoguće iz ovih pet razloga, od kojih se prva tri odnose na međunarodno pravo, a druga dva na faktične odnose:

1. Albancima je u Jugoslaviji zagwarantirana etnička opstojnost i domovina. Oni nisu diskriminirani i uživaju neusporedivo veća prava nego nacionalne manjine u bilo kojoj od susjednih zemalja, a kao građani i znatno veća prava nego građani države Albanije.

2. U slučaju otcjepljenja bila bi bitno ugrožena sigurnost Makedonije i Jugoslavije u cjelini. Dovoljno je pogledati geografsku kattu pa da se uoči kako bi vitalna moravsko-varždarska saobraćajnica bila strateški ugrožena, a Makedonija odsječena. Imajući na umu povijesno iskustvo s istočnim makedonskim susjedom, jasno je što bi to značilo.

3. U slučaju otcjepljenja sa 360.000 nealbanskog stanovništva Kosova, u Albaniji bi se našlo blizu pola miliona Jugoslavena, pretežno Srba i Makedonaca. Moglo bi se izvršiti i iseljavanje, ali to, naravno, ne bi odgovaralo samoopredjeljenju tih ljudi.

Očigledno je, stoga, da međunarodno pravo štiti integritet Jugoslavije, a posebno to čini Helsinški sporazum. Međutim, i kad bismo, usprkos svemu,

htjeli otcijepiti Kosovo, to ne bi išlo jer je u suprotnosti s interesima Kosovara i Kosovaca, i režima iz Tirane. Razlozi su ovi:

4. Sve kosovske socijalne grupe imaju vitalnog interesa da ostanu u Jugoslaviji: seljaci zato što imaju zemlju, vjernici i svećenici zato što uživaju pravo vjeroispovijedanja, radnici zato što bolje žive i uživaju pravo na samoupravljanje, intelektualci zato što mogu komunicirati s cijelim svijetom, a svi zajedno zato što uživaju neusporedivo veća građanska prava i mogu se zapošljavati na cijeloj jugoslavenskoj teritoriji.

5. S obzirom na brojnost Kosovara i viši privredni, politički i kulturni razvoj, pripajanje Kosova značilo bi kraj sadašnjeg režima u Tirani. Zbog toga bi, radi samoobrane, taj režim postavljao Kosovarima sasvim neprihvatljive uvjete. Ujedinjenje bi se moglo provesti samo na silu, a i onda bi, vjerojatno, dovelo do građanskoga rata.

Ova analiza ne negira postojanje usijanih glava s obje strane granice koje rade na otcjepljenju Kosova i ne ustručavaju se od prolijevanja krvi. Ona samo pokazuje nemogućnost takvog otcjepljenja. I zato je, kao i obično, najbolja zaštita od iredentističkog rovarjenja otvoren demokratski javni politički razgovor o svim aspektima problema.

Znači li to da se Albanci moraju odreći ujedinjenja? Naravno da ne! Tim pitanjem pozabavit ćemo se u posljednjem poglavlju.

Međutim, ako otcjepljenje ne dolazi u obzir, unutrašnje samoopredjeljenje dolazi, i ono je šticeño međunarodnim pravom. Mogućnost opcije između autonomije i republike proistječe iz toga prava samoopredjeljenja.

12. Šikaniranje Srba i Crnogoraca i iseljavanje

Razbuktavanje nacionalne netrpeljivosti

Kao što je već napomenuto, do sredine 60-ih nije bilo iseljavanja Srba s Kosova, kao ni iz drugih sredina. Tada se, zbog pogrešne ekonomske politike, pojavljuje nezaposlenost koja dovodi do prilično masovne ekonomske emigracije u inozemstvo. Ista ta politika budi latentne nacionalne antagonizme, republike se zatvaraju i ljudi se počinju vraćati u »matične« republike. Srbi iz Hrvatske sele se u Srbiju; Hrvati iz Srbije (Vojvodine) u Hrvatsku; jedni i drugi napuštaju Bosnu. U to vrijeme počinje iseljavanje Srba i Crnogoraca s Kosova, tako da se prvi put njihov apsolutni broj smanjuje, od 265 hiljada prema popisu iz 1961. na 260 hiljada prema popisu iz 1971. (i 236 hiljada 1981.).

Budući da sve donedavno štampa nije vršila svoju funkciju demokratskog izvora informacija, ne možemo pratiti razvoj međunacionalnih odnosa u prvim decenijama poslije rata. Čini se da većih ekscesa nije bilo sve do 1968., tj. do prvog studentskog bunta, koji je tražio ustav i republiku. Otad se napetosti intenziviraju, a iseljavanja povećavaju.

Iz izvještaja koji je pripremila komisija Skupštine SAP Kosovo za razdoblje 1971–1981. vidi se da su od 605 krivičnih djela koja se odnose na međunacionalne konflikte, u 503 slučaja ili 80% bili oštećeni Srbi i Crnogorci, a u 102 slučaja ili 16% Albanci. U tom razdoblju na Kosovu je živjelo između 15% i 17% Srba i Crnogoraca, što znači da su se nacionalistički ekscesi dešavali po ključu – kao i sve drugo u Jugoslaviji. Kod prekršaja je proporcija 1990 prema 946 ili 67:33, što znači da su prekršaje dvaput češće činili Srbi i Crnogorci. U četiri godine 1977–1981. izvršeno je 78 skrnavljenja grobova, 66 i 12 od strane dvije etničke grupe ili 85:15. Dakle, i ovi necivilizirani postupci dešavali su se po ključu (Šoškić). Šotra, Reufi, Sekulović, Ćosić, Marjanović i neki drugi politički i javni radnici upozoravaju na ozbiljnost problema. No u to vrijeme politika se vodi tako da se neprijatni događaji skrivaju, pa se navedeni ljudi politički dezavuiraju, a problemi se zataškavaju. Kao rezultat, kako je to dobro formulirao Branislav Milošević, na kraju se stvorilo »mišljenje kod Srba i Crnogoraca da se (problem) nikada ne će rešiti, a kod Albanaca da je posredi zavera Srba protiv njih« (NIN, 23. VIII. 87.).

U međuvremenu se formiraju ilegalne grupe, Kosovo osjetno zaostaje

u razvoju, dezorganizacija u cijeloj zemlji se povećava i s izbijanjem ekonomske i političke krize u 1981. u Jugoslaviji u cjelini, na Kosovu dolazi do nacionalističke eksplozije, čija žestina je iznenadila sve aktere ove drame. Sve nagomilane proturječnosti jugoslavenskog razvoja – privredne, političke i socijalne (v. Horvat, 1985) umnožavaju se višesruko u ovoj zaostaloj sredini i na kraju eksplodiraju u iracionalnom nacionalizmu.

Iznenadena država reagira drakonskim represivnim mjerama koje se srućuju gotovo isključivo na mlade ljude. U narednih šest godina otkriveno je 89 grupa i osam ilegalnih organizacija. Oko 1500 osoba krivično su kažnjene, često dugogodišnjom robijom. Njih 4500 kažnjeno je prekršajno. Policija, naravno, nije odgojna ustanova. »Smatra se«, izvještava Milenko Kosanović, »da čak 70 posto onih koji su odslužili kazne i dalje djeluju s istih pozicija, postaju nacionalni heroji u svojim sredinama, a ukupnim ponašanjem i te kako utječu na stvaranje nepovoljne klime na Kosovu« (*Borba*, 22. i 25. VI. 87.). U istom razdoblju iz nastave je u osnovnim i srednjim školama udaljeno 298 nastavnika i 1015 učenika. Uvedena je suglasnost za upis na univerzitet – i 620 učenika nije dobilo tu suglasnost. Sve te hiljade uhapšenih, kažnjenih, isključenih mladih ljudi imaju rodbinu, prijatelje, znance. Kosovske obitelji su velike, a rodbinske veze razgranate. Na taj način neposredno ili posredno tangirano je najmanje sto hiljada ljudi, a vjerojatno i znatno više.

Reakciju nije trebalo dugo čekati. Došlo je do zatvaranja u vlastitu naciju i bojkota »tuđinaca«. Ako si u prodavaonici kupovao na srpskom, robe nije bilo. Ako si na pismu napisao adresu na srpskom, a postoji i albansko ime mjesta, pismo ponekad nije stizalo. Ako si u hotelu pokušao slušati radio ili TV na srpskom, umjesto uvidavnosti domaćina, albanska većina demonstrativno je oktetala dugme na albanski program. Mali derani maltretiraju svoje vršnjake u nebrojenim sitnim incidentima. Odnosi su se sa susjedima pogoršali. Pravljeni su sitni pakosti, kao što su prekopavanja putova, rušenja, sječa voćnjaka, uzimanje tuđe ljetine. Te su pakosti eskalirale dok se na sceni nisu pojavili pravi kriminalci koji su ubijali, silovali, batinali, vršili svakojaka nasilja.

Iako je štampa puna izvještaja o tim nasiljima, nijedno sistematsko istraživanje nije izvršeno, ili bar nije objavljeno. Često se pokazalo da su izvještaji s terena bili iskrivljeni ili naprosto lažni. Motivi nisu uvijek utvrđeni: obična svađa i nacionalna netrpeljivost mogu imati iste posljedice. Posebno nedostaju relacije: u odnosu na druge sredine, nacionalistički u odnosu na običan kriminal i sl. Zbog toga ono što slijedi treba uzimati s potrebnom tezervom.

Repertoar maltretiranja i nasilja sastojao se, prema Muhamedu Kešetoviću, od bespravne žetve sazrelih usjeva, isključivanja struje i vode, sprečavanja i nedozvoljavanja navodnjavanja obradivih površina, zabranjivanja napasanja stoke u planinama. Zatim su slijedile ucjene, prijetnje, premlaćivanje, pa čak silovanje i ubijanje. »Sve to dopunjavano je atacima na vjerska i nacionalna osjećanja, kao što su: skrnavljenje crkava, manastira i spomenika junacima iz

protekla dva svjetska rata, tušenje nadgrobnih spomenika i skrnavljenje grobova, nasrtanja na manastirska imanja. Slijedeći korak koji je dopunjavao zamisao o stvaranju nepodnošljive atmosfere, kao metoda nasilnog prorjetivanja... bio je psihološka tiranija u širenju neprijateljstva i mržnje. To se ogleдалo u širenju parola kao što su: 'Pobijmo gadove', 'Srbi, idite s Kosova' 'Vješajmo škie', 'Dolje srpski uljezi'«* (ss. 69–70).

U posebnu skupinu izdvojio bih nasilja nad djecom i staricama, skrnavljenje grobova i trovanje bunata. Te stvari ne rade obični kriminalci, a potpuno su strane patrijarhalnom moralu. Ti zločinci, koje *svaki* narod smatra posebno niskim i nedostojnim, ukazuju da je došlo do razaranja patrijarhalnog morala i stvaranja stanja anomičnosti koje pogoduje razbuktavanju najnižih strasti.

Interesantno je upozoriti na određene paralelizme. Na Kosovu se ne dešava ništa novo, ništa šta se ne dešava i drugdje u zemlji. Ali ono što se dešava, dešava se višestruko žešće i brutalnije – što bi svatko sociološki obrazovan i očekivao. Birokratizirana administracija ne reagira na zahtjeve i žalbe građana. No to se zbiva i usred Zagreba gdje općinski organi uopće ne odgovaraju na požurnice koje dolaze ne od građana već od njima nadređenih gradskih organa. *NIN*-ov dopisnik piše 31. maja 1987.: »...nemalo iznenadenje je doživio potpisnik ovih redova kada je saznao da na Kosovu nisu ustrojene zemljišne knjige«. Kako li bi se tek iznenadio kad bi saznao da je isto i u jugoslavenskom glavnom gradu, gdje, doduše, postoji katastar, ali to malo koristi jer polovina zemljišnih odnosa nije regulirana, što izaziva sporove koji traju po deset i više godina.

Sudovi ne rješavaju predmete, što je samo pogoršano izdanje onoga što se dešava u cijeloj zemlji. Najobičniji imovinski spor protiv nekog obrtničkog prevaranta vuče se 5 do 10 godina, kad zbog inflacije cijela stvar postaje bespredmetna; suci tako postaju saučesnici u prijevarama i zbog toga ih nimalo ne peče savjest. Hapsi se čovjek s poslaničkim imunitetom (Ahmet Dobruna), u montiranom procesu osuđuje se pattizanski prvoborac (Ibrahim Trnavci) na 15 godina robije. Međutim, Dobrunin slučaj dospio je u javnost, i krivci su, nakon raznih peripetija, ipak pozvani na odgovornost; zahvaljujući upornosti svoga sina, Trnavci je pušten iz zatvora i na kraju potpuno rehabilitiran. A u Sloveniji, u zloglasnom dahauskom procesu, nevini ljudi – deset predtanih komunista – pogubljeni su prije nego što je došlo do rehabilitacije, i nitko za to nije odgovarao (Čorić, s. 65.).

Trnavci navodi zaprepašujuću izjavu Velija Deve: »Naredit ću predsjedniku Vrhovnog suda da rehabilitira tvog oca« (*Politika*, 2. IX. 87.). No, u bla-

* Naravno, ni srpski šovinisti nisu ostali dužni u izmišljanju kontraparola koje oni ne pišu nego izvikuju na zborovima. Npr. »Nemojte se, braćo, uplašiti, krajnje je vreme za obračun« ili skandiranje »Obesite Fadilja« (*Vjesnik*, 19. VIII. 87., *NIN*, 20. IX. 87. s. 11), »Glavu dajem, Kosovo ne dajem«, »Kosovo je Srbija«, »Srvari se rešavaju puškom«, »Što ga trpiš, bij ga«, »Imaju svoju državu, pa ćemo ih tamo poslati« (*NIN*, 11. X. 1985., s. 15). Međutim, relativno, toga je bilo znatno manje. Nakon Paraćina antialbanske parole pojavljuju se sve češće na zidovima srpskih gradova, i tako je simetrija šovinizama opet uspostavljena.

žem obliku politički moćnici utječu, ili čak naređuju, sudovima diljem ove naše lijepe zemlje. Mnogobrojne su žalbe na maltretiranje, tučnjavu, zatvaranje, oduzimanje oružja i drugo bezakonje lokalnih organa. Ne zna se, međutim, da je to ugrađeno u naš pravni sistem, prema kojem je država – od federacije pa do općine – nedodirljiva i ni za šta ne odgovara (v. Horvat, 1985., ss. 214–18). Mene je moja beogradska općina Ćukatica teško moralno i materijalno oštetila i – pojeo vuk magarca, kako to narodna mudrost adekvatno komentira. Našli su se odmah i »dobri poznavaoči« lokalnih prilika i objasnili mi da to ima određene veze s mojom nacionalnošću, »ne vole da im se Hrvati doseljavaju«. Međutim, nekoliko godina nakon što sam se preselio u Zagreb, morao sam opet unajmiti advokata da me zaštiti od maltretiranja moje nove »narodne vlasti«, općine Črnomerac. Kršenje zakonitosti postalo je na neki način nacionalnim običajem u svim sredinama i na svim tazinama. O tome najmjerodavniji čovjek u zemlji, predsjednik Ustavnog suda Jugoslavije Ivan Franko, kaže: »Ustavnost i zakonitost najčešće krše organi i pojedinci koji su nosioci političke moći i vlasti, upravo oni koji su po Ustavu dužni osigurati ustavnost i zakonitost i pokretati postupak za njihovu zaštitu« (*Vjesnik*, 13. V 87.).

Navode se socijalni kontrasti između prištinskog brežuljka prema Grmiji, gdje su locirane luksuzne vile, i udžerica u Lab-mahali. Ali takvih Dedinja i sitotinjskih mahala ima u velikom broju jugoslavenskih gradova. Navodi se kako Kosovom drmaju porodični klanovi. No, nepotizma ima u cijeloj zemlji, i *on se tolerira* – to je ono čuveno VIP (veza i protekcija). A ako se nepotizam ne sprečava – prije svega demokratskom intervencijom javnosti – on će, kao što to obrazovani sociolozi znaju, biti izuzetno jak u patrijarhalnoj sredini. Korisno je ovdje navesti zapažanja Jovana Erdeljanovića o odnosima u Crnoj Gori početkom ovog stoljeća:

»Dospje li neki čovek do visokog položaja i do velikog ugleda u društvu, njegova blizika smatra da je on sasvim prirodno dužan na prvom mestu svuda potpomagati i preporučivati svoje rođake bez obzira da li oni to zaslužuju« (Kuči, 226).

Navodi se incident iz 1963. – koji tada nije dospio u novine – kad su na asfaltnom putu prema Kosovskoj Mitrovici osvanule parole: »Dole Tito«, »Dole Jugoslavija«, »Živeo Enver Hodža«, »Živela Albanija«. Među otkrivenim parolašima bio je i Shari Hoxha (Šari Hodža), sin Fadila Hoxhe (Fadilj Hodža). Naloženo je da se to zataška (*Intervju*, 14. VIII. 87., s. 13). No, dok je taj slučaj ipak izbio u javnost, širom Jugoslavije ima takvih tatinih sinova o kojima novinari svašta znaju, ali još ne smiju obavijestiti javnost.

Ove sumorne paralele mogle bi se nastaviti unedogled. No, i ovo je sasvim dovoljno. Ako se sad na ovakav pravni i društveni kaos superponitaju još i međunacionalne netrpeljivosti, onda mora da izbije požar koji uništava deli-

katno tkivo dobrih ljudskih odnosa. Kosovo tako opterećuje savjest svim Jugoslavenima.

Albanski bojkot i opće bezakonje stvorili su kod Srba i Crnogoraca osjećaj potlačenosti, inferiornosti i krajnje nesigurnosti, i seobe su otpočele. Navodi se – Savezni zavod za statistiku ne publicira te podatke jet su, izgleda, još »tajni«, pa ih stroga ne mogu provjeriti – da je u ovih dvadeset godina iseljeno 200.000 ljudi, od tog broja 23.000 od 1981–87.

No, stvoreno je i raspoloženje otpora. Počela su spontana okupljanja u narodne zborove i masovni odlazak u Beograd da se od saveznih političkih i državnih organa traži rješavanje kosovskih problema. To su dvije nove, izuzetno značajne, političke pojave, o kojima će još biti riječi.

Kad su se, pod pritiskom javnosti, državne strukture najposlije ipak pokrenule i počele organizirati javne službe, broj se ekscesa smanjio. Stanje je postalo snošljivije. Ali, međusobna nacionalna netrpeljivost nije se nimalo smanjila. Raspoloženje Srba vjerojatno je tačno opisao Stevan Marinković iz Kuzmina na jednom skupu na Kosovu Polju: »Ništa mi ne fali, ali mi nije dobro i zato motam da idem« (Milošević M., 11). I tako se iseljavanje i dalje nastavlja.

Ovdje valja upozoriti na još jednu izvanredno važnu dimenziju problema. Prema popisu iz 1981., na Kosovu su živjele ove važnije nealbanske etničke grupe:

Srbi	209.497
Muslimani	58.562
Romi	34.126
Crnogorci	27.028
Turci	12.513
Hrvati	8718

Zborove sazivaju i u Beograd odlaze samo Srbi i Crnogorci. Što je s ostalima? Milenko Karan, psiholog iz Prištine, ovako ocjenjuje etnička ponašanja: »Na jednoj strani su Albanci (sa dosta Roma, sada sve manje Turaka i nešto Muslimana) – svi sada Albanci. Na drugoj su strani Srbi i Crnogorci (sa nešto Hrvata) ... Ta podvojenost počinje već od porodijskog kreveta, nastavlja se sa dečjim vrtićem, potom školom i radnim mestom, a ne okončava se čak ni sa sahranom nekog nesrećnika koji je otišao na onaj svet« (s. 6). Dakle, uz male iznimke dva bloka: Slaveni i Neslaveni

Ova polarizacija prenijela se i na albansku ekonomsku emigraciju. Po ocjeni Rade Čanka, jugoslavenskih Albanaca u inozemstvu ima oko 60.000 okupljenih u pedesetak klubova. Od njih »više od pedeset posto već je potpalo pod utjecaj albanske neprijateljske emigracije« (*Borba*, 23. VII. 87., s. 3).

Eskalacija nacionalne netrpeljivosti u napade na jugoslavensku državu došla je do izražaja i u jugoslavenskoj armiji. Nedavno je objavljena šokantna informacija koju citiram (*Vjesnik*, 24. IX. 87., s. 3):

»U razdoblju 1981–87. g. u JNA je otkriveno 216 ilegalnih organiziranih grupa u koje je bilo uključeno 1435 pripadnika JNA albanske narodnosti. Utvrđeno je da su neke grupe, pored indoktrinacije, učvršćivanja i omasovljavanja svojih redova, planirale, izražavale spremnost, zagovarale, a neke i pripremale najgrublje akcije u jedinicama: ubojstva starješina i vojnika, trovanje hrane i vode, diverzije, sabotaze, provale u skladišta i krađu oružja, municije i eksploziva, grupno bjekstvo iz jedinica s oružjem, grupne nacionalističke ekscese u jedinicama, a najekstremnije grupe razmatrale su varijante oružane pobune i odlazak na Kosovo pod borbom radi priključenja oružanoj fazi kontrarevolucije sa kojom se računalo.

U izvršavanju konkretnih težih akcija (trovanje hrane i vode, krađa predmeta naoružanja, sabotaze, diverzije i dr.) planirali su i pokušavali pridobiti vojnike albanske narodnosti raspoređene na osjetljive dužnosti: kuhare, trpezarce, one koji rade u skladištima, stražare, graničare na karaulama, u ambulantomama i dr. Tamo gdje uvjeravanjem nisu uspijevali pridobiti pojedince, primjenjivali su psihološke pritiske – ucjene, zlostavljanja, prijetnje ubojstvom pojedinaca i njihovih porodica, fizičke napade i druge tipično fašističke metode.«

Svaka je zemlja osjetljiva na svoju armiju, a Jugoslavija posebno s obzirom na to kako se ta armija formirala. Zbog toga napad na armiju i sasvim nezavisno od objektivno nanesene štete, koja može biti i mala, teško pogađa jugoslavenski patriotizam i razbuktava emocije. Ti napadi, makar ih vršio beznačajan broj šovinističkih elemenata, mogu izazvati antialbansko raspoloženje koje će biti teško kontrolirati.

Neistine i huškanja

Kao da situacija nije sama po sebi dovoljno teška, strasti se i dalje raspaljuju huškanjima, iskrivljenim izvještajima s terena i direktnim neistinama. Toga ima sve više, demanti se ne objavljuju, a nosioci srpskog šovinizma dobivaju šansu. Nemam namjeru da ovaj fenomen potpuniše istražujem – to bi trebalo da urade novinarska udruženja. Za svrhe ove analize bit će dovoljno da se problem ilustrira konkretnim primjerima.

Prije svega, kad su državne komisije konačno krenule da istražuju žalbe građana, ntvrđeno je da su štete često preuveličane, a ponekad izmišljene – što bi svaki upravni činovnik s nekim administrativnim iskustvom i očekivao. Tako, nakon provjere, od srušene obiteljske kuće postaje bajta od zemlje i pruća u kojoj nikad nitko nije stanovao i koja se sama raspala.

Čitamo u novinama zapaljiv izvještaj o paljevini srpskog groblja. Istraga zatim utvrđuje da su dvije djevojčice nepažnjom upalile suhu travu, pa kad je

nisu mogle ugasiti pobjegoše od straha kući. Vatra se proširila i zahvatila drvenu ogradu groblja – a odavle je dospjela u stupce neodgovornih novina.

Ovog sam ljeta sa zabrinutosti u *Politici ekspresu* (27. jula 1987.) pročitao naslov pisan velikim masnim slovima od dva centimetra: *ISKUŠAVANJE STRPLJENJA I SNAGE*, s podnaslovom: Pokušaj silovanja trinaestogodišnje djevojčice povod okupljanja građana srpske i crnogorske nacionalnosti. Iz teksta, međutim, vidim da je neki albanski mladić usred grada srpsku djevojčicu »nekoliko puta poljubio i ugrizao za obraz«. To je, naravno, necivilizirano ponašanje, koje treba kazniti, ali sa silovanjem nema nikakve veze. O istom događaju *Slobodna Dalmacija* (29. VII. 87.) izvještava adekvatno: Pokušaj napastovanja maloljetne Srpkinje u Klini.

Ako se dva derana posvađaju i potuku u svom sokaku – onda to nitko i ne primjećuje. Ali ako je jedan od njih Srbin a drugi Albanac, odmah će u nekim novinama osvanuti masni naslov: »Smišljeni akt s pozicija albanskog nacionalizma i separatizma«.

Prof. dr. Ilija Vuković »naučno« obrađuje »Lukavstvo velikoalbanskog uma« (naslov članka) argumentima poput ovih: sve to saopćava Kurtesh Salju u svojoj najnovijoj knjizi *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti SAP Kosovo u socijalističkoj Jugoslaviji* (izd. Zavod za udžbenike i nastavna sredsra SAP Kosovo, Priština, 1985., recenzenti: akad. Hajredin Hodža i prof. dr. Abedin Ferović), čije je likovno rešenje korica takvo da u karti SFRJ jedino SAP Kosovo nije integrisana sa SFRJ već s njenim susedima (masna slova I. Vnkovića). Naravno, zna se šta to znači. Valjda separatizam na delu« (s. 23). Poruka je jasna: Zavod za udžbenike zajedno s uglednim albanskim naučnim radnicima izbacuju Kosovo iz Jugoslavije, i to serviraju studentima koji će se tim udžbenikom koristiti. Bio sam iznenađen, jer sam Saljuovu knjigu koristio za ovu studiju, a ništa nisam primijetio. Pažljivo sam razgledao korice. Ustanovio sam da je na njima ucrtana samo karta Jugoslavije, da nikakvih susjeda nema i da je Kosovo tamo gdje i treba da bude, tj. u Jugoslaviji. Ovo je već sudski slučaj. U civiliziranim zemljama postoje izuzetno oštre kazne za klevetu – koji klevetnika mogu stajati cjelokupnog imetka – pa su onda klevete relativno rijetke. Mi imamo § 133 i klevetā do mile volje. Kakve su posljedice, još će se vidjeti.

Albanci, zaplašeni rastućom kampanjom, uglavnom ne reaguju na ovakve bezobrazluka. Jedan od rijetkih koji je to učinio analizirajući slična naučna proizvedenija dra Branka Peruničića, Gani Bobi, dolazi do zaključka: »Ne jednom je kosovski intelektualac bez ustezanja proglašen za nacionalista i iredentista, kad se radilo o Albancu, ili za oportunistu i karijeristu kada se radilo o Srbinu ili Crnogorcu, ako se usudio da se suprotstavi iskrivljenom diskursu o Kosovu« (s. 210).

Ovakva potpaljivanja – u čijem su gušenju intelektualci gotovo potpuno zatajili – imaju, na žalost, efekata. Zajedno s premlaćivanjem Albanaca i raz-

bijanem njihovih radnji, do čega je naročito došlo poslije ubojstva u paraćinskoj kasarni, atmosfera se počela usijavati. »U tzv. užoj Srbiji«, izvještava Milan Milošević, »nezadovoljstvo je počelo opasno da kipi preko racionalnih granica, ka revanšizmu i ne više samo ka antiseparatističkom nego i ka antibanskom raspoloženju. Napadi na radnje Albanaca i Goranaca bez razlike već na prvom koraku govore da je revanšizam neminovno slep. Ta činjenica bi morala da utiče i na one koji po Kosovu i po Srbiji pevaju himnu radi ostvarenja svojih prava« (ss. 11–12).

Dušan Janjić upozorava na svojevrstnu nacionalnu psihozu: »Reč je o postojanju i podgrevanju 'psihoze ugroženosti' kod dela srpskog naroda, odnosno da budem precizniji, posebno kod srpskih nacionalista. Radi se o usvajanju i dogradnji čvrstog sistema predrasuda, uverenja i emocija, kroz koji se, kao kroz specijalnu matricu, otpuštaju sve one činjenice koje postoje u stvarnosti a govore o potčinjenosti, ugroženosti ili nepoštovanju srpskog nacionalnog identiteta. Po potrebi se i fabrikuju 'odlučujući argumenti'« (*Borba*, 30.–31. V. 87).

Posebno je apokaliptičko viđenje Aleksandra Tijanića:

»Svest o tome da ne postoji niti će verovatno postojati srpska skupština ili srpski centralni komitet* koji bi pristao na varijantu Kosova kao republike i bojazan da bi sledeća kosovska administracija mogla biti postavljena uz pomoć 'srpskih bajoneta', učinilo je da se danas, na obe strane, bez dovoljno svesti o pravom značenju tih reči i odgovornosti za njih spominju: žrtve, rat, zastave, vatra, odmazda, revanš, sokoli, druga kosovska bitka... u praksi postoje tri pravna sistema: oficijalni, koji slabo funkcioniše, tradicionalistički, jači nego ikad, i treći, sistem apsolutnog bezvlašća u kojem ne vrede ni jedan ni drugi... Tako su rođeni propisi kojih nema u drugim krajevima zemlje pa je na Kosovu... uvedena vrsta vanrednog pravnog stanja: tu su propisi o ograničavanju kretanja i slobode iseljavanja, zabrana ptodaje imanja, zabrana useljavanja ljudi drugih nacionalnosti u srpska sela, škole i fakulteti namenjeni su samo 'pojednim kadrovima', čuvaju se nacionalno čiste enklave, daju se prioriteti u zapošljavanju povratnika što predstavlja dodatni razlog za zategnutost između Albanaca i Slovena« (s. 19).

Na Kosovu se situacija i dalje pogoršava u sve češće izražavanje nepovjerenja prema svakome i prema svemu. »Niko nikom ne veruje« – izvještava profesionalni psiholog Karan sa terena – »Srbin Albancu i obrnuto, ali ni Srbin Srbinu, pa prema tome, ni Albanac Albancu. Nekom Turčinu još manje,

* Ovak iskaz implicira nevjericu u mogućnost da se današnji srpski komunisti vinu do razine nekadašnjih srpskih socijaldemokrata, odn. ocjenu da već jesu ili će se naći na pozicijama nekadašnjih građanskih radikala. Ne znam koliko je ta ocjena tačna. Nadam se da nije. Činjenica da kritike navedene u tekstu potječu od srpskih novinara govori u prilog toj nadi.

a najmanje Romu... U atmosferi nepoverenja... najgore prolaze čestiti. Njima se sa obe strane, na rođeno prezime dodaju pogrdni dodatak 'ić' ili 'ći' što bi značilo da su to prodane duše od kojih treba zazirati jer sa takvima čovek nikada ne zna na čemu je« (s. 7).

Politički funkcionari umiruju i opominju. Protestanti sa svojih zborova poručuju: Hapsite iredentu, a ne nas! Milošević zaključuje: »Jaz između nezadovoljnih Srba i Crnogoraca i većine kosovskih političara, pre svega njihove nacionalnosti (moj kurziv), toliko je dubok da se predlog o usmeravajućoj akciji političara jedva drži na nogama« (s. 12).

A u dva srpska grada desilo se nešto zlokobno. U Požarevcu je sedmogođišnji dječak, Albanac Burim, uboden u oko, počinitelji nisu otkriveni, događaj se dva mjeseca prešućivao, a sam zločin – kako primjećuje Špiro Galović – pobuđuje asocijacije na četničku kamu (*Politika*, 17. X. 1987., s. 16). U Arandelovcu počele su se pojavljivati antijugoslavenske parole i otkrivena je prva tajna velikosrpska organizacija sa statutom, programom rada, zastavom i ritualnom zakletvom (Tanjug). Za one koji su proživjeli – i preživjeli – posljednji bratoubilački rat komentar nije potreban.

Pozitivni efekti kosovskih događaja

Naslov ovog odjeljka možda iznenađuje. Međutim, ja sam već u uvodu napomenuo da inteligentni ljudi i iz najtežih situacija mogu izvući nešto korisno. Da pokušamo to pravilo primijeniti i u ovom slučaju.

Prije svega, o Kosovu je u posljednjih nekoliko godina napisano mnogo-stuko više nego u čitavom prethodnom razdoblju postojanja Jugoslavije. Danas se bolje poznajemo. Postali smo politički pismeniji. Informacije same po sebi djeluju integrativno. I ma koliko ta tvrdnja bila u prvi mah neuvjerljiva, Kosovo se tek sada stvarno integrira u Jugoslaviju – usprkos svim sukobima koji se tamo dešavaju.

Nadalje, određena doza nacionalističkog izivljavanja ne da se izbjeći. To je kao groznica koja prati infektivnu bolest, poslije čega pacijent postaje imun na neko vrijeme. Hrvatska je imala iskustvo maspoka i danas je neusporedivo staloženija od svoje istočne i sjeverne susjede. Doduše, moderna medicina poznaje antibiotike koji omogućavaju da se groznica izbjegne. Međutim, zahvaljujući našim nenadmašnim političarima, mi nismo imali modernu nego balkansku politiku. I tako priroda mota činiti svoje.

Na Kosovu su izvtšene tri izuzetno značajne političke inovacije. Prva se odnosi na spontane narodne skupove. Naravno, okupljanje na nacionalnoj osnovi najgori je mogući način okupljanja. Međutim, i ono je veliki napredak u odnosu na odsutnost okupljanja. Ono, osim toga, čita lekciju našim društvenim teoretičarima pokazujući da je nacija u Jugoslaviji mnogo jača integrativ-

na sila nego klasa ili partija ili ideologija. U svom štrajku labinski tudari nisu izazvali nikakvu klasnu solidarnost ostalih rudara, policija se pozabavila aktivistima, a predsjednica sindikata nije se udostojila ni da pogleda rudare. Skupovi Kosovaca angažirali su cjelokupno partijsko i državno vodstvo pokrajine, republike; pa i federacije.

Druga inovacija sastoji se u otvorenom zahtjevu oštećenih grupa da politički i državni organi vrše svoje funkcije. Peticionari su dolazili u Beograd i prodirali u Skupštinu i Centralni komitet.

Obje inovacije bile bi sasvim nezamislive još prije nekoliko godina kad bi vlast okupljene građane jednostavno pohapsila kao »neprijatelje«. Demokratski politički prodor, koji su izvršili Kosovci, već su iskoristili makedonski Vevčani, na čije su se prethodne žalbe, tj. da su im žene i djeca pretučeni od policije, oglušile sve makedonske političke i državne strukture, od stručne općine do skopske Skupštine. Vevčanski omladinci otpočeli su štrajk glađu, a njihovi očevi pojavili su se u Saveznoj skupštini. Primjer Vevčana slijedili su Maočani iz Bosne. Oko 150 poljoprivrednika iz sela Maoče, kod Brčkog, došlo je u septembru 1987. u Skupštinu Jugoslavije da se požali na postupke lokalnih vlasti koje im oduzimaju zemlju.

Treća inovacija odnosi se na prozivanje političkih funkcionera od strane građana i štampe. Ranije su oni pozivali narod na odgovornost. Sad je situacija obrnuta. Počelo se s kosovskim funkcionerima, dok se praksa nije proširila na cijelu zemlju. Na prigovore upućene u novinama – čak i kad su neopravdani – funkcioneri se sve češće javljaju s izvinjenjima ili obrazloženjima. A ako nemaju što da objasne: podnose ostavke.

Ove tri inovacije civilizirale su i ponašanje vlasti prema građanima. Mlata ranje pendrecima po leđima okupljenih ljudi bilo je uobičajeno ponašanje milicije širom zemlje. Ono to više nije od dana kad su okupljeni na jednom zboru na Kosovu Polju odlučili da takvo ponašanje više ne toleriraju. Krajnje iznenađeni milicionari i njihovi komandiri bili su pozvani na odgovornost i kažnjeni.

Sve ove događaje široko je pratila štampa, koja je napokon počela igrati svoju pravu ulogu u demokratskoj, socijalističkoj zemlji. Počelo se konačno stvarati jugoslavensko javno mnjenje. Važnost ove pojave za naš politički život teško je precijeniti.

13. Frustracije Albanaca

Ako se dvije etničke grupe razlikuju po jeziku i kulturi – a ovo se potonje reflektira, među ostalim, u sukobljenim vjerama – ne mogu se izbjeći teškoće u komuniciranju i određeni animoziteti. Ako se na te napetosti superponira historijsko nasljeđe krvavih sukoba što su izazvali nacionalnu mržnju koja, makar i nesvjesno, traje u svijesti ljudi, situacija postaje delikatna. Ako se na sve to nadovežu velike razlike u obrazovanju i privrednoj razvijenosti, onda dobivamo problem s veoma opasnim političkim eksplozivom. Kod grupe koja zaostaje i osjeća se ugroženom razvit će se kompleks inferiornosti racionaliziran agresivnim isticanjem etničkih posebnosti. Kod okruženja razvit će se simetričan osjećaj potcijenjenosti, s neprimjerenim i represivnim reagiranjem na romantičarske ili iracionalne izljeve nacionalnih osjećaja. Da bi se ovakva situacija držala pod razumnom kontrolom, zahtijeva se velika politička umješnost i mnogo dobte volje. Ni jednoga ni drugoga nije bilo baš napretek. Dok se osjećao emancipatorski utjecaj oslobodilačke ideje jugoslavenske revolucije – ideje bratstva i jedinstva – stvari su se sređivale same po sebi. Kako smo se od revolucije udaljavali, ideje su počele blijedjeti, a historijska hipoteka dobivala na značenju.

Velik doprinos razvijanju etničke netrpeljivosti daje neznanje. Poznavanje albanske i kosovske historije kod prosječnog Jugoslavena blisko je nuli. U najboljem slučaju zna se da je postojao neki Skenderbeg i kralj Zogu, a u novije vrijeme i staljinistički šovinst Enver Hoxha (Hodža). Srednjoškolci koji su čitali Karla Maya proširili su svoje obrazovanje njegovim pustolovnim romanom *Kroz zemlju Šćipetara*, čime su Šćipetari (Albanci) smješteni u kontekst Divljeg Zapada, što je inače glavna tema Mayevih romana. Filatelisti su još znali da je albanska država bila stvorena 1913., a okupirana 1939. To je, otprilike, bilo i moje poznavanje albanske historije. Za Prizrensku ligu doznao sam tek u godini njene stogodišnjice, i to pod dosta sumnjivim okolnostima. Za ostale pojedinosti saznao sam tek nakon studentskog bunta, i to je jedan od njegovih pozitivnih efekata. Prve ozbiljne knjige o Kosovu dobili smo prije tri godine. Historiju Albanaca još nemamo. Nemamo ni historiju Jugoslavije – što dobro karakterizira intelektualnu klimu u Jugoslaviji i odgovornost, odn. neodgovornost, njenih intelektualaca. Ali nejedinstvo Jugoslavije ne olakšava rješavanje kosovskoga problema.

Obrazovano i ztelo političko vodstvo, odn. preciznije: intelektualna klima u kojoj se intelektualni radnici ponašaju na razini svoje profesije, bili bi svorili uvjete da se godišnjica smrti Jure Kastriotića Skenderbega (1468) i godišnjica Prizrenske lige (1878) proslave kao središnji jugoslavenski događaji u Beogradu – a ne samo u Tirani i, djelomično i uz osude, u Prištini. Trebalo je izdati prigodne marke i angažirati sredstva masovnih komunikacija. Jugoslavenska javnost dobila bi informacije koje joj nedostaju, a i kosovski bi događaji poprimili nešto drugačiji tok. Može se odgovoriti da Jugoslaveni 1968. nisu proslavili ni pola vijeka vlastitog ujedinjenja, a kamoli Skenderbega. To je zaista tačno i jedinstven je slučaj u svjetskoj historiji. Ali ta nacionalna maloljetnost ne pomaže nam u rješavanju naših problema.

Budući da se Jugoslavija nije sjetila Skenderbega, javlja se inicijativa da se škola s njegovim imenom u crnogorskom selu Ostrosu preimenuje. Srećom, razumnost je prevladala, i prijedlog nije prihvaćen. Ali ožiljak je ostao. U drugoj republici, Makedoniji, nažalost nije bilo tako. *NIN* (21. dec. 1986., s. 21) izvještava: »U Tetovu je ovih dana glavni posao ljudi u Opštinskom komitetu SK uklanjanje posljedica svadbe u selu Strumici na kojoj se okupilo oko tri hiljade zvanica... Zato su se najviše čule pesme koje radio-stanice u Skoplju, Tetovu i drugim mestima u Makedoniji *ne emituju* jer su *nacionalističke*. Svadbari su pevali isključivo pesme u kojima se spominje *dvoglavi orao*,* mesta u Albaniji, *Skender-beg*...« (podvukao B. H.). Kosovski pisac Rëxhep Qosja u slovenskom *Delu* (19. febr. 1987) iznosi s negodovanjem da je u Makedoniji »od 600 albanskih narodnih pesama, koliko je do sada puštano na lokalnim radio-stanicama i na skopskom radiju i televiziji – zabranjeno 570, jer 'podstiču nacionalni duh'. A većina tih pesama su svadbarske i ljubavne... nastale sve u prošlim stolicima«. Hysni Bytyçi s jednakim negodovanjem ističe kako su »dečja imena Shqipe, Arben, Liridona, Kushtrim i druga okarakterisana... kao neprijateljske parole« (*Borba*, 7–8. marta 1987., s. 2). To je otprilike isto kao kad bi nama neka vlast tekvirirala imena kao što su Slaven, Srba, Slobodan ili Jadranka.

Kad smo već kod pjesama, treba spomenuti i skandal s prijevodom makedonskog udžbenika *Muzički odgoj* na albanski. Prevodioci su na svoju inicijativu izmijenili 30 posto teksta, izbacili iz sadržaja himnu »Hej Slaveni«, a u nekim pjesmama riječ Jugoslavija zamijenili riječju *atdhë* (otadžbina). Okružni sud je presudio da se knjiga baci na otpad, a na redu su disciplinski i drugi postupci. Dopisnik *Vjesnika* Đorđe Janković zaključuje da je, najvjerojatnije, u pitanju »svjesni pokušaj indoktrinacije najmlađih u duhu povampiranih ideja separatizma i iredentizma«. Je li baš tako? Riječ je, nesumnjivo,

* Alternativno ime za Albaniju je Shqipëria, što se izvodi iz riječi koja znači orao. O rao je, vjerojatno, nekada bio plemenski totem, a ušao je u Skenderbegov grb.

o povredi autorskog prava. No, da su prevodioci prethodno tražili da se uvrste albanske pjesme, to bi, očigledno, bilo odbijeno. Pokušali su onda da to urade krišom – što je nacionalni običaj u našoj balkanskoj zemlji.

Ozbiljniji je, i ujedno simptomatičan, slučaj s himnom i državnim imenom. Očigledno je da himna »Hej Slaveni« vrijeđa albanski (i turski, i mađarski itd.) nacionalni osjećaj jer Albanci nisu Slaveni. I, usprkos tome, polovina delegata u našoj Saveznoj skupštini još nije načistu da te Slavene treba što prije zamijeniti, nego se rasprave odugovlače unedogled. I dok zakonodavci mudruju, narodni učitelji poduzimaju svoje inicijative koje ih mogu stajati zaposlenja i koje se u jednoj uređenoj državi ne mogu odobriti – ali se moraju razumjeti. Na kraju, Jugoslavija – shvaćena kao zemlja Južnih Slavena – mora Albancima i drugim Neslavenima biti tuđa.* Za južnoslavenske narode Jugoslavija je simbol ujedinjenja i oslobođenja od tuđinske prevlasti. Među Albancima nije bilo nikakva razvoja jugoslavenske ideje – a zašto bi i bilo? Kod njih se, historijski sasvim simetrično, razvijala ideja albanskog ujedinjenja. Za Albance jugoslavensko ujedinjenje simbolizira slavensku opasnost koja se prije 1956. odrazila u brutalnim progonima na Kosovu. Prema tome, na nama, Slavenima, teret je dokaza da Jugoslavija nije država dominirajućih Južnih Slavena, nego federacija svih naroda koji u njoj žive. Drugim riječima, Jugoslavija treba da postane *federacija balkanskih naroda*. To ne zahtijeva promjenu imena – ime se proslavilo i afirmiralo u svijetu, i to ne na osnovu romantičarskih ideja o tri plemena jednog naroda, nego na osnovi zaista herojske borbe protiv fašizma i staljinizma. Ono što je potrebno jest promjena naših samozadovoljnih balkanskih shvaćanja i navika.

Još 1945. sekretar Oblasnog komiteta KPJ Đoko Pajković ističe kao negativnu pojavu zabranjivanje isticanja albanske zastave (Hasani, 143). Šikaniranje sa zastavom nastavilo se sve do danas. Već sam naveo da je još u 1942., na osnovi naredbe Vrhovnog štaba NOVJ, Privremeni glavni štab za Kosmet kao svoje zastave odredio šiptarsku i srpsku nacionalnu zastavu s petokrakom zvijezdom (Hasani, 301). U pismu koje CK KPJ upućuje Oblasnom komitetu u martu 1944. kaže se da »Albanci mogu nositi albansku zastavu, ali s petokrakom zvezdom« (Đaković, 385). Četiri i po decenije kasnije *Politika* (9. 10. 1987.) objavljuje sljedeće saopćenje Općinskog komiteta SK u Dragasju: »Ručni rad neveste Mehmete Beriše 'Da branimo zastavu' izatkan na

* Kad su se nakon petogodišnjeg dogovaranja prosvjetno-pedagoški zavodi Srbije, Makedonije i Crne Gore sporazumjeli o jedinstvenim programima albanskog jezika i povijesti na osnovnim i srednjim školama, albanski predstavnici nisu prihvatili povijesnu nastavnu jedinicu »Jugoslavenski narodi i njihovi susjedi«, nego su predložili naslov »Albanci, Južni Slaveni i njihovi susjedi«. Jugoslavensko ime izbjegavali su i albanski partizani u NOB. Posebno svjetlo na sve to baca činjenica da se »Jugoslavija« u Jugoslaviji *općenito* izbjegava. Ja sam, kao direktor koji se brine o egzistenciji svojih suradnika, morao krajem 60-ih ime »Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja« preokroiti u neutralni »Institut ekonomskih nauka«. Jugoslaveni su jedina nacija u Jugoslaviji kojima se ne priznaju prava ni nacionalnih manjina, a neko vrijeme službeno nisu ni postojali – slično kao Makedonci u Bugarskoj. O kakvim se to povampiranim nacional-šovinistima radi?

crvenoj podlozi sa dvoglavim orlom i petokrakom je težak neprijateljski akt sa nacionalističkom pozadinom. On dobija još više na težini zato što je bio javno istaknut – nošen ispred kolone svatova...« Poslije svadbe Mehmete je završila u zatvoru na 60 dana! Kome su potrebni ovakvi postupci? Da sam u Mehmetinim godinama i da je zabranjivana hrvatska zastava, i ja bih demonstrativno mahao zastavom. U stvari, to sam i uradio s jugoslavenskom zastavom za vrijeme ustaša. Da se još jednom vratimo u Tetovo. Islamska arhitektura zatvara kuću prema ulici. Podižu se visoki zidovi. To ne djeluje baš moderno, a, osim toga, ne može se jednostavno kontrolirati što se iza zidova dešava. U dobroj balkanskoj tradiciji, tetovske vlasti još su 1957. naredile da se ograde skrate na najviše metar i po, na što je stanovništvo, u istoj tradiciji, odgovorilo nepoštovanjem naredbe. Prošle godine odlučeno je da se sruše zidovi na više od 2500 kuća. Teško je ovdje ocijeniti tko je primitivniji: oni koji grade zidove ili oni koji ih ruše. I u Kičevu neće da zaostanu. Ali je zato u Gostivaru mudrost prevladala.

No ni Gostivar nije propustio da se na neki način ne proslavi. Od antičkih vremena u civiliziranom svijetu prihvaćeno je načelo *de mortuis nil nisi bene*. Međutim, zbog učešća na pogrebu u selu Ravenu dvojica vozača i jedan čuvar najureni su iz poduzeća, a niz drugih pojedinaca snosilo je razne posljedice.

U ovom tekstu bilježim samo neke događaje koje je registrirala dnevna štampa u ovih nekoliko mjeseci. Nema nikakve pretenzije na sistematičnost ili obuhvatnost bilo teritorijalno bilo po problemima. To su, naprosto, ilustracije. Na Kosovu je bilo dosta slučajeva kad su Albanci u zapošljavanju, na sudu itd. bolje prolazili nego Nealbanci. Takvo ponašanje izaziva simetrično protivponašanje. Kad je nedavno u selu Batusima podignuta nova fabrika, na objavljeni natječaj u radni odnos nije primljen ni jedan jedini Albanac. Nije teško zamisliti narednu reakciju.

No ni na tome nije ostalo. Jesenas je srušena kuća Albancu koji se bez dozvole naselio u srpskom selu Batusama. »Osmoro dece i žena ostali su u srušenoj kući nekoliko sedmica kao živi dokaz i simbol 'srpske pravde', ukrštene sa kosovskim polporovskim poimanjem vlasti« (Tijanić, 19). U ovom je slučaju riječ o najnovijoj »teoriji« kako samo etnički čista srpska sela zaustavljaju iseljavanje.

Da bi se Kosovo integriralo u jugoslavensku zajednicu, potrebno je, prije svega, ubrzati privredni razvoj Pokrajine. A to najefikasnije mogu činiti sami Kosovari i Kosovci. Za taj posao trebalo je odgojiti izvjestan broj prvoklasnih ekonomisra. Kad je prije četvrt stoljeća federacija osnovala svoj ekonomski institut – već spomenuti Institut ekonomskih nauka u Beogradu – uloženi su sistematski naponi da se u Institutu obrazuju kadrovi iz svih republika i pokrajina. U tome smo uspjeli – s izuzetkom Kosova.

Ja sam, kao direktor Instituta, već bio posjetio Prištinu da odaberem kandidate. Ali od toga nije bilo ništa jer se u saveznom budžetu nikad nisu

mogla naći sredstva za tu namjenu. To se iskustvo prije dvije godine ponovilo s Privrednom komorom Jugoslavije.

Usprkos svim nastojanjima, u dvije decenije organiziranja poslijediplomskih studija u Beogradu i Zagrebu, ja nisam mogao obrazovati nijednog Kosovara. Razlog tome bili su nepostojanje odgovarajućih stipendija i nedovoljno prethodno obrazovanje. Osnovni razlog jest javašluk – namjerno odabirem ovu popularnu tursku riječ – naše balkanske države.

Nedavno sam predavao na jednom kalifornijskom univerzitetu, pa sam rako bio pozvan u kuću jednog profesora tog univerziteta. Pokazivanje svog vrta kolega je bio popratio napomenom da je nedavno najmio Meksikanca da mu ga uredi. Kopaње, čišćenje, nošenje i druge fizičke radove u Kaliforniji ne rade vrtlari, čistači i nosači nego Meksikanci. U Beogradu, gdje sam proživio četvrt vijeka, te su poslove radili Šiptari. I moju obiteljsku kuću u Zagrebu gradili su Šiptari – pored Bosanaca, od kojih su, međutim, bili slabije plaćeni. Prije tri godine Josip Vidmar proslavio se u zemlji izjavom da su južnjaci u Sloveniji dobro došli kao – smetlari! Očigledno je da se razlike u kulturi i standardu ne mogu preko noći eliminirati. No, očigledno je i to da je od revolucije prošlo četiri decenije i da je u prevladavanju tih razlika učinjeno mnogo manje nego što je moglo biti.

To što se dešava u životu reflektira se i u imenu naroda. Kao što je ranije napomenuto, iz riječi Arbanum (Albanija) izvedeno je staroslavenski Раѡѡѡ и odatle ime pripadnika naroda, Arbanas. To ime upotrebljava i prvo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*. Početkom ovog stoljeća ovaj naziv u Crnoj Gori i Dubrovniku označava Albance katoličke vjere. Nakon osmanlijske okupacije udomaćio se turski naziv Arnaut. Taj se naziv još općenito upotrebljava i u predratnoj Jugoslaviji. No, »Arnaut« podsjeća na tursko vrijeme neciviliziranosti i nasilja. U toku NOB-a Albanci za sebe upotrebljavaju etnonim Shqipëtar, pa je taj naziv općenito usvojen nakon oslobođenja. Engjëll Sedaj (*Politika*, 26. VIII. 87., s. 19), upozorava da etnonim Šiptar nije bio poznat sve do 1706., kad je upotrijebljen na jednom saboru koji je vodio barski nadbiskup Zmajević. Zbog razloga koji su već navedeni, naziv Šiptar s vremenom se diskreditirao i poprimio je konotaciju grubih, nekvalificiranih radova. Probudena nacionalna svijest to nije mogla tolerirati i tako smo dobili sadašnji etnonim Albanac. No, država Albanija i dalje ima službeno ime Shqipëri.

Kao i obično, može se naći izvjestan paralelizam i na drugoj strani. Stari albanski naziv za Južne Slavene je Shq (pl. Shqe), izveden iz vulgarnog latinskog Sclavus. Kako su Albanci imali, uglavnom, dodire sa Srbima, Shqe je počeo označavati Srbe. A kako su ti kontakti postajali na ovaj ili onaj način neugodni, Shqa je dobio pogrdno značenje, slično kao naše »Švabo, Švaba« za Nijemca, samo pogrdnije. U zapaljivim međunacionalnim izmjenama pogrda, Shqa se često čuje. U rječnicima izdanim u Prištini nisam našao tu riječ.

Završit ću s jednim šokantnim događajem koji se upravo desio. U augustu ove godine regrut Aziz Kelmendi ubio je u paraćinskoj kasarni četiri svoja

druga na spavanju. Motivi ovog ubojstva još nisu poznati, ali su poznate reakcije. Od lokalnih vlasti u Prizrenu traženo je da isele obitelj Kelmendijevih: roditelje, dvojicu braće i sestru. Maloljetna sestra isključena je iz omladinske organizacije i pokrenut je postupak radi njenog isključenja iz škole. Jugoslavenska država kao da se svodi na razinu plemenskog društva koje vrši kolektivnu osvetu. Protiv tog nevjerovatnog – a ne samo nezakonitog – zahtjeva protestirali su Udruženja književnika Srbije i Slovenije. Nakon jugoslavenskih protesta, lokalne su vlasti demantirale da imaju namjeru prihvatiti zahtjev.

Istraga u povodu ovog slučaja utvrdila je da je učenik trećeg razreda srednjoškolskog centra, Aziz, tri godine ranije pokušao prebjeći u Albaniju, pa je uhvaćen. Sudac, Albanac, koji ga je saslušavao, izvještava da je Aziz tada ponovljao rečenicu: »Hoću da idem u Albaniju jer je to moja zemlja, a ne Jugoslavija.« Kao maloljetnik upućen je u zatvor na 15 dana. Da je, umjesto toga, bio upućen u albansku ambasadu u Beogradu, Aziz Kelmendi ili bi bio pušten u Albaniju, odakle bi se, razočaran, nakon nekog vremena vratio, ili ne bi dobio ulaznu vizu, pa bi se odmah vratio. U oba slučaja vratio bi se s iskustvom koje bi njegove romantične predodžbe o svijetu bitno korigiralo. Možda tada do paraćinskog zločina ne bi došlo...

Jezik

Jezik je veoma delikatna sfera ljudskih odnosa. Ranije je spomenuto da su kosovski i skadatski Albanci vjekovima bili dvojezični. U XIX. st. mnogi kosovski Srbi govorili su albanski. Trocki bilježi što je čuo 1912. od srpskih vojnika koji su prošli Kosovom za vrijeme balkanskog rata: »Sela na našoj maršruti bila su ili čisto albanska ili miješana ili čisto srpska. No svi Albanci na Kosovu govore srpski i svi Srbi govore albanski, a ima sela gdje se govori neka vrsta srpsko-albanskog jezika« (s. 123). Ne mislim da je to pouzdano obavještenje. Ali je karakteristično za impresiju koju su srpski vojnici dobivali o Kosovu. Kakva je situacija danas u tom pogledu?

Prije šest godina, kao uredniku jednog naučnog časopisa, Centar za naučne i tehničke prevode iz Niša poslao mi je svoj program s cjenikom usluga. U cjeniku doslovce piše:

»Za prevođenje sa engleskog, francuskog, ruskog i nemačkog na srpski jezik po autorskoj strani... 150.00 din. Za prevode sa španskog... bugarskog, slovenačkog, makedonskog, albanskog i mađarskog na srpski po autorskoj strani... 160.00 dinara.«

Teško je jednostavnije i preciznije opisati jugoslavensku situaciju. Niš je samo koji kilometar udaljen od krajeva u kojima žive Makedonci, Albanci i Bugari. Ali, kulturno je bliža Engleska, Francuska i SSSR. Postoje u Jugosla-

viji magnetofonske kasete za učenje jezika. Ali ne za slovenski, albanski ili makedonski. I dok se mi Slaveni nekako uspijevamo međusobno sporazumjeti, u odnosu sa Neslavenima dolazi do prekida komunikacije.

Za vrijeme osmanlijske okupacije povlašteni slojevi i obrazovaniji ljudi Kosova govorili su i turski. Ta se navika protekla i u vrijeme kraljevine Jugoslavije. Albanskih škola nije bilo, i albanski je ostao jezik prostog puka. Talijanska okupacija donijela je veliku promjenu: albanski je uveden u nižu administraciju, otvarane su albanske škole. No do pravog kulturnog preporoda došlo je tek poslije oslobođenja. Započelo se s dovođenjem 200 učitelja iz Albanije, a završilo se s osnivanjem univerziteta i akademije.

Upotreba albanskog jezika prolazila je kroz nekoliko faza. Odmah nakon oslobođenja revolucionarni zanos i osjećanja bratstva i jedinstva učinili su svoje. S jezicima nije bilo problema, sa sporazumijevanjem također ne.

Kasnije se prilike počinju mijenjati. U Statutima oblasti iz 1953. i 1963. ističe se ravnopravnost građana, a ne nacionalnih kolektiviteta. Isto vrijedi i za jezik koji se tretira kao individualno pravo, a Pokrajina osigurava uslove da se to pravo ostvari. Srpskohrvatski je službeni jezik, i on je obavezan u svim školama. Albanski se može uvoditi, ali je neobavezan. Albanci doživljavaju ovakav tretman kao sužavanje autonomije i neravnopravnost jezika (Saliu, 167).

Nije riječ o nekom manje važnom političkom propustu. Kakvo je značenje jezika u društvenom životu, vidi se iz narednog citata Josipa Vidmara, koga, kao književnog kritičara i ptičadnika malog naroda, možemo smatrati autoritetom na tom području:

»Sve što ima reći kao istinski svoje, intimno, [narod] može reći samo instrumentom što ga je stvorio sam, koji je sagrađen u skladu sa zakonima njegova duba. Zato je jezik nenadomjestiv i samo nam ta nenadomjestivost može objasniti silovitu težnju jezično neorganiziranih naroda za vlastitim jezikom... Ta težnja nije sebičnost ili umjetno rasplamsali nacionalni egocentrizam, nego je snažni prirodni polet duha koji se želi iskazivati intimno i koji to može učiniti samo na instrumentu ugodenom prema njegovoj naravi. Zbog tih životnih, potpuno nesentimentalnih razloga, jezik je svim svjesnim i kulturnim nacijama svetinja. Grijeh protiv jezika grijeh je protiv nacionalnosti...« (s. 151).

Nakon ustavnih amandmana i, posebno, u jugoslavenskom Ustavu od 1974., Oblast postaje Pokrajina, a Statut Oblasti zamjenjuje se Ustavom Pokrajine. Kao konstitutivni element federacije, Pokrajina je u svim bitnim elementima izjednačena s republikom. To vrijedi i za jezik. Prvi put u historiji Kosovari imaju svoju vladu, svoj ustav i svoj jezik u svim institucijama. To dovodi do stanja euforičnosti, koje je, doduše, razumljivo, ali koje će imati veoma nepoželjne posljedice.

Kako su Albanci velika većina u Pokrajini, albanski se svagdje forsira. Zanimaraju se dvojezični nazivi. Za prijem na posao traži se poznavanje albanskog. Srpskohrvatski se zapušta. Čak ni studenti – kao budući intelektualci – ne govore srpskohrvatski dobro, ili ga uopće ne govore. To ima dvije osnovne negativne posljedice.

Prvo, Kosovo postaje kulturni geto i komunikacije s ostatkom Jugoslavije sve su teže. Utoliko se više traže kontakti s tiranskom Albanijom. Čak i medicinska dokumentacija piše se ponekad na albanskom, što pacijente dovodi u težak položaj kad moraju nastaviti liječenje u medicinskim ustanovama drugih krajeva. Zbog nedovoljnog znanja jezika, albanski studenti imaju teškoća u studiranju na drugim jugoslavenskim univerzitetima; albanski su radnici slabije plaćeni ako se uspiju zaposliti van Kosova; Kosovari su onemogućeni da ravnopravno participiraju u jugoslavenskom kulturnom životu.

Drugo, forsiranje albanskog izaziva revolt kod ostalih stanovnika Kosova koji taj jezik ne govore. Upozoreno je na apsurdnu situaciju da je strani jezik obavezan, a srpskohrvatski se uči fakultativno. Upozoreno je također da član 246. jugoslavenskog Ustava zahtijeva upotrebu jezika naroda. No tada se ispostavilo da je to u suprotnosti s pokrajinskim Ustavom, što je jedan od specijaliteta jugoslavenskog ustavnog poretka nakon 1974.

U maju 1987. republička Skupština Srbije donosi odluku o obaveznoj upotrebi srpskohrvatskog jezika. Albanski se delegati odupiru, ali su naglašani. Republička Skupština zatim traži od savezne Skupštine da donese zakon o službenoj upotrebi jezika narodnosti.* Još prije toga republička vlada odlučuje da po redoslijedu srpskohrvatski uvijek treba da bude na prvom mjestu.

Mogu se razumjeti frustracije republičke Skupštine i vlade koje godinama ne mogu donositi za sve obavezne odluke. No, treba da bude jasno i to da naturanje srpskohrvatskog jezika kao državnog jezika nije u duhu jugoslavenske revolucije i najgore je moguće rješenje. Time je, u stvari, dana potvrda albanskim nacionalistima, a Kosovarima je najdirektnije poručeno: ipak postoji bitna razlika između republike i pokrajine; prema tome, valja se boriti za republiku. Također, teško je ne zapaziti paradoksalnost situacije: dok stotine hiljada djece naših ekonomskih emigranata – Srba i Albanaca uključivo – počinje zaboravljati svoj materinji jezik i biva asimilirano, mi se svađamo oko »jezika naroda« i »jezika narodnosti« i dajemo presudnu važnost hijerarhijskom redoslijedu...

Albansko stanovište dobro izražava pismo koje je *NIN*-u (3. V. 87.) uputio Bajram Krasniqi: »... tvrdnju da albanski potiskuje srpskohrvatski opovrgava uobičajena praksa komuniciranja između pripadnika albanske i srpske nacionalnosti... na primer, dete koje je jedva naučilo da ptozbori koju reč na srpskohrvatskom, ili nepismen starac iz jednojezične sredine, pokušavaju, bilo

* Savezna skupština nije prihvatila zahtjev, preporučujući da se ta pitanja rješavaju političkim dogovorima a ne zakonima.

kako, na srpskohrvatskom da objasne lekaru Srbinu koji je završio fakultet u Prištini od čega boluju, da ne bi mesto lekova za glavobolju dobili lekove za stomak... postavlja se pitanje, zašto Albanci znaju srpskohrvatski, a Srbi i Crnogorci ne znaju albanski... da li stvarno... mogu biti u podređenom položaju pripadnici jedne nacije koji ne oseće potrebu da nauče jezik naroda s kojim zajedno žive? Da li imaju ekonomsku i političku moć pripadnici nacionalnosti čiji jezik niko ne oseća potrebu da nauči, ili oni čiji jezik govore pripadnici drugih nacionalnosti?»

Još su veće jezične frustracije Albanaca u Makedoniji. Makedonci, kao mlada nacija, jednako su osjetljivi na svoj jezik kao i Albanci. I tako se u afirmaciji makedonskog jezika ide i preko mjere i ograničava se albanski. Naime, škole u kojima se vrši nastava na albanskom postepeno se pretvaraju u mješovite u kojima se nastava vrši i na makedonskom. Zbog ograničavanja nastave na materinjem jeziku roditelji protestiraju, učenici štrajkuju, a vlasti to kvalificiraju kao nacionalističke istupe i izbacuju učenike iz škole. Učenici zatim odlaze na Kosovo!

Kako bi, u načelu, trebalo prići rješavanju jezičnog pitanja u Jugoslaviji? U zemlji postoji pet jezika kojim govore veće etničke grupe: to su srpskohrvatski (hrvatskosrpski), slovenski, albanski, makedonski i mađarski. Prvi od nabrojanih je *lingua franca* i njega govori ili razumije velika većina stanovništva, to više što su još dva slavenska jezika srodna. Prema tome, tehnički gledano, jezik i nije neki problem. No, to bi bio veoma pogrešan stav.

Nije dovoljno da Slovenci, Albanci, Makedonci i Mađari govore ili razumiju srpskohrvatski. Potrebno je i da Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci govore ili bar razumiju još po jedan od ostala četiri jezika, posebno onaj koji govore ljudi s kojima zajedno žive.

Jezik nije samo sredstvo komuniciranja; on najdirektnije uvodi u kulturu nekoga naroda. Ako Jugoslavija treba da bude zajednička domovina svih svojih naroda, ti narodi moraju biti potpuno ravnopravni i moraju se dobro međusobno poznavati. Stoga je sasvim nedovoljno da svi znaju srpskohrvatski; neophodno je i da »Srbo-Hrvati« – kako ih je nazivao Jovan Cvijić – nauče druge jezike.

Očigledno je, dakle, da politička i kulturna integracija Jugoslavije zahtijeva *dvojezičnost* u svim krajevima, a ne samo u pokrajinama. Pritom nije potrebno da drugi jezik – tj. onaj koji nije materinji – bude propisan. »Jezici naroda« nasuprot »jezicima narodnosti« samo stvaraju nepotrebne napetosti i nacionalnu netrpeljivost. Valja ostaviti roditeljima da za svoju djecu biraju drugi jezik. Ako se pojave poteškoće u osiguranju potrebnih nastavnika, federacija bi morala priskočiti u pomoć sa subvencijama.

Ne bi stoga trebalo da bude nikakvo iznenađenje ako neka slovenska škola odabere albanski kao drugi jezik – to prije što priličan broj albanskih radnika dolazi u pečalbu u Sloveniju. Ili da neka hrvatska škola odabere mađarski kao drugi jezik – to više što su Hrvati s Mađarima živjeli u istoj državi osam

stoljeća (makar i ne uvijek jako složno). A odabiranje drugoga jezika ujedno bi impliciralo i povezivanje s nekom konkretnom školom na tom jezičnom području, bratimljenje učenika, ljerne izviđačke logore uz upoznavanje kulture i historije dotičnog kraja. Ne treba mnogo mašte da se uvide integrativne konzekvencije ovakvog pristupa. Kategorija »jezika naroda« postat će tada samo ružna uspomena iz jednog neciviliziranog nacionalističkog razdoblja.

Samo se po sebi razumije da bi dvojezičnost bila neophodan uvjet za zapošljavanje u organima federacije, a višejezičnost bi trebalo posebno pemi-rati.

Je li dvojezičnost moguća? Bila je moguća u srednjem vijeku. Ostvarena je n Švicarskoj. Treba da bude moguća i u socijalističkoj Jugoslaviji.

Srpski konzulat u Prištini krajem prošlog stoljeća (otvoren 1889 g.).

Paja Jovanović: SEoba SRBA

Arsenije III Crnojević (Bajice, Crna Gora, 1633 – Beč 1706), pečki patrijarh (Rad nepoznatog majstora iz XVII st.)

Arsenije IV Jovanović Šakabenta (Peć 1698 – Sremski Karlovci 1748), pecki patrijarh. (Rad nepoznatog majstora oko 1740.)

Марко Милјанов

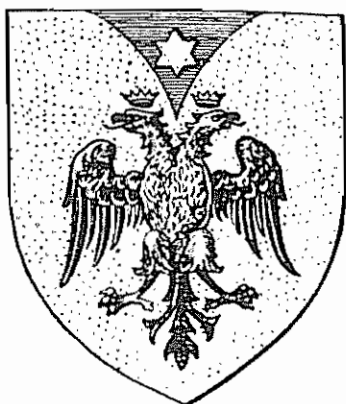
Marko Miljanov (1833–1901), kučki vojvoda iz bratstva Drekalovića

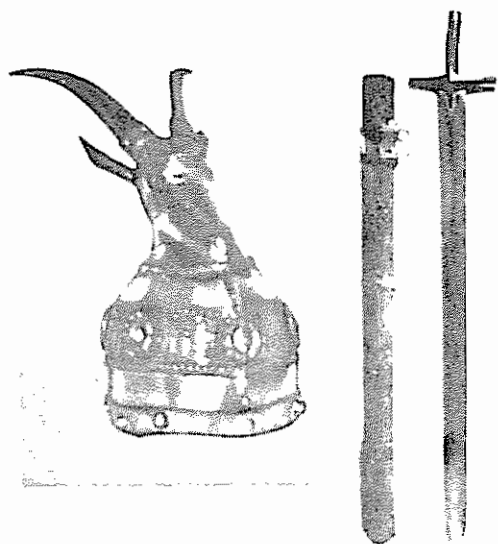
Balšići, freska iz manastira Morača.

Gjergj Kastrioti Skënderbeu – Jure Kastriotić Skenderbeg (1405–1468), Sredinom XV st. oslobodio skoro cijelu Albaniju od Osmanlija. (Rad talijanskog slikara iz početka XVI st.).

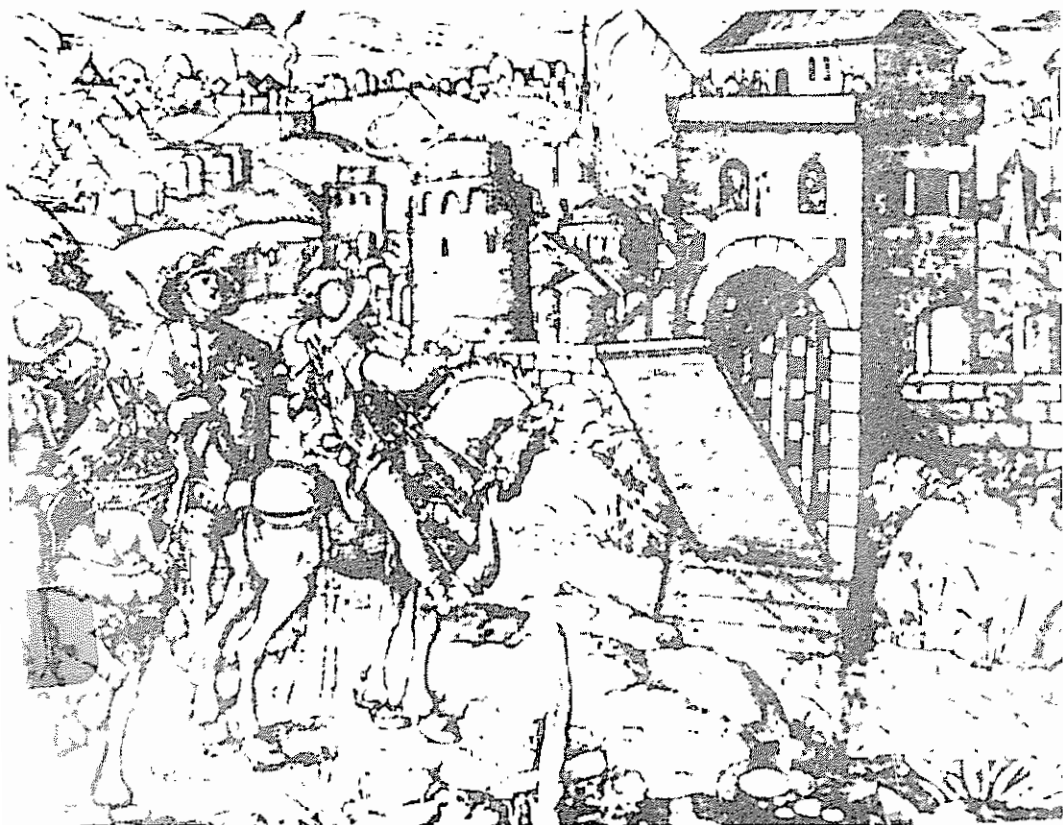

Skanderbegov grb

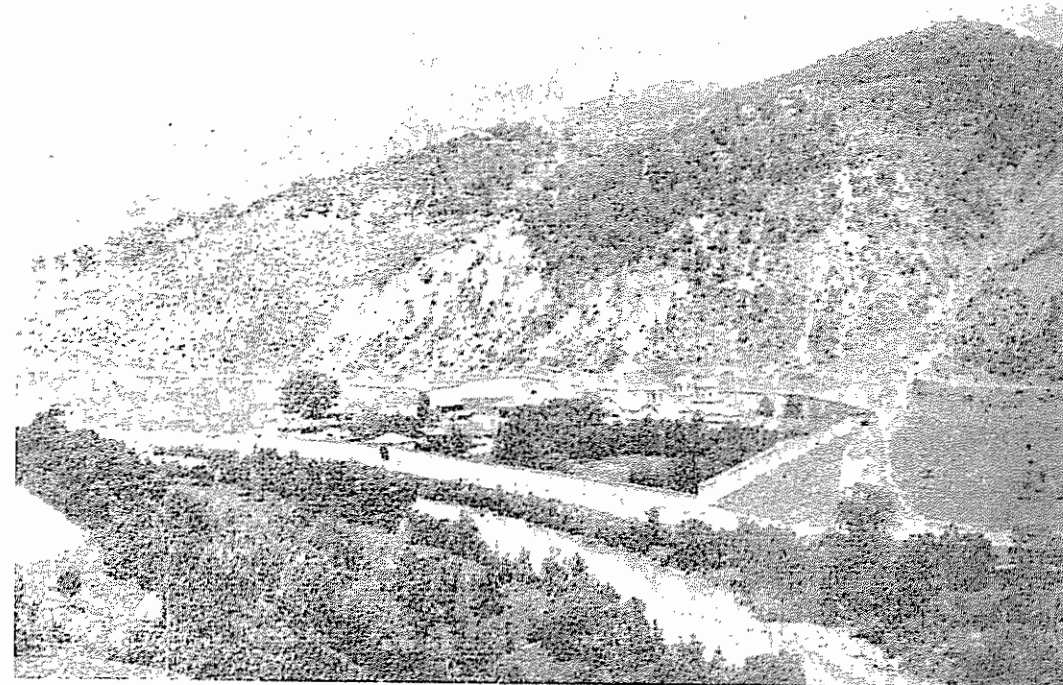
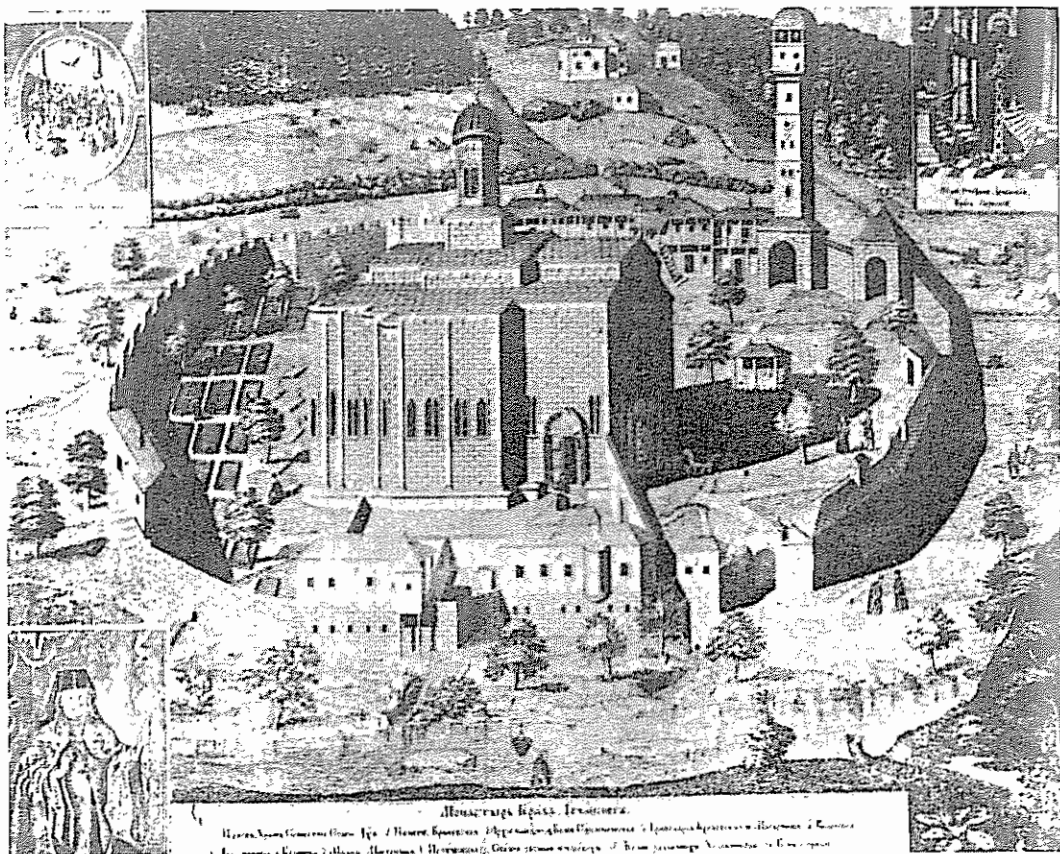

Šljem i mač Skanderbega, čuvaju se u muzeju u Beču.

Skanderbegov povratak u Kruju

«Boj Kastriotića s Mustapom: Na svom šarcu potegao Jure sablju posjeklicu, a pred njim se ustrmio bijesan Đogo još bjesnijeg barjaktara, da ga u čas prekrije» (iz pjesmarice *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića-Miošića).

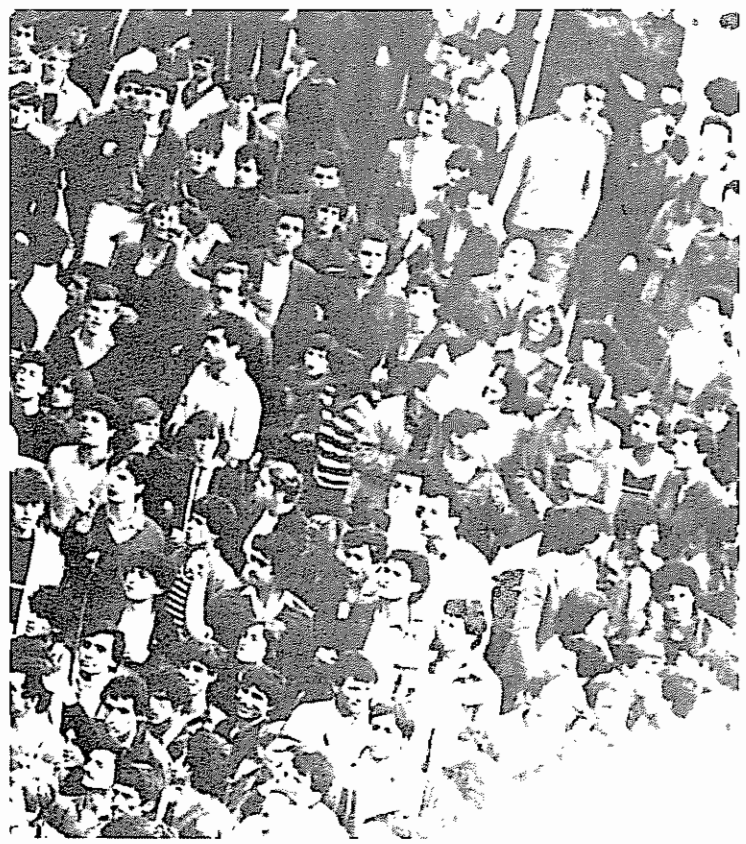

Pečka patrijaršija početkom ovog stoljeća

Manastir Dečani, grafika iz 1745. Manastir je 1326–1336. gradio Stefan Uroš III nazvan Dečanski, koji je u manastirskoj crkvi i sahranjen

Ulica u Peći početkom ovog stoljeća

Demonstranti u Prištini, april 1981.

STATUTI I LËVIZJES REVOLUCIONARE TE BASHKIMIT TE SHQIPTAREVE

Fjese e përgjithshme

I

Qëllimi i parë dhe i fundit i lëvizjes sonë është sigurimi i të drejtës për vetëvendosje deri në shkëputje për vete e barazimi në shumicë prej Shqiptarësh, që gjinden ende nën administrimin e Jugosllavisë, d.m.th. qëllimi i parë dhe i fundit i lëvizjes sonë është çlirimi i krahinave Shqiptare, t'ancaksueme prej Jugosllavisë dhe bashkimi i këtyre krahinave me nënën e vet - Shqipnië.

II

Lëvizja jonë, për me shkërritje qëllimin e nëltëpërzondun, ka me përdorë të gjitha mënyrat dhe mjete që i vijnë përdore - prej atyne politiko-propagandistike - mjete paqësore e - deri te lufta e armatosun dhe kryengritja e përgjithshme popullore - mjete jopaqësore.

III

Në realizimin e të drejtës së patjetërsueshme të popullit Shqiptar, për çlirim dhe bashkim, lëvizja jonë ka me pranue, me mirëdije të madhe, çdo ndihmë e përkrahje të sinqertë, materiale dhe morale - prej këndo dhe kujdo që t'i vijë e t'i afrohet.

IV

Lëvizja jonë nuk drejton aktivitetin dhe lutën e vet kundër Jugosllavisë dhe sistemit të saj shoqëror-ekonomik - si tanësi - por aktiviteti dhe lufta e saj do të vazhdojë, do të shkojë deri në ato shkallë, sa t'i çlirojë dhe t'i bashkojë me Shqipnië krahinat Shqiptare - t'ancaksueme prej Jugosllavisë.

V

Lëvizja jonë ka "Programin" dhe "Statutin" e vet.

Fjese organizative

VI

Antar i lëvizjes Revolucionare të Bashkimit të Shqiptarëve mund të jetë çdokush, që - tue vu interesin e përgjithshëm për interesit personal - përpiqet e lufton me nish e shpirt që të bashkohet, përçerëvë - në çdo kohë e kudo që të gjindet - at përçerëvëvë - tue flijue jetën e vet - si materialisht, si moralisht - për çlirimin e çlirimit dhe të bashkimit të Shqiptarëve.

VII

Në krye të lëvizjes qëndron Komiteti Revolucionar i Bashkimit të Shqiptarëve. Qëllimi i tij është me shpirt e me përqind të realizuëm t'antërve tëjerë.

VIII

Komiteti Revolucionar i lëvizjes koordinon dhe drejton aktivitetin e antarë lëvizjes. Ethen dhe shkakton të gjitha sigurat dhe të gjithë përpjekjet e lëvizjes. Vendi i tij është në shumicë vetësh dhe janë të detyrueshme për të gjithë antarët e lëvizjes - ku do që të gjinden.

IX

Vetë Komiteti Revolucionar i lëvizjes në bashkimit të Shqiptarëve ka të drejtë të plotë me shpirt e ndryshor "Programin" ose "Statutin" e lëvizjes.

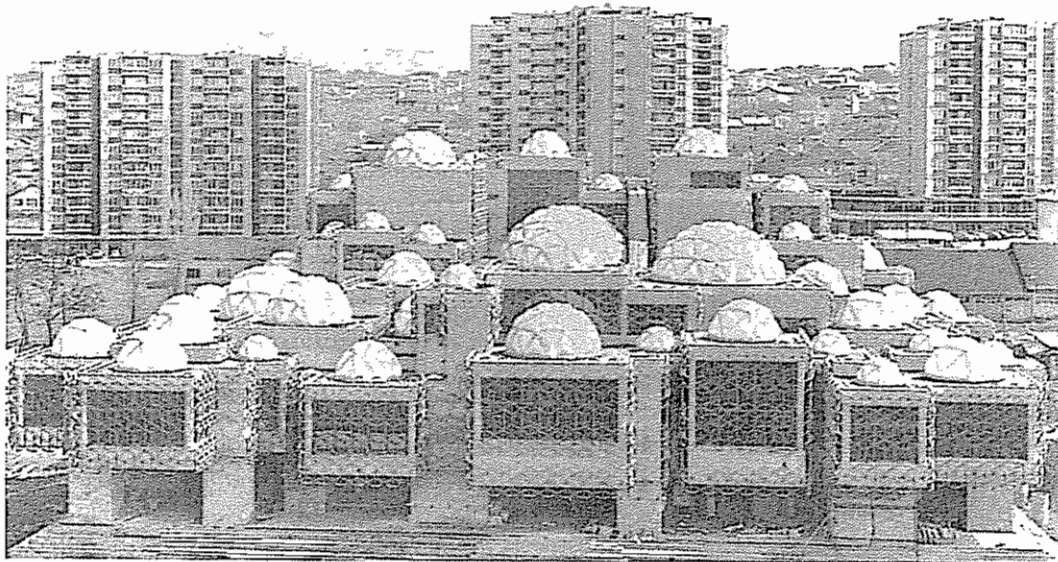
X

At që tradhëton - në një mënyrë ose në një tjetër - si vetëveten e ushtrisë vullgare. Komiteti Revolucionar i lëvizjes, kanë të drejtë dhe detyrë të plotë, qëllimisht marrë nën detyrë antarët e bashkimit të bashkimit.

Shkruar

Statut iredentističke organizacije »Revolucionarni pokret za ujedinjenje Albanaca«, koji u prvom članu predviđa ujedinjenje svih krajeva nastanjenih Albancima s »majkom Albanijom«

Program »Marksističko-lenjinstičke partije Albanaca u Jugoslaviji« koji predviđa »tri faze oslobađanja do oružane revolucije« i stvaranje društvenog uređenja po ustavu Albanije

Zgrada Narodne i univerzitetske biblioteke Kosova n Prishtini

14. Kosovski problemi

Historija je ostavila Kosovu u nasljeđe teško poremećene nacionalne odnose. U tom je pogledu revolucija, s geslom bratstva i jedinstva, bila velik prijelom. No revolucionarni potencijali nisu bili dobro iskorišteni. Adaptacije različitih etničkih grupa uvijek su traumatičan proces. Ako su kulturne i privredne razlike suviše velike, sukobi su neizbježni. Dok je revolucija još bila blizu, a privredni razvoj izuzetno brz, protivrječnosti su se nekako razrješavale. Kad je došlo do privredne stagnacije i Jugoslavija počela upadati u duboku društveno-političku krizu, opće teškoće, previranja i neuspjesi pojavljivali su se na Kosovu mnogostruko uvećani. Latentni nacionalistički sukob izbio je svom snagom.

Ozbiljan prilaz rješavanju kosovskog pitanja zahtijeva rješavanje četiriju grupa problema: političkog samoopredjeljenja, nacionalnokulturne integracije u Jugoslaviju, privrednog razvoja i demografske kontrole. Rješenje posljednjih dviju grupa preduvjet je za rješenje prvih dviju. U okviru ovog rada moguća rješenja mogu biti samo naznačena.

Demografska eksplozija

Statističari predviđaju da će se stanovništvo Kosova povećati od 1,76 milion u 1985. na 2,53 miliona u 2000. godini (SGJ-1986). Kosovo će tada imati više stanovnika nego Makedonija, Vojvodina, Slovenija ili Crna Gora. Dok je za cijelu zemlju godišnji prirodni priraštaj stanovnika 0,7%, na Kosovu je 2,5% ili tri i po puta više. Iz toga se zaključuje o uspješnoj iredentističkoj propagandi rađanja što više djece radi ostvarivanja etnički čistog Kosova.

Ja, naravno, ne znam što Kosovari misle kad prave djecu. Ali to i nije potrebno znati. Dovoljna je analiza statističkih podataka koji otkrivaju i najskrovitije ljudske namjere. U stvari, opovrgavanje spomenute šovinističke teze vrlo je jednostavno: sve etničke grupe na Kosovu imaju visok natalitet, a kad se Albanka uda van Kosova, njen se fertilitet znatno smanji. Hivzi Islami navodi da je natalitet Srba na Kosovu 22,4%, u Bosni i Hercegovini 17,6%,

a u užoj Srbiji 14,4%. Natalitet Hrvata u Bosni i Hercegovini je 21,4%, a u Hrvatskoj 15,1%. Albanci na Kosovu imaju stopu nataliteta 42,3%, a u Crnoj Gori 19,2% (*Borba*, 5–6. XII. 1987., s. 9).

Da pogledamo поближе statističke podatke.

		Na 1000 stanovnika			
		Jugoslavija	Bosna i Herceg.	Makedonija	Kosovo
Živorodeni:	1955.	26,9	37,3	36,2	43,6
	1965.	20,9	29,0	28,1	40,5
	1985.	15,9	16,2	19,4	30,9
Umrli:	1955.	11,4	13,6	13,2	18,2
	1985.	9,1	6,2	7,4	5,6
Prirodni prirašt.:	1955.	15,5	23,7	23,0	25,4
	1985.	6,8	10,0	12,0	25,3

Izvor: *SGJ-1986*, s. 448.

Podaci pokazuju da se u tridesetgodšnjem razdoblju 1955–1985. natalitet u prosjeku za cijelu zemlju smanjio za 11,0, u Bosni za 21,1, Makedoniji za 16,8 a na Kosovu za 12,7. Bosnu i Makedoniju uzimam kao uspoređenje jer je natalitet usko koreliran s privrednom nerazvijenosti. Vidi se da Kosovo zaostaje za Bosnom i Makedonijom tačno dvije decenije i da je sad stiglo u fazu kad bi se natalitet *mogao* brzo smanjivati.

• Zbog razvoja općeg i zdravstvenog standarda, mortalitet se svagdje smanjio jer ljudi dulje žive. No zbog visokog udjela mladih mortalitet se najviše smanjio baš na Kosovu. Upravo zbog toga prirodni priraštaj stanovništva Kosova (koji predstavlja razliku između nataliteta i mortaliteta) nije se smanjivao i danas je još ondje gdje su Bosna i Makedonija bile prije 30 godina, a to je najviši priraštaj u Evropi. Tu se sad javlja zatvoreni krug.

Kosovo je najgušće naseljena regija Jugoslavije. Sa 146 stanovnika na kvadratni kilometar, gustina naseljenosti dva je puta veća nego u Jugoslaviji u cjelini (88 na km²). To objašnjava onu glad za zemljom – plaća se bilo koja cijena – koja se također pripisuje iredentističkoj aktivnosti. No, zemlje nema dovoljno. S druge strane, jugoslavenska stagnacija ograničila je nepoljoprivredna zanimanja. Nezaposlenost je enormna. Prema shvaćanjima sredine, prednost u zapošljavanju imaju muškarci. Kao rezultat, *Kosovo je jedina jugoslavenska regija u kojoj se učešće žena u aktivnom stanovništvu smanjuje*. A kad žena ostaje kod kuće, ona rađa, i tako se natalitetni krug zatvara.

Učešće žena u aktivnom stanovništvu (u %)

	Jugoslavija	Bosna i Hercegovina	Makedonija	Kosovo
1961.	35,4	31,9	29,8	24,8
1981.	38,4	32,1	35,7	15,1

Izvor: *SGJ-1970*, 1986

Kao što se vidi, zapošljavanje žena ne samo da se smanjuje već je to smanjenje drastično. Danas je aktivnost žena na Kosovu upola niža nego u Bosni ili Makedoniji, i ta je razlika sasvim dovoljna da objasni razlike u stopi nataliteta.

Albanija je manje privredno razvijena od Kosova, ali je prirast stanovništva niži, 20,4%. Međutim, aktivnost žena u Albaniji iznosi 42% (Pollo, s. 333), što je *skoro tri puta više nego na Kosovu*. Za Kosovo u 1981. Aslan Puska daje ove podatke: radno aktivne žene rađale su 2,82 djece, a izdržavane 5,2 djece.

U uvjetima ekonomske nesigurnosti, obitelj je neka vrsta zavoda za socijalno osiguranje. I tako kao naličje natalitetnog kruga, Kosovo je također jedina regija u kojoj se broj članova domaćinstva povećava:

Broj osoba na jedno domaćinstvo

	Bosna i Hercegov.	Makedonija	Kosovo
1948.	5,2	5,3	6,4
1981.	4,0	4,4	6,9

Izvor: *SGJ-1986*, s. 447.

Da bi se stanovništvo samo reproduciralo, svaka žena treba prosječno da rodi 2,16 djece. Sve naše republike i Vojvodina imaju fertilitetnu stopu manju od ove (od 2,13 u Crnoj Gori do 1,85 u Vojvodini). Jedino Kosovo ima znatno višu stopu (4,92) i tako pomaže da Jugoslavija nekako ostaje na razini jedinstavnog održavanja stanovništva (fertilitetna stopa 2,14). S tog stanovišta, *sam po sebi* priraštaj stanovništva na Kosovu nije alarmantan – kad bi bili ispunjeni i svi drugi uvjeti normalnog razvoja. A oni nisu.

Stagnacija u privrednom razvoju stvorila je velike viškove radne snage u svim republikama, osim u Sloveniji. Republike se zatvaraju. Mladi Kosovci i Kosovari ne dobivaju adekvatno obrazovanje, dok Kosovari često ne znaju druge jugoslavenske jezike, pa je, prema tome, izlazak iz Pokrajine onemogućen, osim sezonskog zapošljavanja. A u Pokrajini zemlje i posla nema. U takvim uvjetima demografska eksplozija ima izuzetno teške posljedice za privredni, kulturni i politički razvoj Pokrajine. Zbog toga natalitet treba radikalno smanjiti. Kina je pokazala da se to može (za 10 godina Kina je smanjila

natalitet od 41 na 21, što je 4 puta brže od stihijskih tokova na Kosovu). Doduše, kineske su metode za naše shvaćanje neprimjenljive. Onda treba izmisliti ono što nama odgovara. Bio sam u Kini, razgovarao sam sa seljacima i intelektualcima i uvjerio se da je kineski narod zaista prihvatio planiranje obitelji. Ako to može milijarda Kineza, onda to mogu i dva miliona Kosovara i Kosovaca. Očita je opcija obrazovanja ženske djece i kasnija udaja. Islami navodi da žena bez školske sprema rađa 7,04 djece, sa srednjom školom 2,24, a s visokim obrazovanjem 2,18 djece (*Danas*, 15. XII. 1987., s. 73). Sada je još četvrtina žena na Kosovu nepismena, a više od polovine ne zna da postoji kontracepcija. Naravno, najradikalnije je rješenje zapošljavanje žena. No, dok čitava jugoslavenska privreda stagnira, stanovnici Kosova ne mogu učiniti apsolutno ništa da bi stvorili potrebna nova radna mjesta.

Ponekad čak profesionalni demografi preporučuju da se demografska politika vodi tako što će se smanjivati natalitet na Kosovu, a povećavati u Vojvodini i drugdje, gdje je nizak, kako bi se očuvala etnička ravnoteža. Smatram takav pristup sasvim neprihvatljivim. Sadašnja etnička struktura nije bogomdana; a nijedan jugoslavenski etnos nije bolji ili gori od drugoga. Svaki građanin Jugoslavije mora imati istu šansu da se zaposli bilo gdje u zemlji. To nije samo socijalistički imperativ nego je to, ujedno, imperativ suvremene privrede. Amerikanci se sele s kraja na kraj kontinenta i svakih pet godina u prosjeku svaki stanovnik promijeni prebivalište. Da bi se uključili u svjetski napredak, Jugoslaveni treba da imaju mogućnost da se sele bar s kraja na kraj jednog poluotoka. A kad jednom počnemo da se selimo, onda je irelevantno gdje se tko rodio. Etnička ravnoteža ne postizava se zatvaranjem u feudalne državnice, nego uspostavljanjem svijesti o pripadnosti zajedničkoj domovini.

Privredni razvoj

Relevantni podaci navedeni su u pogl. 11. Umjesto sustizanja, Kosovo zaostaje. Najteži je problem ogromna nezaposlenost koju druge regije ne mogu apsorbirati.

Opće je mišljenje da je Kosovo velik teret za cijelu zemlju jer drugi krajevi zaostaju zato što moraju pomagati Kosovo. To je mišljenje duboko pogrešno. Izvjesna je pomoć potrebna, i to u razvoju javnih službi. Svim građanima Jugoslavije mora biti omogućeno u razumno jednakoj mjeri obrazovanje i zdravstvena zaštita. Kako su budžetska sredstva nerazvijenih krajeva nepovoljna za te svrhe, moraju se dopuniti prelijevanjem iz saveznog budžeta. Ekonomski gledano, to su investicije u ljudski kapital, pa stoga ni ti transferi nisu samo pomoć. Pogotovo to vrijedi za privrednu sferu.

U privredi je ključni kriterij rentabilnost poslovanja. Za to su potrebni sirovine, energija ili relativno jeftina radna snaga. Sva su tri faktora obilato

zastupljena na Kosovu. Prema tome, radni kolektivi iz razvijenih krajeva, slijedeći svoj ekonomski interes, ulagat će u kosovsku privredu – slično kao što to rade transnacionalne kompanije, koje nitko ne može optužiti za davanje pomoći. Znamo, međutim, da to jugoslavenski radni kolektivi ne rade. Zašto?

Odgovor je vrlo jednostavan. Zato što imamo iracionalni privredni sistem. Zato što imamo feudalnu zatvorenost republičkih privreda koja umjetno stvorenim zaprekama onemogućuje slobodne tokove rada i kapitala preko republičkih granica. I, konačno, zato što imamo feudalne gospodare u obliku lokalnih političkih oligarhija.

Kako je u nerazvijena područja ipak trebalo ulagati, stvoren je za tu svrhu savezni fond preko kojega se godišnje prelijeva oko 1,8% društvenog proizvoda. Ali i taj je fond stvoren u stilu ostalih institucija, kao potpuno birokratska organizacija. Poštujući, tobože, suverenost federalnih jedinica – o čemu se, međutim, ništa ne govori kad Jugoslavija traži zajmove od inozemstva – fond samo prikuplja sredstva i stavlja ih na raspolaganje lokalnim oligarhijama u nerazvijenim krajevima. Fond nema pravo da uvjetuje rentabilnost ulaganja, pa se o njoj i ne vodi računa. Neodgovorno raspolaganje sredstvima vodi do njihove pogrešne alokacije, rasipanja i direktnog upropaštavanja. Kolektivi davaoci iz razvijenih krajeva opravdano negoduju. Političke napetosti rastu. A Kosovo zaostaje.

Ekonomisti odavna upozoravaju na te iracionalnosti. Rješenje je vrlo jednostavno. Potrebno je donijeti samo jednu političku odluku: koje je to razdoblje u kojem nerazvijena područja treba da sustignu, tj. da ostvare 85% ili 90% prosječnog društvenog proizvoda zemlje. Iz toga političkog cilja i tempa općejugoslavenskog razvoja tehnički se izvode potrebne investicije u nerazvijenim područjima. Na osnovu toga osiguravaju se finansijska sredstva u saveznom fondu, ali se ona *ne* stavljaju na raspolaganje republikama i pokrajini. Sredstva se daju komercijalnim bankama kao namjenski krediti. Te banke onda raspisuju općejugoslavenske investicione konkurse, uz jedini uvjet da investicije budu izvedene na nerazvijenom području i, ponekad, u određenoj privrednoj grani. Ono poduzeće koje ponudi najbolje uvjete, dobiva investicioni zajam (v. Horvat 1984, sv. II, gl. 4.).

Potrebno je ostvariti ove uvjete da bi nerazvijena područja, uključivši i Kosovo, mogla maksimalno brzo sustići razvijena:

1. Visoka stabilna stopa jugoslavenskog rasta. Što je viša ta opća stopa, to je brže moguće regionalno sustizanje. Pri stagnaciji nema sustizanja. Kod privredne nestabilnosti dolazi do zaostajanja jer je privredna struktura nerazvijenih područja osjetljivija i lomljivija. Tome doprinose podjednako ekonomski i društveno-politički razlozi. U ovom se trenutku dvije republike i Kosovo nalaze u predstečajnom stanju.

2. Puna zaposlenost, za što je, naravno, također potrebna visoka stopa

rasta. Budući da je razvijenost negativno korelirana s natalitetom, pri brzom rastu pojavit će se manjkovi radne snage u razvijenim područjima, što će omogućiti apsorpiranje viškova radne snage iz netazvijenih područja. Tako ono što je danas uzrok bijede može uz racionalnu društvenu organizaciju postati faktorom ubrzanja apsolutne stope rasta. To samo po sebi još ne znači brži rast per capita. No, kako u privredi djeluje tzv. Verdoornov zakon, ubrzanje apsolutnog rasta obično ubrzava i razvijenost per capita.

3. Visoka stopa rasta Pokrajine, što će povisiti aktivnost žena, zbog čega će se smanjiti natalitet. Brz rast, osim toga, ubrzano podiže obrazovnu razinu stanovništva, što također smanjuje natalitet.

Dakle, tri puta brži ekonomski rast.

Na taj način, uz racionalnu društvenu organizaciju, ubrzani kosovski razvoj nije nikakav teret za Jugoslaviju. Naprotiv, on postaje faktorom općeg razvoja i blagostanja.

Na kraju valja uočiti još jednu neumoljivu činjenicu: bez privrednog razvoja nikakvim se mjetama ne može zaustaviti iseljavanje Srba i Crnogoraca u razvijenije republike.

Integracija u Jugoslaviju

Kako je Kosovo najsiromašniji kraj i, ujedno, kraj s najvećom nezaposlenošću, prirodno je da Kosovari najviše migriraju tražeći posla širom zemlje. Za to zapošljavanje karakteristično je da nije trajno nego je pečalba. Trajno zapošljavanje nalaze u nekoliko karakterističnih obrta: otvaraju slastičarnice i kafiće i bave se filigranskim obrtom. Ostala su zanimanja van Kosova sporadična. U financiranju navedenih investicija rodbina i prijatelji zamjenjuju bankarski kredit, a besa mjenično poslovanje. U pečalbu idu nekvalificirani i polukvalificirani radnici.

Život u drugim jugoslavenskim sredinama ispit je integriranosti. O tome nešto govori dosad jedino ispitivanje stavova Albanaca koji žive u Hrvatskoj. Ispitivanje je provedeno u okviru istraživanja ponašanja nacionalno-etničkih grupa. Zbog malog uzorka i nekih drugih metodoloških razloga, rezultate treba prihvatiti s određenim oprezom. No, dok se ne obavi neko definitivnije istraživanje, na većoj populaciji i u više republika, ti rezultati ipak imaju ilustrativnu vrijednost.

Rezultati mogu biti posebno zanimljivi jer u ovom slučaju Hrvatska, na neki način, predstavlja »neutralni«¹ jugoslavenski teren. Evo nekih rezultata (Katunarić, 81–85):

	Nacionalnost kao poželjna osobina bračnog druga	U slučaju problema na poslu komu bi se obratio za pomoć		Nikada nije bio član SK
		Bračni drug	Kolega s posla	
u postocima				
Hrvati	4,0	39,8	44,0	59
Srbi	1,2	32,1	54,8	37
Muslimani	2,0	29,4	54,9	67
Jugoslaveni	—	38,7	39,3	50
Slovinci	3,1	53,1	46,9	59
Crnogorci	—	50,0	33,3	22
Albanci	36,4	72,7	18,2	82

Očigledno je da su Albanci slabije integrirani u jugoslavensko društvo i njegove vladajuće slojeve nego Južni Slaveni. U najintimnijim, bračnim, odnosima imaju najviše povjerenja u Albancu, a u slučaju neprilika oslanjaju se na obitelj, a ne na kolegu s posla. Organizacija vlasti – partija – njima je strana. U tom pogledu sušta su suprotnost iseljenim Crnogorcima, kojima su sve žene jednake, a najvažnije je uključiti se u strukturu vlasti.

Na pitanje o najpoželjnijem partneru u radu, vlastitu nacionalnost odn. Jugoslaveni izabrali su (Katunarić, 86):

	Vlastita nacionalnost	Jugoslaveni
	u postocima	
Hrvati	24	16
Srbi	8	22
Muslimani	6	31
Jugoslaveni	26	26
Slovinci	46	15
Crnogorci	—	—
Albanci	6	25

Ovaj puta Albanci i Crnogorci ponašaju se identično, a pridružuju se i Muslimani: ne preferiraju vlastite sunarodnike, na poslu nisu etnički isključivi. Zanimljivo je da Albanci Srbe biraju u istom procentu kao i sebe, tj. u 6% slučajeva, dok Srbi i ostali pokazuju određenu diskriminaciju, pa biraju Albance znatno manje nego sebe ili druge. Osim za Hrvate i Slovence (i Crnogorce, koji, uglavnom, ne razlikuju nacionalnost na radu), za sve ostale, uključivši i Albance, najpopularnija nacionalnost jesu Jugoslaveni.* Podjednako kao Jugoslaveni, Albanci još biraju i Hrvate, što se može objasniti činjenicom što su migrirali u Hrvatsku. U oba slučaja procenat je četiri puta veći od procenat biranja vlastitih sunarodnika.

* Spontano se javlja pomisao: da su ti popularni Jugoslaveni bili poslani na Kosovo, situacija bi se mnogo lakše normalizirala. Uostalom, još nije kasno.

Ako su Albanci nedovoljno integrirani u jugoslavensko društvo i njegovu kulturu, ako se osjećaju donekle nelagodno i tuđe, onda bi trebalo nešto poduzeti da se situacija popravi. Inteligentno političko vodstvo Pokrajine može u tom pogledu dosta uraditi oslanjajući se na kosovske Južne Slavene kao kulturno-etničku sponu. Albanski intelektualci mogu uraditi još više. Međutim, i federacija bi trebalo da odigra značajnu ulogu. Trebalo bi zavesti savezne stipendije za najbolje albanske studente. Trebalo bi iz saveznih sredstava financirati gostovanja istaknutih nastavnika iz drugih krajeva na Prištinskom univerzitetu. Trebalo bi dovesti izvjestan broj sposobnih upravnih i drugih službenika koji će pomoći da se javne službe bolje organiziraju. Trebalo bi angažirati sposobne privrednike kod većih investicionih zahvata i kad se poduzeća nađu u poteškoćama. Ništa od toga ne treba naturati. Ovu saveznu podršku treba organizirati kao tehničku pomoć, koju će kosovske institucije tražiti kad budu imale potrebu. Tome odgovara i način financiranja: na lokalne osobne dohotke, koje osigurava lokalna institucija, dodaje se savezni dodatak. Taj dodatak treba da bude dovoljno velik da bi stimulirao istaknute pojedince da se privremeno ili stalno zaposle na Kosovu.

Jednako je važna i obrnuta kulturna komunikacija, upoznavanje jugoslavenske javnosti s albanskim jezikom i kulturom. Repertoar je širok, od izviđačkih logora i radnih akcija do umjetničkih gostovanja. I opet, kad se ukaže potreba, federacija treba da priskoči u pomoć. Zbog privredno-političke feudalizacije u ovih dvadesetak godina, zemlja se raspala na zatvorene sredine koje teško međusobno komuniciraju. Stasale su generacije koje se međusobno ne poznaju čak i kad govore isti jezik, a pogotovo kad se ni lingvistički ne razumiju. Zbog toga se javlja nasušna potreba za uklanjanjem komunikacijskih barijera između jugoslavenskih naroda, njihovom međusobno upoznavanje, njihovo kulturno prožimanje i na taj način eliminiranje sukoba koji nastaju zbog neznanja i predrasuda.

Na kraju, posebnu pažnju treba posvetiti albanološkim istraživanjima. Zar bi bila prevelika ambicija da se, npr., orijentiramo na to da Albanološki institut u Prištini postane centar za albanološka istraživanja u Evropi, pa i u svijetu? Od toga smo još dosta daleko*, ali u promijenjenim uvjetima ta bi se daljina mogla brzo svladati. Osnovnu odgovornost za takvu promjenu i opet nose intelektualni radnici. Samo samosvjestan narod, koji poznaje svoju historiju i ima svoju nauku, može biti tolerantan narod. Neukost i zaostalost generiraju kompleks inferiornosti koji se kompenzira etničkim šovinizmom.

Jugoslavenska integracija ne isključuje nego pretpostavlja otvaranje pre-

* U ljubljanskom *Delu* (19. II 87.) žali se književni historičar Rexhep Qosja da ne može stići ni do Tirane gdje se u nacionalnoj biblioteci čuva stara albanska književnost koja je predmet njegova istraživanja. Knjige (arheološke, historijske, lingvističke itd. studije) i časopisi iz Albanije ne stižu na Kosovo!

ma Albaniji. Jugoslavensko-albanska granica treba da postane bar toliko orvorena kao što su granice prema Italiji, Austriji i Mađarskoj. A u perspektivi i više.

Političko samoopredjeljenje

Ranije smo utvrdili da u državi koja je nastala na osnovu samoopredjeljenja – a takva je AVNOJ-ska Jugoslavija – otcjepljenje ne dolazi u obzir. Ako je integritet države zagarantiran, može se mnogo mirnije raspravljati o unutrašnjem uređenju. A to je upravo predmet unutrašnjeg samoopredjeljenja.

Nadalje, ako je Jugoslavija konfederacija, što će reći savez suverenih država, onda svaka od tih država pretendira na neku svoju historijski stečenu teritoriju. U tom će slučaju država Srbija inzistirati na Kosovu kao integralnom dijelu države jer je Kosovo osvojeno (ili oslobođeno, svejedno) krvlju srpskih vojnika. *U tom slučaju nema rješenja kosovskog pitanja.* Što bi se tada desilo, dovoljno uvjerljivo pokazuju Sjeverna Irska i Baskija. Ali bi i država Bosna i Hercegovina došla u pitanje, i bilo bi samo pitanje vremena kad bi bili obnovljeni predratni aranžmani o podjeli.

Međutim, konfederacija nije AVNOJ-sko rješenje. Jugoslavija je na osnovu revolucionarnog samoopredjeljenja svojih naroda formirana kao federacija. A to znači da su lokalni suvereniteti preneseni na federaciju. Ako je integritet federacije zajamčen – a on to nesumnjivo jest – unutrašnje samoopredjeljenje implicira referendum zainteresiranih građana odn. etničkih grupa. U tom je slučaju kosovski problem rješiv, a republika BiH čvrsta kao stijena.

U okviru unutrašnjeg samoopredjeljenja moguća su dva rješenja: autonomija ili republika. U ovom trenutku moguća je samo autonomija jer su nacionalni šovinisti svojim djelovanjem stvorili situaciju u kojoj je održavanje referenduma nemoguće. No, kad se jednom prilike normaliziraju, i republika može postati politička opcija. Lišeno šovinističkih naboja, pitanje pokrajine ili republike postaje, prije svega, pragmatično pitanje decentraliziranog državnog uređenja svojstvenog socijalističkoj državi i onda kad ona nije mnogonacionalna.

U toj budućoj situaciji, kad opet budu imali iza sebe jugoslavensko javno mnjenje koje su šovinisti antagonizirali, Kosovari – ako to budu željeli – mogu postaviti i pitanje ujedinjenja s Albanijom. To, natavno, nije unutrašnje samoopredjeljenje već međunarodni problem koji moraju rješavati dvije suverene države, Jugoslavija i Albanija. U konkretnim historijskim uvjetima Albanci se mogu ujediniti samo onako kako su se ujedinili i drugi jugoslavenski narodi. Put ujedinjenju nije bilo stvaranje Velike Hrvatske ili Velike Srbije,* i sl. – iako su značajne političke grupe propagirale baš taj put – već stvaranje

* Sredinom XIX vijeka samo jedna trećina Srba živi u vlastitoj državi, dok su ostale dvije trećine podjednako raspoređene na Tursku i Austro-Ugarsku. U isto vrijeme, u banskoj Hrvatskoj živi oko 44% Hrvata, a ostali žive u raznim dijelovima Austrije, Ugarske i Turske (Pleterški, 42, 51).

jugoslavenske federacije. I danas milion Hrvata živi van republike Hrvatske, a dva miliona Srba živi van republike Srbije, ali svi oni žive u zajedničkoj državi Jugoslaviji. Nažalost, nije moguće sva pitanja riješiti na taj način. Gosposvetsko polje, koje za Slovence ima isto historijsko značenje kao Kosovo polje za Srbe, trajno ostaje van Slovenije i Jugoslavije.* Isto tako, Pirinska i Egejska Makedonija ostaju van dohvata Makedonaca. Granice evropskih država fiksirane su međunarodnim sporazumima, a za socijalističku balkansku federaciju ili konfederaciju nema izgleda u dogledno vrijeme.

Subjektivni faktor

Kako će se opisane četiri kategorije problema rješavati, ovisi prvenstveno o tome koliko se želi njihovo rješavanje. Država može nešto uraditi u pogledu privrednog razvoja i kulturne integracije. Država također može zaustaviti najteža nasilja i osigurati izvjesnu imovinsku i osobnu sigurnost. No, država ne može popraviti zatrovane međunacionalne odnose. A bez toga nema napretka ni u drugim sferama. Šovinizam može iskorijeniti samo jedan pokret, zasnovan na nekom etničkom idealu kao što je ro bilo bratstvo i jedinstvo za vrijeme revolucije. Takve pokrete uvijek nose mladi ljudi.

Budući da je riječ o subjektivnom faktoru, vjerovatno je najprimjereniji subjektivni pristup. Pokušao sam sebe zamisliti kao Albanca i studenta Prištinskog univerziteta i zapitao sam se kako bih postupio. Iskristalizirao se, otprilike, ovakav odgovor.

Historijske situacije opteretile su albanski narod sa dvije teške hipoteke. Jedna je krvava drenička pobuna u vrijeme kad su okupatori istjerivani iz zemlje. Druga je studentski bunt, koji je započeo kao politička akcija, a eskalirao u nacionalni šovinizam. Nema sumnje da su većina onih koji su učestvovali u pobuni iz kraja 1944. ili je pomagali bili zavedeni. Nema sumnje da ogromna većina studenata koji su učestvovali u demonstracijama 1968. i 1981. nisu željeli ovakav razvoj događaja. No, oni su se zbili, i albanskom narodu nanosena je ljaga. Tu ljagu treba optati, a za to su u prvom redu pozvani mladi intelektualci. Zašto?

Zato što kao intelektualci imaju mogućnost razumijevanja historijskih događaja, pa stoga i odgovornost ispravljanja pogrešaka. Poznato je da privredno i kultutno zaostajanje stvara kompleks inferiornosti. Tim se kompleksom onda neodgovorni elementi koriste za razbuktavanje nacionalnog šovinizma. Šovinizam vodi nepromišljenim akcijama i nacionalnom zatvatanju,

* S preneraženjem sam ustanovio da je ostalo i van *Atlasa svijeta* Leksikografskog zavoda.

što prouzrokuje još veći šovinizam. U isto vrijeme, šovinizam prouzrokuje revanšizam na drugoj strani, dva šovinizma hrane jedan drugi, i međunacionalni se odnosi truju unedogled. U međuvremenu se iseljavanje nastavlja, a antialbansko raspoloženje u zemlji raste. Ima li izlaza?

Iz svake situacije ima izlaza. Albanskom narodu treba povratiti samosvijest o vlastitoj vrijednosti. Nacionalni je šovinizam supstitut te samosvijesti, on je lažna svijest. Zbog toga formiranje nacionalnog identiteta – a to je osnovna karakteristika etničkih procesa kod Albanaca danas – treba zasnovati na iskonskim narodnim vrijednostima.

Blizina plemenskog društva i važeći Kanon Leke Dukagjinija obično se smatra velikim negativnim opterećenjem kosovskog društva. U izvjesnom smislu to je tačno. Nigdje na svijetu prijelaz iz patrijarhalnog u industrijsko društvo nije bio ni brz ni lak ni bezbolan. No za rješavanje problema o kojem razmišljamo posroji i nešto veoma pozitivno u tom društvu. To je njegov viteški kodeks, a prije svega besa i postulati obraza i zaštite ugroženih.

Aktiviranjem tog viteškog kodeksa mogla bi se probuditi zapretana moralna energija i procesi nacionalne identifikacije usmjeriti pozitivnim kolosijekom. A ako je ovo rezoniranje ispravno, onda je plan za praktičnu akciju očigledan.

S grupom kolega ja bih formirao udruženje kojem možemo dati neko simboličko ime, recimo »Kosovska besa«. Umjesto sakrivanja u ilegalnim organizacijama, otvoreno formiranje jedne javne organizacije bilo bi već veliki korak naprijed u mijenjanju stanja. Ciljevi »Bese« bili bi ovi: pomoć – fizička, pravna, moralna i druga – svakoj žrtvi nacionalnog šovinizma; obtana nealbanskog stanovništva na tragu tradicije albanskih vojvoda koji su branili srpske kulturne spomenike; javno žigosanje svakoga koji je ocrnio obraz nekim nedostojnim činom. Članove udruženja obavezivala bi besa da će se boriti za ciljeve udruženja. Članom udruženja mogao bi postati svaki Kosovar ili Kosovac koji bi dao besu.

Udruženju bi naročito bili korisni studenti prava i sociologije. Našla bi se i neka sredstva da se angažiraju i nezaposleni diplomitani studenti. U selima bi članovi »Bese« prije svega vodili računa o dobrosusjedskim odnosima i pomagali u izgladivanju sporova. Na svaku prijavu koja bi stigla u kancelariju udruženja slala bi se ekipa na teren da pruži odgovarajuću pomoć. Intervenciju zahtijevaju ne samo pojedinačna nasilja nego i maltretiranja koja provodi državna bitokracija.

Kancelarija »Bese« pisala bi podneske, podnosila tužbe, interpelirala funkcionare, obavještavala javnost. Oštećenim Srbima dolazili bi Albanci i ispričali se u ime svoje nacije; oštećenim Albancima dolazili bi mladi Srbi. No, najvažniji zadatak »Bese« bila bi prevencija iracionalnog ponašanja. Njeni bi članovi razgovarali s potencijalnim izgređnicima. A posebno bi valjalo razgovarati s mladim regrutima, koji – ako su zavedeni šovinističkom mržnjom – mogu

učiniti kriminalne delikte. Da li bi takva akcija mogla uspjeti? Nekad su mladi skojevci slične akcije obavljali kao od šale. Prema tome, može se ako se hoće.

Nije ovdje mjesto da se ulazi u daljnju razradu organizacionih mogućnosti. »Besa« može surađivati i s drugim organizacijama na terenu, kao i s omladinskim organizacijama iz drugih krajeva zemlje. Budući da je osnovni cilj »Bese« iskorjenjivanje nacionalnog šovinizma, ona može uspjeti jedino kao pokret. A za to je potrebno masovno članstvo i odsutnost bilo kakvog državnog miješanja. Da bi uspjela, »Besa« mora imati legitimaciju autentičnog narodnog pokreta, pokreta mladih Albanaca koji štiteći ugrožene i borbom protiv nepravde štite dostojanstvo vlastitog naroda.

Kad se jednom prilike počnu mijenjati i na Kosovo se povrati sigurnost i spokoj, »Besa« postaje nepotrebna, i ona se može raspustiti. Sad političke organizacije mogu poduzeti akcije koje nađu za shodno na ravnopravnoj osnovi. »Besa« bi morala pripremiti uvjete da političko samoopredjeljenje postane moguće.

No, »Besa« bi mogla odigrati još jednu značajnu ulogu: presađivanje institucije skandinavskog *ombudsmana* na balkansko tlo. Prije raspuštanja, pokrajinskim zakonom (ili ustavom, ako se to ne da izbjeći), može se institucionalizirati javni pravobranilac građana koji kao državni predstavnik građana postupi po njihovim žalbama. Ovakva institucionalna inovacija imala bi izuzetno značajne posljedice za demokratizaciju javnog života u Jugoslaviji. Sredina iz koje bi takva inovacija potekla afirmirala bi se u očima cjelokupne jugoslavenske javnosti.

15. Jugoslavija – federacija balkanskih naroda

Razumijevanje historije

Kosovo je tragična epizoda naše poslijerevolucionarne historije. No, to traumatično iskustvo naučilo nas je ponešto i o nama samima. Važno je da se ta lekcija dobro upamti.

Situacija je na prvi pogled paradoksalna. Nacionalno pitanje riješeno je u Jugoslaviji na neusporedivo višoj civilizacijskoj razini nego kod naših susjeda. Na to smo s pravom bili i ostajemo ponosni. I onda doživljavamo kosovsku erupciju! Objašnjenje da se radilo o neprijateljskoj zavjeri neozbiljno je – da upotrijebim najblažu kvalifikaciju. Nije sporno da je bilo indoktrinacije, da je nedoraslo političko vodstvo Pokrajine plutalo na nacionalističkim strujanjima i da su ilegalne grupe proizvele neke efekte. Ali, pravo je pitanje: zašto je to bilo moguće?

Kako se ponašaju naši susjedi? U Grčkoj, makedonska manjina nema nacionalnih prava u jugoslavenskom smislu riječi. Makedonci nemaju svojih prosvjetnih ustanova, politička je autonomija nezamisliva, a makedonski jezik proglašen je nepostojećim. Išlo se čak dotle da se diplome Skopskog univerziteta nisu priznavale. Ni grčki partizani nisu se drugačije ponašali (Pleterski, 482).

Ista sudbina zadesila je Makedonce i u »socijalističkoj« Bugarskoj. U Bugarskoj, osim Makedonaca, živi i kompaktna turska manjina; Turci predstavljaju oko desetine stanovništva, ali su proglašeni iskonskim Bugarima. Da o tome ne bude nikakve sumnje, Turci su natjerani da pobugare svoja prezimena. U Rumunjskoj živi više od dva miliona Mađžara, koji su podvrgnuti permanentnoj diskriminaciji, tako da su politički odnosi između Rumunjske i Mađžarske zamrznuti. Jugoslavenski Mađžari nemaju nikakvih problema te vrste. Oni su, štoviše, bili domaćini svojim zemljacima kad su oni, u 1956., masovno bježali iz svoje države pted sovjetskom okupacijom. Turci su svojevremeno izvršili genocid, nad Jermenima (Armencima) tako da im se oni i dan-danas svete ubijajući turske diplomate širom svijeta. Nedavno je na turski prevedena *Encyclopaedia Britannica*, a turski je izdavač dospio u zatvor jer u knjizi piše da je jermenska (armenska) država postojala u jedanaestom stoljeću u Južnoj Anadoliji. U Turskoj živi i jedan od najnesretnijih naroda u našoj blizini, Kurdi, koji se neprestano bore s oružjem u ruci i koji su

podijeljeni među pet tuđih i neprijateljskih država bez ikakva izgleda da se ujedine i formiraju vlastitu državu. U Italiji živi kompaktna manjina od oko 200.000 Albanaca. Oni imaju svoja kulturna udruženja, ali ih zakonodavac ne priznaje kao nacionalnu manjinu.

A što da se kaže o Albaniji, gdje živi oko 120.000 do 150.000 Jugoslavena, pretežno Makedonaca (oko 100.000)? (Lopušina, 125) Oni se ne smiju okupljati u grupe veće od petero; ne mogu kontaktirati sa svojom ambasadom; ne mogu posjećivati rodbinu i prijatelje u Jugoslaviji; mijenjaju im se imena po posebnom dekretu koji kaže da »državljeni koji imaju neprikladno ime sa političkog, ideološkog i moralnog stanovišta i ponižavajuća prezimena, moraju ih zamijeniti«; drugim dekretom mijenjaju se slavenski nazivi naselja u albanske; Makedonci, Crnogorci, Srbi i Torbeši (muslimani iz Crne Gore) prisilno se asimiliraju.

U ovakvom okruženju jugoslavenska autonomija Kosova, s Albancem koji je predsjednik jugoslavenske federacije, upravo zato što je Albanac – djeluje pomalo nestvarno. Otkud onda studentski bunt?

Paradoksalne situacije dovode do paradoksalnih odgovora. Kosovski revolt izraz je snage, a ne slabosti Jugoslavije, izraz je izuzetnih dostignuća, a ne historijskog zaostajanja. Jugoslavenska revolucija podigla je razinu aspiracija jugoslavenskih građana, među njima i Albanaca, neobično visoko. Standard za uspoređenje nisu balkanske performanse naših susjeda, pa čak ni evropski standardi nisu mjerodavni. Standarde je autonomno postavila jugoslavenska revolucija. A ti standardi nisu bili zadovoljeni. Došlo je do sve većeg raskoraka između proklamiranih ciljeva i ostvarenja. Država je zakazala, njena balkanska komponenta nije bila prevladana. Konzervativna kontrola, nametnuta početkom 70-ih, dovela je do općeg debakla. Kosovo je samo jedna epizoda jugoslavenske krize.

Ako dobro razumijem narodne sentimente, Kosovari – za razliku od albanskih šovinista – protestiraju ne zato što se žele otcijepiti već upravo zato što žele živjeti u Jugoslaviji. Ali to žele kao ravnopravan narod u vlastitoj državi, a ne kao nacionalna manjina u tuđoj državi isključivih Južnih Slavena. Kako je u Jugoslaviji simbol nacionalne ravnopravnosti republika, oni traže republiku. Čak i albanska emigracija, npr. u Ženevi, u javnim demonstracijama traži republiku, a ne otcjepljenje. Postoje, naravno, i ekstremisti koji su separatistički orijentirani. Ali takvih ima i među jugoslavenskim Slavenima.*

* U naknadnom umetku revidiranog teksta odrednice »Albanci« drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* nalazi se ova ocjena kosovskog bunta: »One [snage albanskog nacionalizma i iredentizma] su se snažnije oglašile već 1968, a zatim su organiziranim nacionalističkom indoktrinacijom, naročito izvjesnih slojeva inteligencije, studentske i srednjoškolske omladine, pripremile i organizirale u martu i aprilu 1981 kontrarevolucionarne nacionalističke demonstracije. Cilj tih demonstracija bio je da se izvrši nasilna promena ustavnog poretka i razbije teritorijalni integritet zemlje, tj. da se čitav razvoj Kosova i Jugoslavije nasilno okrene u potpuno suprotnom istorijskom smeru (rasistički zahtev za 'etnički' čistim albanskim Kosovom, odn. za okupljanjem svih Albanaca i proglašenjem Kosova 'Albanskom republikom', re u tom smislu za proterivanjem

Da bih sebi objasnio što se na Kosovu desilo morao sam u izvjesnoj mjeri prostudirati balkansku historiju – koju, kao i razne druge historije, naši historičari još se uvijek nisu potrudili da napišu. Iznenadilo me otkriće koliko veliku ulogu igraju slučajnosti u historiji. Pod slučajnostima mislim na svjesnu ljudsku akciju. Da Srbi, kojim slučajem, u određenom kritičkom trenutku nisu imali efikasnije političare i vojskovođe od bugarskih, Makedonci danas ne bi bili nacija. Zvuči grubo, ali je istinito.

Naime, da su za vrijeme balkanskih ratova Bugari okupirali Makedoniju – kako je za njen veći dio, uostalom, bilo dogovoreno – vardarska Makedonija dijelila bi danas sudbinu pirinske Makedonije, a to znači da makedonska nacija ne bi uspjela da se oformi.* Bilo bi, vjerovatno, makedonskih revolucionara, koji bi punili bugarske tamnice, ali to nije dovoljno za formiranje nacije.

Da Austrijanci nisu dovoljno jako inzistirali na svojoj zoni utjecaja poslije balkanskih ratova i da se američki predsjednik Wilson nije tako tvrdoglavo držao svojih načela o etničkom samoodređenju, Albanija bi, vjerovatno, ostala podijeljena. U tom slučaju jedina albanska država nalazila bi se danas unutar Jugoslavije. Nadalje, oslobođenje Makedonije i Kosova od Turaka u balkanskom ratu nije bilo učinjeno s namjerom da se obrazuje makedonska država i kosovska autonomija. Zbog toga bi se moglo govoriti i o osvajanju Makedonije i Kosova od strane Srbije (i Crne Gore). Međutim, jugoslavenska revolucija sa svojim programom nacionalne emancipacije dala je ratovima srpskih vojnika historijski oslobodilačko značenje. I u tom smislu 1912. Srbi su zaista oslobodili Makedoniju i Kosovo.** A historija je zatim realizirala program srpskih socijalista. I, na kraju, da nije bilo Staljinova miješanja, najvjerovatnije bi došlo do federacije između Jugoslavije, Albanije i Bugarske, što je bio davnašnji san balkanskih socijalista. Ali, kako je pokazao kasniji razvoj, jugoslavenska država, očigledno, nije bila zrela za takvu federaciju. I da je do nje došlo, ona bi se, posve sigurno, krajem 60-ih raspala na sastavne dijelove, uz traumatične posljedice.

Navodim sve ovo da bih ilustrirao kako se razumijevanje historije i svjesna

Srba i Crnogoraca s Kosova – kao preduslovom za nasilnu promenu granica i pripajanja Kosova NSR Albaniji« (kurziv moj). Zabrinjava frazeologija neprimjerena jednoj enciklopediji. Navedeni »cilj« nije ničim dokumentiran. Zahtjev za »etnički čistim Kosovom« nisam mogao pronaći ni u parolama demonstiranata ni u pristupačnim dokumentima ni u privatnim razgovorima. Očigledno je da je došlo do eskalacije nacionalne netrpeljivosti, i to obostrane. Ali ta pojava ima sasvim drugačiju genezu. Ukoliko je analiza kosovskih događaja u ovoj knjizi imalo tačna, ova enciklopedijska ocjena upravo je neprijatno pogrešna. Jugoslavenski leksikografski zavod dobro bi uradio da razmotri mogućnost da se odrednica »Albanci« još jednom revidira

* Neposredno pred rat u Jugoslaviji je živjelo oko milion Makedonaca, u Grčkoj oko 250.000, a u Bugarskoj oko 200.000 (Pleterski, 211). Neidentificirani broj Makedonaca živio je u Albaniji.

** Nedavno na Predsjedništvu Savezne konferencije SSRNJ nije prošao prijedlog da se obilježi 75. godišnjica Prvog balkanskog rata. Koliko mi je poznato, protesti su došli iz Makedonije. Odluka Predsjedništva možda je politički mudra, ali za zemlju predstavlja kulturnu sramotu. Zajednička budućnost zahtijeva uvažavanje zajedničke prošlosti. Trebalo je obilježiti Prvi balkanski rat, a isto tako i ustanak Kosovara protiv Turaka te iste 1912. godine.

akcija ne mogu precijeniti. I kako je ispravna ocjena i događaja i akcije moguća samo u dugoročnoj perspektivi.

Balkanska federacija

Ako kosovski događaji išemu treba da nas pouče, onda je to saznanje da Jugoslavija nije više naprosto država južnih Slavena nego da je postala *federacijom balkanskih naroda*. To ne implicira nikakve pretenzije na uključivanje drugih balkanskih država; možda će jednom i do toga doći, a možda i neće: za našu je današnju situaciju to irelevantno. Razmišljajnci, romantičarski, o balkanskoj federaciji, koja će okupiti sve balkanske narode, jugoslavenski su socijalisti *propustili da uoče da se ta federacija već stvara*.

Ideja o balkanskoj federaciji ima dugu historiju. U maglovitom obliku sadržana je još u programu hrvatskih iliraca. Jasnije ju je već odredio Svetozar Matković. Svetozar vidi jedinu mogućnost ujedinjenja srpskog naroda u okviru balkanske federacije, a Srbiji dodjeljuje ulogu revolucionarnog pokretača oslobođenja i ujedinjenja ne samo srpskog već i ostalih balkanskih naroda (Lapčević, 67–69). Te ideje potpuno preuzimaju srpski socijaldemokrati koji na zboru 1903. proklamiraju autonomiju Kosova i Makedonije u okviru Balkanske federacije; to gledište zastupaju u Narodnoj skupštini narednih godina i potvrđuju ga na Kongresu socijalista u Stuttgartu 1907. Lapčević objašnjava razloge:

»1. što je ujedinjenje balkanskih naroda u jednu federaciju (ili i u konfederaciju) jedini uslov otklanjanja međusobnog istrebljivanja na Balkanu, 2. što je ta unija jedino jamstvo da svi balkanski narodi ne budu porobljeni od strane velikih zavojevačkih sila, 3. što tek to ujedinjenje pruža mogućnost za svestrani razvitak balkanskih naroda i 4. što i etnički sastav Makedonije i Stare Srbije (tj. Kosova) i njihov geografski i ekonomski položaj neminovno zahtevaju da ove pokrajine obrazuju samostalnu oblast u balkanskoj konfederaciji (ili federaciji)« (s. 8).

O Božiću 1909. srpska socijaldemokratska partija saziva konferenciju balkanskih partija (Srbije, Bugarske, Rumunjske, Turske, Grčke, Jermenije, Bosne, Hrvatske i Slovenije) koja prihvata srpsko stanovište o demokratskoj samoupravi, uklanjanju granica i punoj ravnopravnosti svih naroda. »Od tada su«, zaključuje Lapčević, »sve socijaldemokratske partije, koje su u konferenciji i u izgdadnji ovoga gledišta uzele udela, živo propovedale rešenje Balkanskog pitanja obrazovanjem zajednice u obliku Federacije Balkanskih Republika« (ss. 169–70).

Ideju o balkanskoj federaciji preuzela je i Kominternu, ali se njome koristila u reakcionarne svrhe, tj. za razbijanje Jugoslavije. Te sam događaje opisao ranije.

U svom izvornom obliku ideja o balkanskoj federaciji pojavila se prirodno za vrijeme narodnooslobodilačke borbe. U tom kontekstu karakterističan je telegram Vrhovnog štaba NOVJ od januara 1944. u kojem se kaže:

»Po našem mišljenju, naši drugovi u Albaniji trebaju raditi na čim tešnjem povezivanju njihove oslobodilačke borbe s našom. Treba popularizirati odluke AVNOJ-a i federativno uređenje naroda Jugoslavije, dalje mogućnosti pristupanja ostalih balkanskih naroda ovoj federaciji, stvaranje jedne jake i velike balkanske države ravnopravnih naroda, koja bi bila snažan faktor u Evropi i pružila velike mogućnosti za svestrani razvitak svakog naroda posebice u toj federaciji, a u isto vreme, kao celina, predstavljala bi veliku silu« (Miljković, 5).

Po oslobođenju od te federacije nije bilo ništa. Velike su je sile spriječile, a balkanski narodi bili su historijski nedozteli da je formiraju. Ipak, ostvarena je jedna – prva balkanska federacija, AVNOJ-ska Jugoslavija. Time se vraćamo na naš osnovni problem.

Ako se pažljivije analiziraju svi današnji sukobi oko Kosova, uočiti će se da korijen leži u različitom odgovoru na jedno jedino pitanje: da li su Albanci »naši« ili »tuđi«. Prilikom osnivanja, Jugoslavija je bila koncipirana kao država Južnih Slavena. Svi su ostali bili nacionalne manjine, što znači »tuđi«. To shvaćanje održalo se do danas, iako toga mnogi dobronamjerni ljudi nisu ni svjesni. Još izvjestan broj godina nakon oslobođenja statističari su u popisima zbrajali »Slavene« i »Neslavene«. To odavna više ne rade. A i inače je »slavenko« shvaćanje dobrim dijelom načeto, što se najjasnije zapaža u koncepciji autonomije kao konstitutivnog dijela federacije. Načeto, ali ne i prevladano.

Ne dovodi se, naravno, u pitanje građanska ravnopravnost. Ona se razumije sama po sebi. Riječ je o etničkoj ravnopravnosti. Ako Albanci nisu »naši«, onda ne mogu imati republiku, onda moraju dati prioritet jeziku »našeg« naroda koji vrši suverenitet na teritoriji gdje žive i općenito su došljaci koji uživaju gostoprimitstvo u tuđoj državi. Ako su »naši«, onda sve to otpada. Onda Albanci ulaze u historiju Jugoslavije, u jugoslavensku književnost, u enciklopediju Jugoslavije*, albanski jezik ima isti tretman kao i slavenški jezici; postaju svoji na svome u cijeloj Jugoslaviji; domaćini, a ne gosti. A jugoslavenska država preuzima brigu o albanskim, jednako kao i o drugim *svojim* manjinama u *stranim* državama.

Budući da je sporni odgovor vrijednosni sud, nemoguć je naučni dokaz u prilog istinitosti jedne ili druge alternative. Svatko ima pravo na svoje mišljenje o tome što je poželjno. No iako nije moguć naučni dokaz o poželjnosti, moguća je naučna interpretacija historije i izvođenje konzekvenci.

Ako Albanci nisu »naši«, onda će se okrenuti »svojima«. Onda postaje

* U sadašnje izdanje *E J* su zaista već i ušli

aktuelno otcjepljenje. Onda nema rješenja kosovskog pitanja. Nacionalni će šovinizam eskalirati i iduća je faza otvoreni terorizam, kačaci u modernom izdanju »crvenih brigada«. Gledište da su Albanci »tuđi« svjesno propagiraju jedino reakcionarni elementi unutar i izvan Jugoslavije. Reprezentativno jugoslavensko gledište sasvim je drugačije. O tome svjedoče istaknute ličnosti naše kulture, fra Andrija, vladika Rade (Njegoš) i vojvoda Marko koji će albanske narodne heroje bez kolebanja uključiti u »vitezove našega naroda«. O tome svjedoči i jugoslavenski socijalistički pokret u cjelokupnoj svojoj historiji od Svetozara i Tucovića pa do narodne revolucije. A ako Albanci jesu »naši«, onda Jugoslavija nije samo država Južnih Slavena već početni oblik Balkanske federacije. Početni zato što federacija ostaje orvorenom.

Kad mi Jugoslaveni razmišljamo o Balkanskoj federaciji, onda prvenstveno mislimo na Bugare. Argumenti su standardni: slavenski narod, sličan jezik, bliska kultura. To je bilo i moje stanovište. No, čini se da je historija predviđela drugi scenarij. Čini se da je prvi kandidat za federaciju Albanija.

Ima li Jugoslavija interesa da primi Albaniju u svoju federaciju? Tehnički gledano, nema. Poželjnije bi bile federacije s Mađarskom ili Austrijom, koje bi kao miraz unijele kapital, znanje i industrijske navike. No, historija se ne ravna po ekonomskim obračunima. Ako »naši« Albanci izraze želju za ujedinjenjem, onda to *postaje* interes Jugoslavije. Razmatrajući ovu mogućnost,* ja je ne propagiram i ne opredjeljujem se. Također ne znam da li će naši Albanci takvu želju izraziti kad to situacija bude realno omogućavala. Moguć je i švicarski razvitak jugoslavenske federacije. No, kad raspravljamo o mogućim pristupima, onda treba izvesti i sve konzekvencije.

Pitanje da li će kosovski Albanci poći putem vojvođanskih Srba ili istarskih Hrvata ili putem švicarskih Nijemaca, Talijana i Francuza – možemo ostaviti budućnosti da ga riješi. To pitanje, očigledno, nije sad aktuelno. Ali, nešto drugo izuzetno je aktuelno upravo sada. Riječ je o odnosima između jugoslavenske i albanske države. Jugoslavenski državni interes zahtijeva nezavisnu i nesvrstanu Albaniju. Strane vojne baze na tlu Albanije ili bilo kakvo potčinjavanje Albanije stranim interesima direktna su prijetnja Jugoslaviji. S druge strane, već i površno poznavanje balkanske historije pokazuje da je Albanija zaostala u ekonomskom i političkom razvoju te je danas najzaostaliya zemlja Evrope upravo zbog svoje izoliranosti. Međunarodna izolacija koju je nametnuo režim Envera Hoxhe posljednjih decenija ponovno je zakočila razvoj Albanije. Vitalni interesi te zemlje zahtijevaju međunarodno otvaranje i oslonac na balkanske susjede. A ako i na koga na Balkanu Albanija može da se osloni, to je Jugoslavija. Kosovari u tom pogledu mogu poslužiti kao most razumijevanja i garancija korektnosti odnosa. Dosada režim u Tirani nije

pokazivao mnogo želje za suradnjom. Međutim, režimi dolaze i prolaze, a egzistencijski interesi naroda ostaju, i na kraju odnose prevagu. Nije slučajno što je zajednička narodnooslobodilačka borba izbrisala granice između Jugoslavije i Albanije. Neće biti slučajno kad se to opet dogodi.

A ako vitalni interesi jedne i druge zemlje upućuju Jugoslaviju i Albaniju jednu na drugu, onda inteligentna politika u službi našeg nacionalnog interesa treba da iskoristi ovu historijsku uvjetovanost. To znači da treba naći načina da se jugoslavensko-albanska granica što prije otvori turistički, kulturno i ekonomski, da se omogući masovno školovanje mladih Albanaca u Jugoslaviji; da se Kosovarima, kao i svim Jugoslavenima, omogući da, kao i nekada, bez viza prelaze jugoslavensko-albansku granicu i da Jugoslavija ishodi za Makedonce, Srbe i Crnogorce u Albaniji bar približno ista manjinska prava kakva uživaju Albanci u Jugoslaviji.

Mogli bismo zaključiti. Kosovsko se pitanje ne svodi na zavođenje reda i mira u jednoj pokrajini. Ono pokreće mnogo dublja pitanja, teorijske i praktičnopolitičke naravi, od kojih su neka egzistencijski važna za zemlju.

Ako je Jugoslavija demokratska država svih svojih građana, koji među svoja osnovna prava ubrajaju i pravo na nacionalno samoopredjeljenje, onda nema razlika između manjina i naroda, pa, prema, tome, ni između Albanaca – ili Mađara ili Talijana ili Turaka itd. – i Slavena. Jugoslavija je jednako slavenska kao što je i ilirska. Albanski narodni preporod jednako je značajan kao i, npr., ilirski, tj. hrvatski preporod. Miloš Obilić i Jure Kastriotić Skenderbeg jednako su legendarne ličnosti i jednako pripadaju historijskoj baštini cijele Jugoslavije. Kad jednom bude izgrađen nacionalni panteon u Novom Beogradu, svi nacionalni heroji naći će u njemu svoje mjesto, a u njemu i oko njega čut će se svi jezici Jugoslavije. Razlika između Albanaca i, recimo, Talijana i Turaka isključivo je kvantitativna. I u odnosu na matične zemlje i u odnosu na Jugoslaviju, Talijani i Turci male su grupe. Romi su također mala grupa, iako nemaju ni matičnu državu.* Sve te mnogobrojne male etničke grupe treba da imaju, a u Jugoslaviji zaista i imaju, kulturnu autonomiju. Albanci su u odnosu na obje države – ne bih želio da se zaletim pa da kategorički tvrdim koja je od njih *matična* – velika grupa, i to zahtijeva političku autonomiju.

* Za ovu mogućnost u Jugoslaviji dosad nije bilo nekog interesa. No, Enver Hoxha shvatio ju je kao najdirektniju opasnost. U svojoj knjizi *Titoisti* on piše: »Tito sa drugovima gaji davnašnji san da se preko Kosova utiče na liberalne snage u Albaniji i na taj način omogući povezivanje Albanije sa Kosovom u okviru Jugoslavije« (cit. prema Hoxha, 195)

* Nije slučajno što je svjetski kongres Roma, posvećen normiranju njihovog jezika, održan upravo u Jugoslaviji (Sarajevo)

PRILOZI

1. Razgovor u Filozofskom društvu Srbije o Kosovu

(Beograd, 22. IV. 1987)*

Drago mi je što sam dobio otvorena, provokativna pitanja tako da mogu na njih sasvim nedvosmisleno odgovoriti.

Prije svega jedna napomena na uvodno Mićunovićevo izlaganje koje obrazlaže i odgovore na kasnija pitanja. Na AVNOJ-u se ne odlučuje o ulazu u Jugoslaviju. Od početka NOB bilo je aksiomatski da se ne priznaje podjela Jugoslavije, to je tekovina od koje se polazi. Na AVNOJ-u se odlučuje o *unutrašnjem* uređenju Jugoslavije na federativnom principu. A tko će tu s kim da se udruži – to je pitanje koje će se poslije rata riješiti. Ta distinkcija mora biti potpuno jasna.

Da se odmah ovdje nadovežem i na distinkciju samoopredjeljenje do otcjepljenja. Tu me Mićunović nije dobro razumio. Ja ne da se zalažem za tu tezu, ja je kritiziram kao neozbiljnu. Nijedna zemlja, uključujući i Finsku, nije dobila pravo na otcjepljenje zbog neke velikodušnosti matične zemlje, odnosno one zemlje koja ju je okupirala. Boljševici nisu Finsku reokupirali samo zato jer to nisu mogli. Nisu čak ni 1940. godine bili u stanju da s Finskom iziđu nakraj, a kamoli u ono vrijeme kad je cijela Rusija bila u rasulu. Istu stvar pokazuju i kavkaske republike. Na Kavkazu je došlo do formalnog proklamiranja nacionalnih republika koje su trajale dvije-tri godine. I onog momenta kad su Trocki i Staljin uspjeli da Crvenu armiju osposobe za okupaciju, ona je otišla na Kavkaz i okupirala ga usprkos svim Lenjinovim patolama o samoopredjeljenju. Tako da nikada u realnoj historiji – računam zadnjih dvjesto godina – to tobože marksističko pravo nije bilo realizirano, a ono što se ne realizira i ne može se realizirati – to nije ozbiljna stvar. Prema tome, po meni, otcjepljenje Kosova uopće ne dolazi u obzir, i baš zato mi danas možemo raspravljati o rješenju kosovskog pitanja. Jer, onog momenta kad mi stanemo na stanovište da oni mogu da se otcijepu, onda je, naravno, veoma problematično priznavanje statusa republike. Ali ako smo i mi i oni potpuno svjesni da o otcjepljenju nema govora, jer ova je država formirana 1918. i takva je kakva je, onda mi možemo raspravljati o unutrašnjoj reorganizaciji države. Onda je

* Transkript izlaganja pripremila je Zdenka Aćin. Objavljeno u časopisu *Theoria*, 1-2/1987.

to jedan legitimni zahtjev koji se ne mora prihvatiti ali o kojem se može raspravljati.

Pitanje zapošljavanja Albanaca – gdje Albanci ne samo da se zapošljavaju nego diskriminiraju druge – pokazuje da nacionalno pitanje kod nas, odnosno tretman nacionalnih manjina, ne samo da nije na nivou naših susjeda nego je i premašilo svaki nivo. To je prešlo u diskriminaciju i nema nikakvog smisla to povezivati sa međunarodnim pravom jer je to naša unutrašnja glupost.

Dragoljub Mićunović: Upravo sada kažeš da su Albanci manjina i da je baš lepo što mi izlazimo u susret manjinama, a malopre si govorio kako se uopšte može govoriti da su oni manjina kada 40% te nacije živi ovde, te da se ne mogu tretirati kao manjina i, prema tome, imaju pravo na republiku?

Branko Horvat: Zašto je to kontradikcija?

Dragoljub Mićunović: Pa jesu li manjina ili nisu? Ako su nacionalna manjina, onda imaju pravo da budu tretirani samo kao nacionalna manjina.

Branko Horvat: Mi smo ih tretirali kao manjinu, a to ne smijemo da radimo. Dokle god ih tretiramo kao manjinu, dotle važi ovo što sam rekao.

Pitanje integracije je, naravno, ključno pitanje. I budući da je moje znanje Kosova vrlo ograničeno, spreman sam da prihvatim svaku sugestiju i zbog toga mi je veoma žao da nijedan Albanac nije ovdje prisutan. To pitanje se u svim civiliziranim zemljama rješava na taj način da se ljudi anketiraju, da se vrši ispitivanje javnog mnjenja, da postoje nekakve političke partije koje se međusobno prepiru u parlamentu, da postoji slobodna štampa – i tek na osnovu svega toga možete da zaključite o mogućnostima i o putevima rješavanja takvog pitanja kao što je integracija. Svega toga u Jugoslaviji nema. Nisam naišao ni na jednu studiju ispitivanja javnog mnjenja ili sociološko ispitivanje na Kosovu. Nakon što je moj rad bio napisan, konačno su se pojavili neki podaci – i to ne sa Kosova, jer tamo se, zbog politike federacije i lokalne oligarhije, ništa takvo ne radi, nego u Hrvatskoj, kao nusprodukt ispitivanja položaja nacionalnih manjina u Hrvatskoj. I ti podaci su, koliko god su fragmentarni, koliko god je to specijalni segment Albanaca koji su migrirali u Hrvatsku i tamo se zaposlili – budući da ih malo ima, pitanje je koliko je reprezentativan taj uzorak – ipak jedini kvantitativni podaci koje imamo. Oni su indeks neintegritnosti kulturne, jezičke itd.; jednostavno, osjećaju se separatni. Iz tih podataka izveo bih sljedeći zaključak: kad Albanci dođu u sredinu koja im omogućava drugačije ponašanje, oni se počinju ponašati kao ostali Jugoslaveni. Prema tome, mi moramo stvoriti mogućnosti da se oni ponašaju kao drugi Jugoslaveni.

Kolega Kovačević očigledno nije pažljivo čitao ono što sam napisao u svom radu o Kosovu. Ja nikad nigdje nisam rekao – niti mi je palo na pamet – da je demagogija govoriti o tome da je u čitav niz slučajeva, čak ponegdje i masovno, došlo do maltretiranja, diskriminacije itd. Srba i Crnogoraca na Kosovu, ali je demagogija iskorištavati to za sređivanje računa da je Srbija eksploatirana u novoj Jugoslaviji i da Srbi uvijek zarađuju u ratovima, a gube

u miru. To jest demagogija. I kad se te dvije stvari povežu, onda nastaje jedna vrlo opasna nacionalistička konfuzija, i ja sam protiv toga. Prema tome, da bude savršeno jasno, nevini, nikom krivi i nedužni građani na Kosovu, prije svega Srbi, a zatim Crnogorci i Turci, zaslužuju da se mi svi – ne samo Srbi i srpska država – svi Jugoslaveni angažiramo da to bezakonje prestane, ali iz toga ne slijedi nikakvo sređivanje drugih nacionalističkih računa.

Tačno je, naravno, da je samo ujedinjenje Jugoslavije anuliralo bukureštanski mir. Možda je opet u pitanju jedna nespretna formulacija: u kontrastiranju toga ja sam insistirao na tome šta se desilo za vrijeme revolucije i šta se desilo poslije nje. Naročito sam htio da istaknem kako su se ti legitimiteti stvarali. I nema nikakve sumnje, svatko tko je bio u partizanima zna da je to bilo uošte o čemu se uopće nije moglo raspravljati: da učestvovanje u borbi stvara legitimitet za donošenje odluka o uređenju zemlje poslije rata. Ja to ne branim sa pravnim argumentima, jer to nije bila pravna situacija već revolucionarna. I u tom smislu mislim da je Narodni odbor Kosova, koji je donosio odluku o pripajanju Srbiji 1945. godine, tu odluku legitimno donio, jer su u tom Odboru bili ljudi koji su bili u borbi, premda je stanovništvo dijelom bilo kontrarevolucionarno i pomagalo onu bunu koja je nastala krajem 1944. godine.

I, na koncu, družo Kovačeviću, pitanje demokracije i razvoja – to nije stvar logike, to je stvar činjenica. Činjenica jeste da smo mi do 1964. godine imali prilično nedemokratsku državu i najbrži razvoj na svijetu. Činjenica jeste da smo 1965. nadalje imali jedan doduše kratkotrajan, ali snažan, razvoj demokracije, naš politički život je nesumnjivo bio najdemokratskije organiziran između 1965. i 1972. godine, iako je donio nacionalizme – što su naši, balkanski, paradoksi – a u isto je vrijeme došlo do usporavanja razvoja. To su činjenice, i mi te činjenice moramo objasniti, a ne možemo izvoditi logičke zaključke da, kad god idemo na demokratizaciju, onda će biti usporavanje rasta; kad god idemo na totalitarizam, da će biti ubrzavanje rasta. To je besmislica. Mi činjenice moramo historijski objasniti i tek onda možemo doći do nekog zaključka šta će se desiti u budućnosti. Očigledno je da ono što na Kosovu ne valja jeste i nedostatak demokracije i nedostatak razvoja.

Odmah da kažem da nisam govorio o pravdi zato što nisam govorio o emocijama već sam vršio jednu sociološku i politološku analizu. Kad bismo govorili o psihologiji, onda bismo, možda, govorili o pravdi i nekim drugim elementima. Mene ovdje zanima rješenje kosovskog pitanja a ne rješenje pravde. O pravdi svatko može da ima svoje mišljenje, a o stvarima o kojima sam govorio da ih treba riješiti ne može svatko da ima svoje mišljenje, jer je to stvar argumenata. O pravdi nema argumenata, jer je za jednog ovo pravda, a za drugog ono. O kriminalu ima argumenata. Postoji kriminalni zakonik koji kaže da tko god nekoga siluje, *bez obzira na motive*, ide u zatvor na određeni broj godina. Ja razumijem vas, družo Popoviću, jer ste vi na licu mjesta radili sa tim ljudima i vi ste pod dubokom impresijom toga što se desilo. To je,

naravno, nepravedno, i to je strašno: silovati djecu, to je užasna stvar. Svatko tko je malo studirao psihologiju jasno zna šta ta trauma znači, ali miješati taj vid analize s analizom koju sam ja htio da izvršim – to jednostavno ne ide skupa. Inače, dobivamo bučkuriš koji ništa ne znači. Pitanjem pravde mi nećemo riješiti problem Kosova. Problem Kosova rješava se na drugi način.*

Kosta Mihajlović: Silovanje jeste kriminal kao i svaki drugi kriminal, ali da li u njemu postoji i jedan pritisak na srpsko stanovništvo?

Branko Horvat: Očigledno da postoji pritisak.

Kosta Mihajlović: Drugo, prodaja zemlje nije samo puka prodaja poljoprivrednog zemljišta, već prodaja nacionalne teritorije.

Branko Horvat: E, to već ne stoji. Nacionalna teritorija je cijela Jugoslavija. Možda netko toj prodaji daje taj smisao, ali objektivno taj smisao ne postoji, jer se Jugoslavija nikome ne prodaje. I sve dok se mi budemo držali toga da postoji država Srbija, država Hrvatska itd., onda ćemo, naravno, govoriti o prodaji nacionalnog teritorija. Ali, onog momenta kada se složimo da postoji jedna država, a to je Jugoslavija, onda nema nikakve prodaje niti rasprodaje – što, naravno, ne eliminira sve ostale elemente: represije, pritiske, maltretiranja, nepravde itd.

Ali, da se vratim na pitanja koja su mi bila postavljena.

Prije svega, htio bih da kažem da potpuno dijelim mišljenje kolege Svete Stojanovića i kolege Ljube Tadića – usprkos tome što se Tadić kasnije sa mnom nije složio. I kod toga odgovaram na pitanje koje je naknadno postavljeno: kako gledam na problem Vojvodine i problem Kosova. Potpuno kao i Sveta Stojanović. Vojvodina je autonomna pokrajina Srbije, u njoj žive Srbi, ima nekih specifičnosti, i zato je autonomna pokrajina. Kosovo – ne danas, jer su albanski šovinisti to onemogućili, ali u perspektivi, bar mi intelektualci možemo nekako sagledati tu perspektivu – u perspektivi treba da bude jedna od republika balkanske federacije, sedma republika. Kad će se ta perspektiva ostvariti, odnosno kad ćemo imati pretpostavke da se to može uraditi, ja to ne znam, ali to u velikoj mjeri ovisi o samim Kosovatima. No, ako se oni budu razumno ponašali, onda bi se to moglo relativno brzo ostvariti. Ne mislim da bi se to moglo ostvariti – takav dojam može se dobiti iz Svetinog izlaganja – na taj način što je prva faza ukidanje paragrafa 133, druga faza republika Kosovo. To, očigledno, ne ide, iako je sasvim jasno da bez ukidanja verbalnog delikta uopće nema govora o bilo kakvom rješavanju ne samo kosovskog pitanja nego političkih pitanja u Jugoslaviji uopće.

Problemi koje je naveo Ljuba Tadić, i ono gdje se on sa mnom ne slaže, kad govori o naivnosti o ulozi republičkih delegata. Nisam ja naivan. Ja tačno

* U odgovoru na primjedbu recenzenta dajem ovdje još jedno kratko objašnjenje. Kriminal je, očigledno, nepravedan, i tu je raspravljanje o pravednosti suvišno. O onom što nije kriminal, ili nije s njim u neposrednoj ili posrednoj vezi, suprotstavljene strane imajuće različito mišljenje. Staviti se u ulogu arbitra u takvim situacijama, smatram jednako arbitrarnim koliko i prepotentnim. I jedno i drugo može samo otežati rješavanje problema

znam da delegat brani svoju fotelju, što znači svoju političku regiju. Možda je i to bilo nespretno rečeno, ali ja sam mislio da argumentacija da Srbi kao nacionalnost nisu zastupljeni u odlučivanju – ne stoji. Jer delegati iz Vojvodine, koliko god odlučuju suprotno interesima »neautonomne pokrajine« Srbije, odnosno Srbije van pokrajina, oni ipak odlučuju kao Srbi. To je nesporno. U tom smislu srpska nacionalnost ima više predstavnika u federaciji nego ostale nacionalnosti. Draža Marković i Boško Krunic su duplirali srpsko predsjedništvo SKJ bez obzira na njihova lična neslaganja. Ali ja mislim da ćemo se Tadić i ja odmah složiti da takvo odlučivanje ne samo da nema nikakvog smisla, nego da to nanosi ogromnu štetu Jugoslaviji u cjelini i svakoj od tih regija posebno.

Ja ne znam da li se Veli Deva samo tako može otpisati. Ne zbog njegovih ličnih karakteristika – koje su irelevantne – nego treba se pitati gdje je on to rekao. On je to rekao na srpskom partijskom skupu. Po mom mišljenju, da je netko to mogao osporiti, to bi na tom mjestu bilo osporeno.

Ljuba Tadić: Oružje koje je prikupljano na Kosovu, prikupljano je kod svih i jednako. Ako su Albanci imali više oružja, oni su više stradali kao broj, a i Srbi i svi ostali bili su pretresani.

Zatim, prizrenski proces. Ljudi sada govore da nikakve rehabilitacije nije trebalo raditi, jer je sve to tačno bilo, postoje najnoviji podaci o tom tzv. prizrenskom procesu.

Branko Horvat: Čitao sam i te podatke. Ni prvi podaci ni drugi podaci ne izgledaju mi uvjerljivo.

Ljuba Tadić: Ali ja ne mogu verovati prvim podacima koji su bili plauzibilni za vreme brionskog plenuma. U tom brionskom plenumu ima svega i svačega, ne samo policije, nego i mnogih drugih stvari.

Branko Horvat: Ja na brionski plenum gledam kao na prvu priliku u posljednjoj historiji Jugoslavije da se o policiji govori javno i sa nekim argumentima i nekim činjenicama – i u tom smislu to je izvanredno značajan plenum. Mogu ti reći da sam ja poslije brionskog plenuma dobio uvid u svoj policijski dosje, i vidio sam kakve su svinjarije ljudi oko mene slali policiji i na osnovu čega me je Ranković htio hapsiti kao američkog špijuna. To je ogromna stvar bila u to vrijeme.

Ljuba Tadić: A ja ti mogu reći da je na Filozofski fakultet u to vreme na partijski sastanak došla Latinka Perović i rekla: »Drugovi, šta je? Što ne govorite, ceo narod, novine pišu...?« Do tada niko ništa nije govorio. Nešto je pokojni Vuko Pavićević rekao o običaju, a Veljko Korać je rekao: »Drugarice Perović, možete li vi nama garantovati da neće više biti tajne policije?« Ona je bila zbunjena i rekla: »Ne.« Samo se oružje promenilo. Dosjee imamo i danas.

Branko Horvat: Za ostvarenje demokracije nije dovoljno tražiti unaprijed garancije da neće biti tajne policije. Potrebno je nešto više građanske hrabrosti i angažmana kao što ti sam najbolje znaš. Ljuba Tadić mi je prigovorio što

Crnogorce tretiram kao naciju. To je njihov problem, a ne moj ili tvoj. Ja ih tretiram onako kako se oni sami tretiraju. Dovoljno je pogledati popis stanovništva. U tom pogledu dijelim mišljenje Batrića Jovanovića da su Crnogorci originalno Srbi koji su se uslijed historijskih okolnosti u toj mjeri diferencirali da danas traže nacionalnu autonomiju.*

I na kraju s Ljubinom intervencijom – obranom nacionalizma itd.

U ovoj zemlji su samo dva nacionalizma opasna, to su hrvatski i srpski. To što govore makedonski ili slovenski nacionalisti, to možete otpisati. Jedino što nas mora zabrinjavati i gdje kao intelektualci moramo odmah reagirati jeste svaka pojava nacionalizma u Hrvatskoj i Srbiji. To je za ovu zemlju opasno. To je moj stav. Sada tim nacionalizmima treba dodati i albanski.

Dobio sam sugestiju da pogledam kako se ti nacionalizmi u praksi odvijaju, i mogu da kažem da ja to ponekad i radim. I to na vrlo jednostavan način. Kad se radi o Srbima u Hrvatskoj, ja pitam svoju suprugu kako je tretiraju – jer ona je Srpkinja. I dok je dobro tretiraju, znam da je položaj srpske nacije u Hrvatskoj dobar.

Druga sugestija je bila da se vidi šta Srbi uče iz historije. I moj odgovor je da u Hrvatskoj uče malo iz stpske historije. Isto tako u Beogradu uče premalo hrvatske historije – u tom pogledu moja djeca dobila su skandalozno obrazovanje. I općenito iz stpske, i iz slovenske i općenito jugoslavenske historije uče premalo – i pogrešno! Isto tako i jezike uče premalo. I književnost uče premalo. Cijela stvar je u današnjoj školi deformirana. Slična stvar je bila i u Beogradu. Moja djeca su u školu išla ovdje u Beogradu i bio sam zaprepašten njihovim nepoznavanjem, recimo, prilika u Hrvatskoj i Sloveniji. I to je rezultat ove naše državnosti za koju se neke kolege ovdje toliko zalažu – za te državne narode koji treba da se brane nekakvim državnim okvirima. Toliko smo se zatvorili da više ne poznajemo jedan drugoga, niti možemo da se spotazujemo međusobno.

Glas iz publike: Ako se radi o srpskom narodu u Hrvatskoj, onda bi Srbin u Hrvatskoj trebalo da malo više zna istoriju i književnost svoga naroda nego istoriju i književnost drugih naroda, ako je već Jugoslavija ovakva kakva jeste.

Branko Horvat: Ja tu Jugoslaviju ovakva kakva jest ne prihvaćam jer takva Jugoslavija se raspada.

Glas iz publike: Odgovorite na moje pitanje.

Branko Horvat: Ja odgovaram na vaše pitanje, ne uče ono što bi trebalo da uče. Hoće li Hrvati u Vojvodini učiti posebnu historiju? A šta da se radi u Bosni: tri razna programa historije? Mogu da dodam i ovo. Sjećam se argumentacije Stipe Šuvara (koji je inače apsolutno čist u pogledu nacionalizma) od prije nekoliko godina u vezi sa *Prosvjetom* i tim društvima, da to nije

* Danas sam sklon da odgovor ovako preciziram: Crnogorci su u osnovi srpski (a, možda, djelomično i hrvatski) Slaveni, koji su pretrpjeli snažan ilirsko-albanski utjecaj i slabiji vlaško-rumunjski utjecaj. Na tu etnogenezu nadovezuje se onda i specifičan historijski razvoj koji stvara i crnogorsku državnost

potrebno jer to nisu manjine itd. To su skolastičke besmislice. Ljudi imaju građanska prava, koja, između ostalog, uključuju i to da prave udruženja kakva god hoće i za svrhe kakve god hoće, dok je to u okviru zakona. I nikakav političar nema nikakvo pravo da tumači da Srbi ne smiju imati svoje udruženje *Prosvjeta*, a, recimo, Česi smiju imati svoje udruženje, jer je to manjina. O takvim besmislicama ne vrijedi razgovarati. No, u Hrvatskoj se te besmislice dešavaju. Ali, sada ne treba izvlačiti zaključak da i u Srbiji treba tako da se ponašamo. *Non sequitur*. Mi možemo to eliminirati u Hrvatskoj kao što i u Srbiji moramo eliminirati neke druge stvari.

Rekao bih još nešto o onom što je govorio Mihailo Marković – nadam se da ćemo mi imati prilike da raščistimo ova neslaganja – ali imam utisak da Mihailo kao filozof nedovoljno poznaje ekonomiju, kao što ja kao ekonomist ponekad pravim greške u svojim izletima u filozofiju. Bio je govor o tome da svatko ima pravo da brani neka svoja nacionalna prava. Očigledno je, kao što sam rekao, da Srbi imaju pravo da se bune ako im Stipe Šuvar osporava njihova udruženja u Hrvatskoj. I to su Srbi i uradili. Sad je u Jugoslavenskoj akademiji Čalić osnovao Odbor za praćenje problema Srba i situacije sa Srbima u Hrvatskoj. I to je u redu. Međutim, pitanje zaostajanja Srbije mislim da je sasvim pogrešno postavljeno, ne u tom smislu da Srbija ne zaostaje, jer to su podaci, to je statistika, nego u tom smislu da je to uopće relevantno pitanje. Relevantno je pitanje da *Jugoslavija* zaostaje. Pa zato što *Jugoslavija* zaostaje, između ostalog, zaostaje i Srbija. Tome treba dodati i neke srpske specijalitete kao što je Smedetevo.

Mihailo Marković: Srbija zaostaje u okviru Jugoslavije, a ti govoriš o drugoj stvari.

Branko Horvat: Sad ću doći na to. Nedavno je Aleksander Bajt objavio u onoj svojoj redovnoj publikaciji *Privredna kretanja* jednu hipotetičku analizu – ne ulazim u pretpostavke s kojima je to radio nego ću vam saopćiti samo rezultat. Rezultat je taj da bi Jugoslavija danas mogla da ima dva put veći *per capita* proizvod, i triput veću plaću *svaki* od nas bi mogao da nosi kući. I kad bi to bio slučaj, onda pitanje da li je neka republika 5 procenata ispod ili iznad – sasvim je irelevantno. Ovdje se radi o procentima 200 i 300 posto, a ne pet posto. To je jedan momenat.

Drugi momenat, razlog zašto Srbija zaostaje: primarni razlog jest republičko zatvaranje i, naravno, potpuno pogrešna ekonomska politika. Kad bismo mi imali jedinstveno jugoslavensko područje s mobilnošću kapitala, da se seli gdje daje najveću dobit, da ljudi mogu da se sele tamo gdje su najviše plaćeni itd., mi bismo davno bili izbrisali razlike koje se sad pojavljuju. Onog momenta kad zatvorite granice, onda mora u nekoj republici da se desi zaostajanje, a u drugoj republici napredovanje. I pokušaj da se to rješava – kao što se to čini – na administrativni način dovodi do još većeg zatvaranja i još većeg potenciranja položaja naših lokalnih i regionalnih oligarhija. (Tako ti, Mihailo, ovim svojim pitanjem da Srbija zaostaje, u stvari, daješ direktnu podršku

nacionalnoj oligarhiji Srbije da počne da zastupa te imaginarne interese i da Srbiju još više zatvori i neakvim administrativnim mjerama traži promjene.) Tačno je da postoji opterećenje fondom za Kosovo, i općenito za nerazvijene, ali problem nije u opterećenju. Problem je da je cijeli fond naopako postavljen. Kad mi tražimo pare od Međunarodne banke u Washingtonu, onda moramo cijelu knjigu dokumentacije poslati, po posebnoj metodologiji izračunati rentabilnost projekata, obavazati se kako ćemo to otplaćivati, itd. Ali, kad razvijene republike daju pare Kosovu, ili Makedoniji, ništa od toga se ne radi, pare se daju u fond, a fond to da u regionalnu banku, i oni to dijele kako god boće, bez ikakve kontrole i bez ikakvog računa rentabiliteta. I koji je rezultat? Da su sve te tri republike na rubu bankrota.

Glas iz publike: Napravili ste omašku, Kosovo još nije republika.

Branko Horvat: Izvinjavam se. Htio sam da kažem: sve su tri regije (ali i protiv ovog izraza će netko protestirati) na rubu bankrota. Tako da rješenje nije u tome da se spriječi zaostajanje Srbije kad se cijela Jugoslavija u životnom standardu vratila petnaest godina unatrag. Rješenje je da svi mi krenemo naprijed, a u tom će slučaju zaostajanje Srbije automatski biti regulirano.

Mihailo Marković: U okviru Jugoslavije ne bi trebalo da bude zaostajanja nijedne republike, a druga je stvar što cela Jugoslavija zaostaje.

Branko Horvat: To je kondicional. A indikativ je da je Jugoslavija danas isparcelirana feudalnim granicama i da se u takvoj situaciji zaostajanje i difrenciranje ne da izbjeći.

2. Polemika u Književnim novinama*

Moj pokušaj da izazovem jugoslavenski razgovor o Kosovu nije sasvim uspio. U *Književnim novinama* reagirali su samo drugovi srpske nacionalnosti. Da li je stvar u tome što su zapadnije locirani Jugoslaveni toliko slabo obaviješteni o Kosovu da nemaju što reći? Ili se ćirilica već toliko teško čita da se nisu potrudili ni pročitati? Ili su im se moji stavovi činili toliko očiglednim da komentar nije bio potreban? Simptomatično je da Albanci nisu reagirali. Pretpostavljam da je to zato što oni koji se ne slažu (tj. nacionalistički orijentirani) nisu smjeli, a oni koji su se slagali smatrali su da nije oportuno da se eksponiraju.

Međutim, objavljene reakcije zavaravaju. Mi Jugoslaveni smo još uvijek nacija koja bježi od javnosti i rješava sve probleme u direktnim ličnim kontaktima. Tako sam i ja dobio velik broj pisama, neka su bila duža i od dvadesetak strana. Među korespondentima je, pored Srba, bilo i Albanaca, Makedonaca i Crnogoraca, a zastupani stavovi bili su mnogo interesantniji i autentičniji od onih koji se sreću u publikacijama. Vodio sam za mene izuzetno korisnu višemjesečnu razmjenu mišljenja sa svojim korespondentima. Sada je, čini se, ta diskusija završena, pa jedino preostaje da se odgovori komentatorima iz *Književnih novina*.

1. Zahvaljujem Milošu Mišoviću za korekciju pogreške do koje je došlo prilikom kolacioniranja citata. To što o zloupotrebama UDB-e u odnosu na albanske nastavnike nije bilo riječi na jugoslavenskom već na srpskom partijskom plenumu samo pojačava zaključak da je u to vrijeme u tom pogledu u Srbiji postojalo jedinstveno mišljenje. Slažem se s Vašim tekstom izuzev u jednoj, dosta ključnoj, točki. Navodite da je nekoliko novinara *Rilindje* organiziralo ilegalne organizacije. Točno. No Vi, druže Mišoviću, kao novinar iz svog iskustva znate koliko su kontrolirani novinarski tekstovi i profesorska predavanja. Ne čini li Vam se, nakon dubljeg razmišljanja, pomalo naivnim zaključak da su nekoliko novinara i izvjestan broj nastavnika indoktrinirali hiljade mladih ljudi koji su danas u zatvoru i druge hiljade koji nisu u zatvoru,

* U *Književnim novinama* br. 730–732 (15. IV–15. V. 1987) objavio sam članak *Kosovsko pitanje*. Reagiralo je nekoliko drugova kojima sam ovim tekstom odgovorio u *Književnim novinama* br. 740 od 15. X. 1987.

a isto osjećaju (ne mogu da kažem »misle«, jer se ne radi o racionalnom ponašanju)? Koji su to novinari i učitelji formirali maspok u Hrvatskoj i današnja nacionalna previranja u Sloveniji? Kako to da permanentna kontraindoktrinacija cjelokupne državne strukture nije dala rezultate? Kad su jednom formirani uvjeti za nacionalističku atmosferu, onda se, naravno, javljaju novinari i učitelji koji je dovode do hysterije. Zadatak je analize da otkrije kako su stvoreni ti uvjeti, *zašto je indoktrinacija uopće moguća*. Bio bi naivan i veoma opasan zaključak orijentirati se na hapšenje indoktrinatora u uvjerenju da se time problem rješava. Stvaranje mučenika je obično najefikasniji put da se nacionalizam dovede do usijanja.

II. Prof. dr. Rastislav Petrović tvrdi da Kuči nisu Albanci, navodi nekoliko srpskih imena i kaže: »Svi su pripadali bratstvu Drekalovića. Zamolio bih profesora Horvata... da nam prstom ili perom ukaže na neko od ovih imena da je albansko.« Evo odgovora, doktore Petroviću: Drekalovići. To je najveće kučko bratstvo, a osnovao ga je Albanac Drekalet, što srpski znači Andrijića. Čuveni kučki vojvoda Marko Miljanov, na osnovu narodne predaje, navodi nekoliko verzija o porijeklu Kuča i zaključuje: »... ova treća najviše priliči istini: da su Drekalovići od Đurđa Kastriota, a ostali Kuči od Mrajavčića i da su se ovi naselili u Kuče poslije prospine Mrnjavčića, a oni poslije Kastriotove razure« (*Sabrana djela*, 3, s. 21). Na drugom mjestu Miljanov kaže: »Pošto je Drekalet postao vojvoda Kučima, upravlja je narodom više no druge vojvode, koje su Turci metalili... u svako selo po jednoga; jer Drekalet postaviše Kuči na skupštinu, te stoga je imao vlast ka vojvoda plemenski a ne seljanski« (s. 31). Novija historiografija ponešto je korigirala Miljanova. Lj. Kovačević navodi da su Kuči postali od starijeg, srpskog, i mlađeg, albanskog, stanovništva, koje se, većinom, doselilo nakon što su Kuči potpali pod Tursku. No i za vrijeme srpske vladavine u Kučima je bilo Albanaca. U XVII. vijeku Drekalovići su prešli na pravoslavlje i posrbili se i odatle ona srpska imena, ali je u plemenu još uvijek bilo mnogo Albanaca, pa je od dvojice vojvoda jedan biran od Albanaca (M. Miljanov, *Sabrana djela*, Titograd, 1967., ss. 222–23). Samo ime Kuč je albanskog porijekla i u Sjevernoj Albaniji postoje dva sela s tim imenom. Postoji albanska predaja da Hoti, Kastriati i Klimenti vode porijeklo od Kuča. Također i predaja da Albanci upotrebljavaju riječ kuč kad govore o junaštvu, pa su, prema tome, Kučima ovo ime dali Albanci jer ih smatraju najvećim junacima u tom kraju. Na osnovu ovoga Kovačević zaključuje da se prvobitno, vjerovatno, Kučima zvalo jedno albansko bratstvo ili selo, pa se kasnije ime proširilo na okolna albanska i srpska sela (ibid. ss. 223–24). Albanaca je bilo među Kučima ne samo u XVII vijeku nego ih ima i danas, u XX vijeku, i žive u Zatrijepču (Bankeći), Kočima (Kočići) i jedan dio u Fundani (J. Erdeljanović, *Kuči, Bratonožići, Piperi*, Beograd (1907), 1981).

Možda ambicija dra Petrovića da dijeli lekcije na osnovu nedovoljnog

poznavanja* problema može da djeluje humoristički. Veoma je ozbiljno, međutim, ono što slijedi:

»Prof. Horvat nema pojma o historiji... a usudio se da piše o njoj. Mora da ga je na to naterala neka grdna nevolja, potreba i ko bi znao što drugo, kad se prihvatio pera da piše o nečemu... što mu nije znano i... na osnovu materijala iz kojih je birao ono što odgovara njegovoj unapred postavljenoj koncepciji... Bilo bi mi žao ako bi se pokazalo da je grešku koju je napravio kada su u pitanju Kuči napravio zbog toga, da bi albanskoj iredenti omogućio da se pozove na njegovo, u svetu dobro znano, ime kada pravi kartu Velike Albanije...«

Čemu ova insinucija, druže Petroviću?

III. Sa Zoranom Avramovićem slažem se i želio bih jedino razjasniti jedan nesporazum. Kad ja inzistiram na tome da je pravi problem radikalno ubrzanje privrednog razvoja Kosova, onda se time ističe osnova *dugoročnog* rješenja kosovskog pitanja, a ne implicira se nikakav ekonomski determinizam. Radi se o nužnom, a ne dovoljnom uvjetu za rješenje. Poznato je da je, npr., Baskija najrazvijeniji kraj Španije, a ipak ETA neprestano podmeće bombe. Zbog toga Avramović ne protivrječi meni kad kaže da je pravi problem »radikalno zaustavljanje iseljavanja...« jer se i ja slažem, pa to i kažem, da je to *trenutno* osnovni problem. No ne može se prihvatiti nastavak rečenice »i uspostavljanje onog odnosa koji je poremećen preseljenjem 200.000 Srba i Crnogoraca«. U socijalističkoj zemlji ne radi se o proporcijama već o ljudima. Svakom građaninu Jugoslavije valja omogućiti da neometano živi gdje hoće, a ne da bude maltretiran zbog svoje nacionalnosti. Proporcije su kod toga irelevantne. Zašto se ne bi procenat Srba povećao? Trebalo bi da bude jasno da je zajednička jugoslavenska obaveza da se svakom iseljeniku koji to želi materijalno i moralno pomogne da se vrati na svoje ognjište. Dosljedno tome, nitko se ne smije spriječiti da se iseli gdje god to želi, uključiv i u inozemstvo i, unutar toga, uključiv i u Albaniju.

IV. Milorad Vučelić nije birao riječi, što i mene lišava obaveze da navlačim rukavice. Vučelić najprije postavlja pitanje zašto u Kosovu štite albanski,** crnogorski i, općenito, jugoslavenski intelektualci. I onda, a da nije svjestan toga, odmah sam daje odgovor u slijedećem odlomku koji nosi naslov »Predlozi Branka Horvata« u kome mene zasipa uvredama, o čemu će još biti riječi. Kad sam ja odlučio da prekinem šutnju, žrtvujem nekoliko mjeseci svog redovnog naučnog rada i javim se ne u Zagrebu već u Beogradu, prijatelji – Srbi i drugi – odgovarali su me od nauma, jer da »nisam svjestan što me

* Pogrešna ocjena: iz odgovora dra Petrovića (K. N., br. 742) saznao sam da se ne radi o nepoznavanju već o prešućivanju.

** Kasnije sam od svojih korespondenata saznao da je bilo albanskih priloga, ali ih *Književne novine* nisu objavile

čeka«. Kad je u *Borbi* objavljeno prvo »Pismo srpskom prijatelju« Tarasa Kermaunera, odmah se u istom listu javio netko tko je za mene anonimus u jugoslavenskoj kulturi i proglasio Kermaunera po kratkom postupku »lumpeninteligentom«. Na branim Kermaunera. U kasnijim pismima izrekao je niz nepromišljenosti, zbog kojih, vjerojatno, sada žali, ali radi se o jednoj od istaknutih ličnosti jugoslavenske kulture o čijoj dobronamjernosti i iskrenosti ne može biti sumnje. I bez obzira na sve to – lumpeninteligent! Od političkih funkcionera, Stane Dolanc je dao nekoliko nefrazerskih izjava o Kosovu, i odmah je u štampi dobio otvoreno pismo. Azem Vllasi je pokazao da nije spreman samo slušati već da ima i vlastite kriterije političkog ocjenjivanja – i trenutno su počele javne prozivke i insinucije o dvije stolice. Dragiša Pavlović »olako« upozorava na nacionalizam štampe. Moram reći da je meni lično simpatično ovo prozivanje na red političara od strane građana. Nezgoda je jedino u tome što je veoma jednostrano i pogrešno usmjereno.

Ili šta misli Vučelić o Petrovićevoj insinuaciji navedenoj u točki 2? Ili, npr., o izjavi dr. Vujadina Milanovića, profesora Prištinskog univerziteta, danoj *Dugi*, (26. VI 1987., s. 21), koju je novinar Miško Kalezić zabilježio ovako: »Doktor Milanović na kraju nije zaboravio da ukaže i na proalbansku separatističku indoktrinaciju i na širem jugoslavenskom prostoru, posebno skrećući pažnju na korene *antisrpske* i *antijugoslovenske* projekcije u obimnom tekstu *zagrebačkog* ekonomista Branka Horvata, objavljenom u *beogradskim* 'Književnim novinama' Iznete ideje – rekao je Milanović – ne mogu se posmatrati kao neka sasvim insularna pojava – to je eho duge, duge politike i propagande koje vuku svoje *poreklo čak i od Austrougarske i Nemačke*« (kurziv moj). Lupi i ostade živ! – rekao bi narod. Ako profesor Milanović ovakvim umotvorinama časti svoje albanske kolege na Prištinskom univerzitetu, nije teško zamisliti reakciju studenata i nastavnika.

U atmosferi agresivne netolerantnosti ljudi šute jer ne nalaze partnera za dijalog. Posebno tu netolerantnost osjećaju jugoslavenski orijentirani Albanci. Kad se na nekom srpskom zboru čuje nacionalističko harangiranje – što smo imali prilike vidjeti i na televiziji – onda je to reagiranje uvrijeđenih ljudi, a Albanka Sanije Veselji, koja to kritički iznosi na sjednici CK SKJ, obasuta je uvredama i prijetnjama. A kad neki albanski radnik napiše Kosovo-republika, onda ide u zatvor kao zakleti neprijatelj bratstva i jedinstva. Albanci nemaju pravo na frustracije, to pravo imaju samo Srbi. Usput da napomenem da je taj stav već eskalirao u općenito ponašanje: tvrdi se da nema simetrije u nacionalizmima; po Vučeliću, ne može se srpski nacionalizam uspoređivati s maspokom. Pojedinci već idu i dalje, pa tvrde da se četnici ne mogu uspoređivati s ustašama. Izmišljena je već i terminologija: hrvatski (slovenski, makedonski, albanski) nacionalizam je agresivan dok je srpski nacionalizam defenzivan. No da se vratimo Albancima.

Kad u nekom selu budu pretučeni srpski omladinci, onda je to gnjusni zločin. A kad budu pretučeni albanski omladinci, onda su to pojedinačni

slučajevi. Kad se na Kosovu polupaju prozori na srpskoj kući, onda to vodi u genocid. Kad se polupaju izlozi na albanskim radnjama u srpskim gradovima, onda je to revanšizam neidentificiranih lica.

Kad se na Kosovu desi neki incident, štampa to objavljuje iduće jutro – i to je dobro. Kad se u Beogradu ili Požarevcu dogode incidenti u obrnutom nacionalnom smjeru, to se prešućuje po više tjedana, pa i mjeseci – i to je veoma loše. Srpski ustanak je povijesna prekretnica, a Prizrenska liga – koju je Tucović usporedio sa srpskim ustankom – jest reakcionarna nacionalistička ujdurma. I tako dalje unedogled. Kako sad jugoslavenski orijentirani albanski rodoljubi da se uključe u dijalog? Za intelektualca nacionalistički ispad je nacionalistički napad – nema opravdanog i neopravdanog nacionalizma. Zločin je zločin – ni u jednom krivičnom zakoniku ne postoji kategorija pojedinačnog zločina. A borba za nacionalnu emancipaciju jednako je vrijedna bez obzira o kojoj se naciji radi.

Što se tiče Crnogoraca, pretpostavljam da Vučelić nikad sebi nije postavio pitanje kako to da u Crnoj Gori nema međunacionalne netrpeljivosti koja se javlja na Kosovu, u Makedoniji i u tri srpske općine naseljene Albancima? I donekle srodno pitanje: kako to da Romi i Muslimani, koji predstavljaju značajne nacionalne manjine na Kosovu, ne sazivaju protestne zborove i ne odlaze u Saveznu skupštinu?

Međutim, iako se nedovoljna glasnost albanskih i šutnja ostalih jugoslavenskih intelektualaca može razumjeti, ne može se opravdati. Ocjena »nedovoljno« umjesto »šutnja« kod Albanaca odnosi se na činjenicu da je bilo javnih istupanja, kao što su ona Halita Trnavcija, Bajrama Ademija i drugih. Ustvari, Trnavci je imenima i prezimenima prozvao svoju rođenu političku birokraciju u *Politici* kako to nijedan srpski intelektualac nije uradio ni u *Rilindji*, a nekmoli u *Politici*. No sve je to, naravno, nedovoljno. Ako kosovska tragedija potraje, a intelektualci se konstruktivno ne uključe u akciju, teško će se ogriješiti o interese svojih naroda, a posljedice mogu biti nesagledive.

Vučelić piše: »Horvat se... žali da nema dovoljno informacija. Neinformisan u vezi s Kosovom danas može biti samo neko ko ne želi da bude informisan ili kome je neinformisanost potrebna kao alibi za ćutanje ili *lažan i tobož objektivistički govor*.« Pozvan je u pomoć i filozof Kosik da se pokaže kako »nedostatak informacija spada u određenu vrstu politike, isto kao i *fraze* i *karijerizam*« (kurziv moj). Hvala na insinucijama. No da vidimo kako stoje stvari. O važnom *Prizrenskom procesu* tek je nedavno *Intervju* objavio donekle potpunu, ali nekritičnu informaciju. O ključnom čovjeku pokrajine, Fadilu Hoxhi, tek partijska komisija treba da utvrdi o čemu se radi. Mnoge pojedinsti o zbivanjima na Kosovu tek sada izlaze na vidjelo, a za mnoge još ne znamo. Ne postoji *nijedno* ozbiljno istraživanje geneze 1968. ili 1981. Ne znamo za proporcije pritiska: koliko je iseljavanje uvjetovano regionalnim zatvaranjem – do čega je došlo u svim republikama, osim u Sloveniji – a koli-

ko je rezultat nacionalističkog maltretiranja. Zato do sredine 60-ih nije bilo iseljavanja? Ne postoji nijedno istraživanje javnog mnjenja; nijedna sociološka analiza međunacionalnih odnosa poput onih provedenih u Hrvatskoj i Sloveniji. Ne postoji nikakva socijalno-psihološka analiza zatvorenih i kažnjenih. U uvjetima velikih porodica, rođaćkih i plemenskih veza, 6000 zatvorenih i kažnjenih vezani su neposredno i posredno za preko 100.000 ljudi. Što to znači? Da li je potrebna neka posebna indoktrinacija da se ti ljudi orijentiraju u neželjenom pravcu? Kakve su posljedice ogromne nezaposlenosti, naročito među mladima? I tako dalje. Sociolozima je poznato da kod prijelaza iz tradicionalnog u industrijsko društvo dolazi do pojava anomalije kad tradicionalna etika prestaje važiti, a nova etika još nije formirana. Pojave anomalije vidljive su širom Jugoslavije. One moraju biti naročito izražene na Kosovu, gdje se, među ostalim, žene još kupuju, a nekoliko hiljada ljudi čami u izolaciji zbog krvne osvete. Kad etičke norme popuste, javlja se kriminal koji se u poremećenim međunacionalnim odnosima prelijeva u nasilje prema drugoj naciji. Još nitko nije istražio procese koji se dešavaju kad se anomalija poklopi s formiranjem nacije u višenacionalnoj državi.

I kad Vučelić, usprkos svemu tome, smatra da znamo sve što treba znati, onda je to ignorantna arogancija neobično visokog stupnja, usporediva samo s onom nekih naših političara koji su doveli zemlju u ovu nezavidnu situaciju. Vučelić piše: »Srbija je po toj (tj. mojoj) logici paradoksalnosti uvek na dobitku – u ratu gubi ljudstvo, a u miru teritorije!« Očigledno, autoru nije jasno da je on danas građanin socijalističke Jugoslavije, a ne kraljevine Srbije. Srbija je u dva navrata – 1918. i 1943. – oružjem izraženom voljom svog naroda ušla u državu Jugoslaviju. Na taj način cjelokupni srpski narod ujedinjen je u zajedničkoj državi, što bi inače bilo nemoguće i što Makedonci, Slovenci i Albanci nisu uspjeli postići. Nepoznato mi je da je Jugoslavija bilo kada bila spremna da se odrekne integriteta svoje teritorije. Šta to onda Srbija gubi?

Vučelić nastavlja: »Paradigmatičnost Horvatovom stanovištu je i u tome što on... ne može a da ne aktualizuje neku od oveštalih kominternističkih teza i ideja. Otuda kod Horvata u ovoj prilici već znamenita ideja federacije balkanskih naroda.« Za federaciju balkanskih naroda zalagale su se socijaldemokratske partije balkanskih zemalja davno prije no što je itko pomislio na stvaranje Kominterne. Prednjačila je upravo srpska socijaldemokracija, što joj služi na čast. Teško mi je pretpostaviti da Vučelić to ne zna. A ako zna, zašto meni – i Tucoviću – podmeće Kominternu?

Nepotrebno je da nastavljam. Treba li objašnjavati zašto nitko ne želi ulaziti u ovakvu vrstu dijaloga o Kosovu?

3. Odgovor Srpkinji iz Bosne*

Prvo pismo

Hvala na pismu. Ja razumijem Vaše emocije, ali emocije nisu pouzdan savjetnik u rješavanju problema. Upravo zato sam i napisao ovaj poziv za jugoslavenski razgovor koji je za mene lično bio veliki gubitak vremena jer sam morao prostudirati zapletenu kosovsku historiju. Jedino se u razgovoru emocije mogu uravnotežiti argumentima. Alternativa je ono što se desilo 1941–45.

Predlažem da razmislite o slijedeća dva problema. Citirate Bogdanovića da je u XIV v. na Kosovu bilo svega 2% Albanaca. Podatak je dubiozan, jer se zasniva na turskom popisu koji nije rađen po metodi SZS. No pretpostavimo da je točan. Tada će Vam albanski šovinst odgovoriti da je nekoliko stoljeća ranije procenat Srba na Kosovu bio točno nula, jer su tu živjeli Iliri, tj. preci Albanaca, a Slaveni su bili u ruskim stepama. Ovakvom argumentacijom brzo ćemo stići do pračovjeka – i to ne samo teorijski nego i sa svim praktičnim konzekvencama.

Za razliku od Bogdanovića, ja se zalažem za jedno sasvim drugačije viđenje svijeta. Za mene je Kosovo integralni dio Jugoslavije i stoga je jednako srpsko, kao i albansko; ono je zajednička baština *svih* Jugoslavena – jednako kao što je to i moje Zagorje.

Drugi je problem implikacija onoga što ste naveli, naime da su Albanci, i narod i funkcionari, rođeni neprijatelji Jugoslavije. Takav stav predstavlja direktnu podršku albanskim šovinistima koji nastupaju sa simetričnom tvrdnjom: da su Srbi (a vjerojatno i Jugoslaveni općenito) najveći neprijatelji Albanaca. Konzekvence su očigledne. Predlažem da razmislite o tome kako su Hrvati imali svoje ustaše, Srbi četnike, Slovenci bjelogardejce, a Albanci svoje baliste odn. na Kosovu vulnetare. Ti koljači i šovinsti nisu i ne mogu biti izjednačeni s narodima. Nadalje, kao Bosanci poznato Vam je da su se bosanski muslimani ponašali prema kršćanskoj (dakle, srpskoj i hrvatskoj) raji jednako kao i albanski muslimani i optirali su se za sultana, a ne za Srbiju ili Hrvatsku.

* Autorica pisma reagirala je na moj članak »Kosovsko pitanje« objavljen u *Književnim novinama*

I to se, u odnosu na Srbe, protegnulo djelomično i na razdoblje posljednjeg rata. Pa što iz toga sledi? Da su Bosanci neprijatelji Srba? Jedna bi bila ova zemlja kad bi svatko svakome bio neprijatelj!

Naš današnji problem nije ni srednji vijek, ni nacionalni mitovi, ni šovinističko klanje poslije raspada stare Jugoslavije. Naš problem je da očuvamo i razvijemo novu Jugoslaviju. A u tom okviru, naš problem je da vratimo iseljene Srbe njihovim domovima, da svakom građaninu osiguramo život dostojan čovjeka ma gdje se on nastanio u ovoj našoj Jugoslaviji i da Albance – usprkos drugom jeziku, kulturi i historiji – integriramo u Jugoslaviju kao punopravne građane. Sve što pomaže rješavanju ovih problema, dobro je; sve što odmaže, loše je. Sami problemi nisu stručni već politički. A stav prema njihovom rješavanju predstavlja test za razlikovanje patriota od nacionalšovinista.

Na kraju, niste, na žalost, u pravu kad umanjujete značenje srpskog nacionalizma. On se danas razvija na gotovo identičan način kao hrvatski maspok prije dvije decenije. I ukoliko srpski intelektualci ne prekinu svoju šutnju i javno ne reaguju, čekaju nas vrlo neprijatni dani. Dok se druge zemlje pripremaju za XXI stoljeće, mi se satiremo u izmjeničnim ciklusima nacionalnog šovinizma i birokratske represije.

Drugo pismo

Ima u Vašem pismu mnogo toga sa čime se slažem. Ali isto tako ima i dosta toga što je rezultat nepotpunih ili pogrešnih informacija, čega, vjerovatno, niste svjesni. Ima i jedna nota isključivosti. Da pođemo redom.

1. Preko str. 13–14 prvog pisma nisam »olako« prešao. Naprotiv, smatram krajnje neumjesnim govoriti o Srbiji »svedenoj« na Beogradski pašaluk i slično; o Hrvatskoj, »svedenoj« na bansku Hrvatsku.

Smatram da je i Srbima i Hrvatima domovina cijela Jugoslavija, a ona je dobrano veća od bilo koje historijske Srbije ili Hrvatske.

2. Treba razlikovati predratnu KPJ pod uplivom Kominterne i ratnu KPJ koja je (jedina) svenarodna partija. Nađite nekog starog partizana u kog imate povjerenje pa popričajte o NOB. Vidjet ćete tada koliko su Vaše interpretacije AVNOJ-a i ostalog pogrešne.

3. Moj stav o Ustavu 1974: Ja sam se pripremi tog fatalnog ustava javno odupro još 1970. i 1972. Kao rezultat izgubio sam Katedru i dospio sam na crne liste *Vjesnika* i *Politike*, i ostao sam na njima do danas.

4. *Nož* je odlična knjiga i treba da je pročitate. Problem s Vukom Draškovićem je u tome što nije povukao nikakve pouke iz vlastite knjige, pa se danas ponaša tako kao da se sprema za reprizu *Noža*.

5. Tačno je da su se u Hrvatskoj ugasili ćirilčni listovi. No još ranije je

likvidirana Matica hrvatska. Zamislite što bi se desilo da netko pokuša likvidirati Maticu srpsku?

6. Ćirilica nije srpsko pismo već pismo svih Južnih Slavena, s jedinom izuzetkom Slovenaca, a izmislili su je Makedonci ili Bugari. Zar ste zaboravili, među ostalim, na bosančicu? Dalmatinci su ćirilicu zvali »arvackim« pismom. Čak je i Skenderbeg u Kruji svoju diplomatsku korespondenciju obavljao ćirilicom. I, naravno, kulturna je sramota što se ćirilica ne njeguje.

7. Vlatko Maček je mnogo bolje prošao no što se Vama čini. U Banovinu Hrvatsku bili su uključeni Istočni Srijem, veći dio Hercegovine i dio Bosne, a nastavljali su se razgovori o pripojenju drugih krajeva. Prema tome, zaključuju maspokovci, Hrvatska je okljaštrena dok su komunisti proširili Srbiju na najveću teritoriju u njenoj historiji. Naime, prije ujedinjenja, čitav Srijem bio je uključen u Slavoniju, a dio Sandžaka i cijela Metohija pripadali su kraljevini Crnoj Gori. Činjenice su nesporne, a interpretacija je besmislena.

8. Za vrijeme revolucije glasa se puškom. Imajući to u vidu, granice pojedinih republika odlično su određene. No u međuvremenu prošlo je nekoliko decenija i sada bi – u jednoj demokratskoj zemlji – granice trebalo odrediti referendumom, ukoliko se nekoj većoj grupi građana čine spornim. To vrijedi za Dalmaciju jednako kao i za Kosovo.

9. Nacionalistički ispadi u Splitu su veoma ružan događaj i prije svega odaju primitivizam i nedostatak civiliziranosti. No jednako tako je ružno i razbijanje šiptarskih radnji u Beogradu. Ne počinje li Vas zabrinjavati Vaša selektivnost u odabiranju ružnih događaja kod pojedinih naroda?

4. Odgovor makedonskom korespondentu

Ja sam poslije 1972. godine izgubio svaku iluziju o našim političkim ekipama. Ne očekujem od njih ništa dobro – s djelomičnim izuzetkom slovenskih političara – i svaki pokušaj nekakvog pozitivnog uticanja smatram beskorisnim gubljenjem vremena. Moj je članak o Kosovu bio upućen jugoslavenskim intelektualcima i predstavljao je poziv na razgovor. Zbog teme odabrao sam srpski list kao mjesto razgovora. Test nisu baš sasvim položili, ali mnogobrojna pisma koja primam pokazuju da je od ovog pokušaja bilo koristi.

Zahvaljujem na upozorenjima u vezi s nekim nepreciznostima i nedorečenostima u formulacijama. Uzet ću Vaše primjedbe u obzir kod definitivne redakcije teksta kad budem pripremio knjigu o Kosovu. Međutim, varate se ako mislite da sam u pogledu Makedonaca bio površan. Pomno sam proučio sve meni pristupačne povijesne materijale – kao što znate, malo je ozbiljnih historijskih radova, a zahvaljujući ornosti naših historičara, jedna naučno pouzdana historija Makedonije još nije napisana – i ono što mi je izgledalo sporno raspravio sam sa svojim makedonskim prijateljima. Imao sam i osobnih razloga da o makedonskom narodu ozbiljno porazmislim. Mene su, iz ustaškog zatvora u Slavonskoj Požegi oslobodile upravo makedonske brigade i jedna albanska* i to neposredno prije likvidacije. Da su Vaši Makedonci stigli samo dva dana kasnije, ne bih ja danas imao mogućnosti da s Vama raspravljam o makedonskom pitanju.

Da pokušam sada razjasniti nesporazume koji proističu iz Vašeg pisma.

1. Narod koji ima hiljadugodišnju historiju nije slučajno nastao. Ali igrom historijskih slučajnosti može nestati, kao što se to desilo mnogobrojnim i mnogo većim narodima u historiji svijeta. A ako je formulacija suviše gruba, moglo bi se teći da se može desiti da mogućnosti za nacionalni razvoj budu toliko sužene da normalno konstituiranje nacije bude dovedeno u pitanje.

2. Srpska i bugarska vlada bile su se dogovorile da Bugari okupiraju veliki dio Vardarske Makedonije, a Srbi sjevernu Albaniju. Kako su velike sile naju-

rile srpsku vojsku iz Albanije, srpska vlada našla se oštećenom, pa je kao obeštećenje okupirala i »bugarski« dio Makedonije. Pretpostavljam da su ove historijske činjenice nesporne.

3. Zamislite za trenutak da su bugarski grabežljivci bili uspješniji od srpskih i da su uspjeli okupirati cijelu Vardarsku Makedoniju. Šta bi danas bilo s makedonskom nacijom? Šta bi bilo s normiranjem makedonskog književnog jezika, s makedonskim univerzitetom, s makedonskom inteligencijom, s makedonskom kulturom? Pretpostavljam da ćete se složiti da bi se sve to svelo na nekoliko hiljada patriota u bugarskim zatvorima, i nekoliko hiljada emigranata u novoj Jugoslaviji! Naravno, još uvijek bi postojala mogućnost da se borba nastavi i da u budućnosti dođe do takvih radikalnih političkih promjena koje bi, makar i sa zakašnjenjem, dozvolile formiranje makedonske nacije. No s protokom vremena vjerojatnost za tako nešto bila bi sve manja.

Ništa bolje Makedonci ne bi prošli da su sa svojom federativnom partijom i četiri poslanika ostali u okviru turske republike. Nijednoj etničkoj grupi Turska dosad nije dala nikakvu autonomiju. Sjetite se tragične sudbine Armenaca.

4. Balkanski ratovi bili su oslobodilački ukoliko su balkanske države oslobađale pripadnike svojih naroda od otomanske vlasti, i bili su osvajački utoliko što su uspostavili okupatorski režim nad pripadnicima drugih naroda, u osnovi nad Makedoncima i Albancima. Nema spora o osvajačkim namjerama monarhističkih vojski i vladajućih buržoaskih krugova. Nema spora o tome da je kraljevska Jugoslavija ugnjetavala Makedonce (i Albance). Međutim, historijski događaji ne ocjenjuju se na osnovu intencija njihovih aktera. Historijski događaji dobivaju svoje pravo značenje samo u jednom dužem historijskom kontinuitetu. I u tom smislu jugoslavenska revolucija dala je ratovima Srbije i Crne Gore oslobodilački karakter. Govoreći političkim jezikom, stpski komunisti iskupili su gtijehe srpske buržoazije. A, osim toga, hegemonija dvotske kamarile prije rata ne može se interpretirati kao hegemonija srpskog naroda. Srpski seljaci išli su u ratove da oslobađaju. Što su rezultate tih tatova iskoristile razbojničke grupe na vlasti, treba kao zaslugu pripisati isključivo njima. Ukoliko se sadašnji političko-ekonomski kaos nastavi, bojim se da ćemo na sličan način morati braniti i jugoslavensku revoluciju.

5. Za vrijeme svojih boravaka u Bugarskoj i Grčkoj ja sam se posebno zanimao za položaj Makedonaca. Ustanovio sam da asimilacija teče brzo, a animozitet prema makedonskoj *etničkoj posebnosti* postoji ne samo kod vladajućih krugova već i među širokim slojevima, uključujući – što me je posebno iznenadilo – socijaliste i komuniste u Grčkoj. Stoga očekivati razvoj makedonske nacije u okviru Bugarske ili Grčke spada u domenu patriotskih fantazija. Jedina mogućnost ujedinjenja makedonskog – i slično tome albanskog – naroda ostaje u balkanskoj federaciji. A kako su današnji vladajućii krugovi balkanskih zemalja preuzeli manire svojih buržoasko-monarhističkih prethodnika – šanse za ostvarenje balkanske federacije su minimalne.

* Slavonsku Požegu oslobodile su 21. aprila 1945. dvije makedonske divizije, 42 i 48. U sastavu 42. divizije borila se 7 albanska udarna brigada

Iz navedenih razloga ja zaista žalim što makedonski intelektualci nisu smogli snage da razumom prevladaju emocije i da pruže podršku općejugoslavenskoj proslavi oslobodilačkih tekovina balkanskih ratova. Ako želimo graditi sadašnju – i buduću – zajedničku državu, onda se moramo naviči da i historiju smattamo zajedničkom.

5. Bujanska konferencija i njena prehistorija

I*

S velikom nelagodom pročitao sam članak pod gornjim naslovom našeg uvaženog modernog historičara Branka Petranovića, koga izuzetno cijelim. Razmišljajući o tom članku, moj je osjećaj nelagode sve više rastao, dok na kraju nisam zaključio da moram javno reagirati. U situaciji kakva je stvorena, očigledno je da albanski intelektualci ne mogu reagirati. Ma kakve argumente iznijeli, bit će žestoko napadnuti, ili kao nacionalni šovinisti ili kao nacionalne izdajice. A nitko ne voli takve etikete. Srećom, međutim, ova naša nemirna zemlja dovoljno je šarolika da se uvijek nađe netko sa strane tko može pokušati graditi mostove razumijevanja. Petranović u svom članku ne navodi neke važne nove historijske činjenice koje već ne bi bile poznate – sve smo to u posljednjih nekoliko godina više puta čitali u raznim publikacijama. Ono što je novo jest zahtjev: »Rukovodstvo Kosova je dužno da je (bujansku rezoluciju) povuče, poništi i javno se distancira od ovoga akta u delu gde je reč o izjavljenoj separatističkoj želji.«

Za žaljenje je da jedan profesionalni historičar ne uspijeva kontrolirati svoje emocije i u jedan historiografski tekst ubacuje svoj lični politički stav kojemu tu nije mjesto. Na taj način postaje očigledno da je članak upravo i pisan sa namjerom, a zatim i objavljen, u dva naša vodeća dnevna lista, *Borbi* i *Politici*, s istom namjerom koju jugoslavenski Albanci općenito, i pokrajinsko političko vodstvo posebno, ne mogu drugačije interpretirati nego kao javno ponižavanje. Taj članak će velikoalbanski nacionalisti dočekati s likovanjem. Teško shvaćam kako jedan profesionalni historičar nije bio svjestan usluge koju je učinio nacionalšovinistima? Kad jedan srpski historičar u *Borbi*

* Neposredno prije partijskog plenuma o Kosovu *Politika* od 30. maja do 2. juna (i *Borba* simultano) objavila je u nekoliko nastavaka članak Branka Petranovića o Bujanskoj konferenciji. Članak je bio pristrasan i činjenično netočan i mogao je nanijeti neprocjenjivu političku štetu. Zbog toga sam svoj komentar poslao *Politici* (i *Borbi*) uz ovo popratno pismo glavnom uredniku Živoradu Minoviću: »Molim Vas da objavite ovo moje reagiranje na članke dra Petranovića objavljene u Vašem listu. Meni je poznato da je moje ime u *Politici* na crnoj listi, no ukoliko bih ovo reagiranje objavio negdje drugdje, to bi moglo imati nepoželjnih političkih posljedica.« Kao što se moglo očekivati, tekst je ostao neobjavljen, što samo po sebi govori o kvaliteti jugoslavenskog dijaloga o Kosovu. Srećom, međutim, redakcija *Politike* ne predstavlja srpske intelektualce, pa sam odlučio da i ovaj tekst pošaljem na adresu Francuska 7. Slijedi originalni tekst sa dodatkom od nekoliko rečenica i ispuštanjem jedne kao nepotrebne. Tekst je objavljen u *Književnim novinama* 15. X. 1987.

i *Politici* traži da se Bujanska rezolucija poništi, ne bi trebalo čuditi ako uskoro jedan albanski historičar u *Rilindji* ne zatraži njeno legaliziranje. Daljnji tok događanja nepotrebno je opisivati. Međutim, historijski događaji se ne »poništavaj« i ne »vaskrsavaju«. Oni su se zbili, i njih treba proučavati i povući pouke.

Ja nisam profesionalni historičar i nemam namjeru da se upuštam u historiografsku analizu. Moja jedina kvalifikacija za ocjenjivanje ovog događaja iz *naše* narodnooslobodilačke borbe jest u tome što sam u historiji, koja se zove NOB, sam učestvovao. Gledajući kroz prizmu tog iskustva, moje viđenje Bujanske konferencije sasvim je različito od Petranovićevog i svodi se na svega nekoliko jednostavnih zapažanja:

1. Petranović piše: »Jedan separatistički akt je praktično poništen od strane CK KPJ, načelno i politički, neposredno pošto je bio i formulisan.«

Ta kategorička izjava jednostavno je suprotna historijskim činjenicama. Koliko je meni poznato, ne postoji partijski dokument u kom je rezolucija ocijenjena kao separatistička i kao takva poništena. U pismu CK KPJ Oblasnom komitetu za Kosmet, koje, naravno, spominje i Petranović, kaže se naprotiv: »Rad oko oblasnog odbora u osnovi je pravilan, a proglašen je pravilan i lep. Mi vam, u vezi s tim, ukazujemo na to – kako treba da priđete nacionalnom pitanju.« Ističe se da odluke AVNOJ-a »omogućuju pravo na samoopredjeljenje«. No, »to pravo može da se stekne, da se izvojuje samo borbom i u borbi protiv imperijalizma...« Slijedi zaključak: »Danas se, drugovi, radi ne o tome da se razgraniči Albanija i Jugoslavija – obe okupirane od Nemaca – nego da se obe, oružanom borbom, oslobode od njih. Zato svako postavljanje pitanja razgraničenja – u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugoga.« Pretpostavljam da je očigledno (1) da samoopredjeljenje nije negirano već, naprotiv, istaknuto; (2) da je uvjetovano borbom protiv okupatora i (3) da je odloženo do vremena kad zemlja bude oslobođena. Svaki učesnik NOB zna da su ta tri stava imala status aksioma. Također, poznato je da su oni dosljedno sprovedeni: granice republika i pokrajina povučene su tek nakon oslobođenja.

2. Na konferenciju je bio pozvan 61 učesnik (nije mi poznata nacionalna pripadnost onih koji nisu stigli), stiglo je 49, od kojih je 41 bio Albanac, jedan Musliman i 7 Srba i Crnogoraca. Odnos Albanaca i Nealbanaca je, prema tome, bio 80 : 20, a to je više nego odnos Albanaca u stanovništvu Kosova (65 : 35 prema popisu iz 1955). Nije mi poznato da li je bilo manipuliranja nacionalnim sastavom; u meni poznatim dokumentima nema dokaza za to. Da je u tom pogledu bilo nekih nepravilnosti, nema sumnje da bi partijski komiteti odmah reagirali. Takvih dokumenata nema. Od Albanaca, 10 je bilo delegata Narodnooslobodilačke vojske Albanije. Bez tih 10 delegata odnos zastupljenih nacionalnosti bio je 60 : 40. U ono vrijeme ovakvo delegiranje smatralo se izuzetno pozitivnim, izrazom bratstva i jedinstva hudućih socijalističkih nacija. Jugoslaveni Dušan Mugoša i Miladin Popović igrali su ključnu

ulogu u radu albanskog partijskog vodstva, i to je jednako smatrano pozitivnim. Ako mogu dodati svoj komentar: obje činjenice su zaista i bile izuzetno pozitivni rezultati revolucije. Na žalost, kratkotrajni.

Veliki broj Albanaca u Bujanu čini mi se normalnim. *Albanace* je trebalo pokrenuti na otpor okupatoru – Srbe i Crnogorce pokrenuli su sami događaji – a to su mogli uraditi samo Albanci. Dolaskom Talijana politički položaj Albanaca znatno se poboljšao u odnosu na njihov položaj u kraljevskoj Jugoslaviji: dobili su svoje škole, administraciju na svom jeziku, dozvolu nošenja oružja i ujedinjenje s ostalim Albancima. Zbog toga su Kosovari talijansku okupaciju primili kao oslobođenje. Zadatak albanskih partizana bio je da uvjere svoj narod u iluzornost ovog oslobođenja. To je bio izuzetno složen zadatak i njemu je služila Bujanska konferencija i njena rezolucija. Srbi i Crnogorci bili su zvjerski progonjeni i zato partizani nisu imali teškoća da s njima ubrzo nađu zajednički jezik. No i usprkos tome, četnici su se sasvim uspješno organizirali na istoj teritoriji.

3. Kontroverzni odlomak rezolucije glasi: »Kosovo i Metohija je kraj koji je naseljen najvećim dijelom šiptarskim narodom, a koji kao i uvijek tako i danas – želi da se ujedini sa Šipnijom. Prema tome osjećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario svoje težnje. Jedini put da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine na Šipnijom jeste zajednička borba s ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu. Jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptati biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredjeljenje do otcepljenja.«

Da li je to separatizam i kontrarevolucija? Po mom mišljenju, radi se o nedozvoljenom brkanju pojmova: sa stanovišta albanskih – i svih ostalih jugoslavenskih partizana – to je bio izraz patriotizma boraca za slobodu. Šta u stvari sastavljači rezolucije kažu: (1) da se albanski narod želi ujediniti – što je nesumnjivo i vrijedi za sve narode, (2) priznavanjem legitimnosti ujedinjenja oni očekuju mobilizaciju naroda protiv okupatora (iz istog razloga to je zabijevao i Miladin Popović) jer (3) samo borbom se može ostvariti pravo na samoopredjeljenje. Jugoslavensko partijsko vodstvo apsolutno je prihvaćalo (1) i (3), ali se razilazilo s Popovićem i Bujancima u pogledu (2): proklamiranje ujedinjenja prije oslobođenja kršilo bi osnovni princip samoopredjeljenja putem borbe i donijelo bi politički mnogo više štete nego koristi. Po mom mišljenju to je bila realistična i, stoga, ispravna ocjena.

4. Rezoluciju koriste Enver Hoxha i današnji iredentisti, i to je razlog, piše Petranović, zašto je treba poništiti. Ovaj zaključak predstavlja i flagrantni *nonsequitur* i veliku političku naivnost. Marksizam su koristili različiti diktatori, recimo Staljin. Da li to onda znači da marksizam treba »poništititi« jer se razvio u staljinizam? Ili je, možda, Marx u potaji bio staljinist? Poznato mi je da ima i takvih razmišljanja, ali ne nalazim vrijednim da ih komentiram. – A kad bismo bujansku rezoluciju danas s velikom pompom poništiti, to bi

tek dalo hranu za nekoliko idućih generacija iredentista i albanskih vlastodržaca.

5. Šta se desilo poslije Bujana? Albanski komunisti su disciplinirano primili uputstvo CK KPJ i pitanje samoopredjeljenja odložili za kasnije. Nisu, međutim, uspjeli mobilizirati svoj narod za borbu protiv okupatora. U stvari, u času oslobođenja – u kom su učestvovala i dvije divizije Albanaca, ali iz Šipnije – izbila je masovna kontrarevolucija.

Osnovnu pretpostavku bujanske rezolucije poništili su na taj način sami događaji. Zbog toga, kad su se nakon oslobođenja krojile granice, Oblasna narodna skupština u Prizrenu u julu 1945. g. donosi rezoluciju o priključenju Srbiji. Time je problem pravno apsolviran: bujanska rezolucija više nema nikakvih pravnih konzekvenci i dobija status historijskog događaja, kao, recimo, *pacta conventa*, koja su nekad potčinila Hrvate ugarskoj kruni. Nakon nekoliko godina dolazi do napada Informbiroa koji je ugrozio samu egzistenciju revolucionarne Jugoslavije. Među jugoslavenskim Albancima bilo je najmanje IB-ovaca u odnosu na ostale naše veće etničke grupe. A zatim se Albanija razvija ne u socijalističku zemlju već u totalitarnu diktaturu. Na taj način je i historijska osnova Bujana poništena.

U tom svjetlu zahrjev za poništavanje Bujana predstavlja logički apsurd, a politički krajnje neodmjeran zahtjev. Ono malo albanskih partizana što je Kosovo dalo, vezani su na ovaj ili onaj način za Bujan. Oni i ljudi koji su odrastali pod njihovim utjecajem trebalo bi da predstavljaju uporište za konsolidaciju prilika na Kosovu. Umjesto toga zahtijeva se njihovo javno ponižavanje. A kako je Bujan očigledno bio patriotska akcija, i svi jugoslavenski orijentirani Albanci shvarit će taj zahtjev kao uvredu. Zaista nema boljeg poklona za iredentu i nacionalni šovinizam!

Međutim, u ovoj, kao i u mnogim sličnim polemikama, ne radi se zapravo u Bujanu. Radi se o nečem mnogo fundamentalnijem, o problemu čija se eksplicitna formulacija brižljivo zaobilazi. Krajnje je vrijeme da se problem izvuče na svjetlo dana i da se suče argumenti. Radi se o pitanju: imaju li Albanci pravo na ujedinjenje ili ne?

U srpskoj i hrvatskoj prošlosti borba za nacionalno ujedinjenje imala je uvijek aureolu najvišeg stupnja rodoljublja. To vrijedi i za sve ostale narode. Otkud onda to da ono što za sebe smatramo svetim pravom, drugima ne priznajemo? Da ono što kod sebe smatramo izuzetnim rodoljubljem, kod Albanaca tretiramo kao separatizam i kontrarevoluciju? Gdje je tu gvozdena logika koja treba da važi za intelektualce? I kuda je ispario socijalizam?

Petranović navodi kako ustavi iz 1946. i 1963. – Zbog čega je zaboravljen ustav koji sada važi? Očigledno zato jer se ne uklapa u šemu! – ne priznaju pravo na samoopredjeljenje nacionalnim manjinama. To mi se ne čini naročito uvjerljivim argumentom jer se ustavi mogu mijenjati, a ovi naši pogotovo. Ipak, radi skraćanja rasprave, uzмимо to kao čvrstu polaznu točku. Onda bi

trebalo odmah uočiti da Albanci ni etimološki nisu nacionalna *manjina*. U Jugoslaviji, Albanci su jednako brojni kao Slovenci, a brojniji su od Makedonaca, Jugoslavena i Crnogoraca. U odnosu na svoje sunarodnike u Albaniji, jugoslavenski Albanci predstavljaju 66%. Prema tome, ni u odnosu na Jugoslaviju ni u odnosu na Albaniju jugoslavenski Albanci nisu nikakva manjina. Osim toga, podsjećam na citirano pismo CK SKJ iz 1944. g. u kojem se Albancima pravo na samoopredjeljenje izričito priznaje. Ovdje valja upozoriti i na niz izjava najodgovornijih političkih ličnosti, Neškovića, Kardelja i drugih, danih u 1944. i 1945. godini – dakle, *poslije* Bujana – prema kojima bi uz određene uvjete najispravnije rješenje bilo prisajedinjenje Kosova Albaniji. Petranović ne navodi te izjave. Ako za njih ne zna, onda se kao profesionalni historičar nije smio prihvatiti analiziranja historijskih događaja koje nedovoljno poznaje. A ako za njih zna pa ih je prešutio, onda se postavlja pitanje: šta se desilo s profesionalnom etikom?

Položaj albanskog etnosa u Jugoslaviji dosta je rijedak, ali ne i jedini, slučaj u svijetu. Pogledajmo Švicarsku. Da li su švicarski Nijemci, Talijani i Francuzi nacionalne manjine? Kad bi to bio slučaj, Švicarska bi se sastojala gotovo isključivo od nacionalnih manjina. To je, naravno, apsurd, i nijedan razuman čovjek neće prihvatiti tu vrstu logike. A ipak ima mnogo više smisla da se švicarske narodnosti nazivaju manjinama nego da se tako tretiraju jugoslavenski Albanci. Jer švicarski Nijemci, Francuzi i Talijani predstavljaju svega nekoliko procenata u odnosu na sunarodnike u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji, a jugoslavenski Albanci predstavljaju dvije trećine u odnosu na broj sunarodnika u Albaniji.

Logička dosljednost može se ostvariti samo na dva načina: (1) ili da se kaže da se, zapravo, ne misli na manjinu nego na nešto drugo, ili (2) da se Jugoslaveni tretiraju kao *jedan* južnoslavenski narod podijeljen na nekoliko plemena. Prvo je neozbiljno, a drugo predstavlja vladajuće shvaćanje iz doba ujedinjenja 1918., koje smo, nadam se, davno prevazišli.

Prema tome, primjenjujemo legalističke formulacije o manjinama na etničku grupu koja nije manjina. Ovdje treba upozoriti i na konfuziju u poistovjećivanju dvaju problema koji su veoma različiti. Jedno je pravo na ujedinjenje, a drugo je pravo na otcjepljenje. Da počnem s ovim potonjim.

Pravo na otcjepljenje ima dva aspekta: ideološki i međunarodnopravni. Prije rata (do 1937.) Komunistička partija, po direktivama Kominterne, naivno je i neodgovorno propagirala *jednostrano* pravo na otcjepljenje. Takvo pravo nije nikad nigdje ostvareno i za njega nema nikakvih racionalnih argumenata. Što se pak tiče današnje međunarodnopravne doktrine, ona se, za potrebe jednog novinskog članka, može rezimirati ovako. Etničke grupe imaju *uvijek* pravo na *interno* samoopredjeljenje. Otcjepljenje dolazi u obzir samo onda ako su pripadnici dotične etničke grupe sistematski diskriminirani. Ukoliko su tretirani kao punopravni građani, *nema* međunarodnopravnog osnova za otcjepljenje. U tom slučaju postaje dominantan *princip državnog integriteta*

ta. To se objašnjava prioritetnom vrijednošću koju svjetska zajednica pridaje stabilnosti svjetskog pravnog poretka i mitnoj koegzistenciji, a za što je ključni preduvjet nepovredivost državnih granica. Ovaj opći princip u Evropi je i posebno garantiran Helsinškim sporazumom.

Kako u svjetlu ovih ograničenja Albanci mogu prići svom ujedinjenju? Mogu na dva načina koje bih, prema presedanima, nazvao srpsko-hrvatskim i norveškim. Srbi i Hrvati su svoje ujedinjenje ostvarili ujedinjenjem u Jugoslaviju. I danas dva miliona Srba i milion Hrvata žive van svojih republika, ali svi oni žive u Jugoslaviji. Norvežani su dugo vremena živjeli u zajedničkoj državi sa Šveđanima dok se karlstadskim dogovorom, početkom ovog vijeka, nisu odvojili u zasebnu državu. S obzirom na balkansku historiju, meni srpsko-hrvatsko rješenje izgleda vjerovatnijim. U osnovi tog rješenja je ideja o balkanskoj federaciji koju su, prije prvog svjetskog rata, razvile socijaldemokratske partije na ovom području, a prije svega srpska socijaldemokracija. Međutim, očigledno je da ni jedno ni drugo rješenje ne dolaze u obzir u dogledno vrijeme i da bitno zavise od toga kako će se razvijati albanska država, što je dugoročni proces. Ono što se čini realističnim u dogledno vrijeme jest švicarsko rješenje. Osloncem na bivše kosovske partizane svih nacionalnosti i tradiciju koju su ostavili iza sebe, osloncem na jugoslavenski orijentirane Albance koji predstavljaju značajnu, ali uslijed nacionalističkih okršaja prigušenu, snagu i osloncem na – ova formulacija odražava sve apsurdne sadašnjeg trenutka – ostale jugoslavenski orijentirane Jugoslavena, Kosovo bi ubrzo moglo postati konstruktivnim elementom jugoslavenske federacije. U tom pravcu, a ne poništavanjem Bujana i sličnim akcijama, treba tražiti puteve onemogućavanja iredente i konsolidacije kosovske situacije.

* * *

Kao što je već napomenuto, *Politika* i *Borba* nisu objavile ovaj tekst pisan 16. juna. Nekoliko dana kasnije političko rukovodstvo Kosova javno je »poništilo« bujansku konferenciju, što je objavila cjelokupna jugoslavenska štampa, radio i televizija. Ni tri mjeseca kasnije, u paraćinskoj kasarni desio se težak zločin: bivši odličan srednjoškolac koji je pisao pjesme, član partije i nesuđeni student prava, regrut Albanac Aziz Kelmendi ubio je na spavanju četvoricu svojih nealbanskih drugova – i zatim sebe. Uskoro su novine počele objavljivati imena pojedinaca koji su se u raznim gradovima solidarizirali s ubojicom. Jedva da je potreban još neki komentar.

II Stvarnost suočavanja u vezi s kosovskim pitanjem*

Pročitavši polemički odgovor Branka Petranovića (KN 1. XI. 1987), došao sam do uvjerenja da se nas dvojica zaista bitno razilazimo. Kako su ta razmišljanja principijelna – i ne odnose se samo na nas dvojicu – bit će korisno da se jasno definiraju i da se suče argumenti.

1. Postavlja se osnovno principijelno pitanje: Da li Albanci imaju pravo na ujedinjenje ili ne? Mi, Hrvati i Srbi, tokom svoje historije smatrali smo postizavanje ujedinjenja svetom patriotskom obavezom. U borbama za ujedinjenje proliveno je mnogo krvi, a oni koji su pali smatraju se narodnim herojima. Da li mi isto pravo priznajemo Albancima ili ne? To pitanje, druže Petranoviću, ne može se običi spominjanjem nekakvih monarhija. Na to pitanje odgovara se sa da ili ne. A kad se da načelni odgovor, onda se prelazi na razmatranje problema kako da se postigne rješenje da ostvarenje prava jedne nacije ne nanese štetu ostvarivanju istih prava drugih nacija. Molim za kratak i precizan odgovor.

2. Ispričavam se što ću morati poučiti jednog historičara: za ocjenu smisla nekog historijskog događaja ključno je što su o njemu mislili oni koji su u njemu učestvovali. Jedino ako takvih svjedočenja nema, mogu se stvarati konstrukcije na osnovu pisanih dokumenata. O bujanskom problemu, u svjetlu AVNOJ-a, ta svjedočenja postoje i ona su izražena u izjavama članova rukovodstva narodnooslobodilačke borbe.

Dr. Petranović piše da je za njih znao, a ipak ih nije naveo. Nije ih citirao ni u svom odgovoru. Da čitalac ne bi ostao neobaviješten i u nedoumici, navest ću tri reprezentativna mišljenja, a ona, naravno, nisu jedina poznata.

Sreten Žujović, decembar 1944: »Što se tiče Kosova, ono je naše i nema nikakve diskusije o tome. Ako bi se Albanija organizirala na istim principima na kojima i mi, ne bismo imali ništa protiv da se naši Arnauti otcepe i pripadnu njoj.«

Edvard Kardelj, februar 1945: Uz određene međunarodne uvjete (koji nisu bili realizirani) »najpravilnije bi bilo da se Kosovo i Metohija prisajedine Albaniji, a da Albanija uđe u federaciju s Jugoslavijom«. Prema Dedijerovu svjedočenju, to je bilo i Titovo mišljenje.

Blagoje Nešković: »Pitanje odnosa gdje će pripasti Kosovo i Metohija – Albaniji ili Jugoslaviji – treba posmatrati tako da je danas demokratska i federativna Jugoslavija najjača demokratska sila na Balkanu, koja je jedina u stanju da omogući bolji život i suradnju i zadovolji sve težnje šiptarskog naroda, kao i ostalih naroda. Kada se u Albaniji postigne potpuna pobjeda pod rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta, i izmene međunarodne prilike, onda se neće postavljati pitanje granica između Jugoslavije i Albanije.«

* Objavljeno u *Književnim novinama* 15 XI. 1987

Treba li, družo Petranoviću, na osnovu Vaših interpretacija AVNOJ-skih odluka, smatrati Tita, Neškovića, Kardelja i Žujovića separatistima?

3. Ja sam u svom članku, među ostalim, kategorički iznio, nešto drugačijim riječima i duljim obrazloženjem, ove tri tvrdnje:

- (a) Integritet Jugoslavije ne može se dovesti u pitanje.
- (b) Ujedinjenje u Jugoslaviju – versajsku i buržoasku, jer drugačija nije mogla biti – jest epohalni događaj historije naših naroda. Mogao bih dodati, epohalni upravo zato što predstavlja realiziranje historijskih težnji za ujedinjenjem, nacionalnim i međunacionalnim.
- (c) Komintetna je u odnosu na Jugoslaviju odigrala reakcionarnu ulogu, jer se angažirala u razbijanju Jugoslavije.

Ova tri moja jasna stava dr. Petranović nadugačko i naširoko ponavlja u svom odgovoru. Što je svrha tog ponavljanja? Da se sugerira čitaocu kako se ja kao Hrvat zauzمام za dezintegraciju Jugoslavije, da je smatram sumnjivom tvorevinom i da, kao član Partije, na Kominternine postupke gledam kao na očinsku brigu za narodne interese (kao što mi to imputira Vučelić)? Ili dr. Petranović nije ni čitao moj članak o kosovskom pitanju pa provaljuje otvorena vrata? Pretpostavljam da je ovo posljednje. No intelektualac ne smije biti neobaviješten kad ulazi u javnu polemiku. Ipak, drago mi je da se bar u ta tri osnovna pitanja slažemo.

4. U svom odgovoru dr. Petranović ponovno pravi logičke lapsuse, i to uvijek dosljedno na štetu Albanaca. Navest ću samo jedan radi ilustracije. Dr. Petranović se slaže sa mnom da je među Kosovarima bilo najmanje informbiroovaca u Jugoslaviji. Ali odmah sugerira i objašnjenje da bi to moglo biti zato jer su »u tim godinama u kosovskom rukovodstvu ključne pozicije držali Srbi i Crnogorci«. Kako je među Srbima bilo mnogo više informbiroovaca nego među Albancima, a Crnogorci su u tom pogledu bili apsolutni rekorderi, proizlazi da se Srbi i Crnogorci naopako ponašaju samo kod kuće, a na Kosovu uspješno brane jugoslavenske interese od pogibeljnih Albanaca! Radi izbjegavanja nesporazuma, moram odmah dodati da crnogorski informbiroovski rekord nipošto ne znači nedostatak patriotizma kod te nacije. Ako je ikoja nacija patriotska i jugoslavenska u ovoj zemlji, onda su to Crnogorci. Izbacili su okupatora iz zemlje prije no što su se drugi narodi i pokrenuli. Nadam se da sam bio jasan.

5. Na kraju ono u čemu se Petranović i ja bitno razlikujemo i iz čega proizlazi sve ostalo. *Za mene su kosovski Albanci Jugoslaveni kao i svi drugi jugoslavenski narodi.* Za Petranovića, oni su tuđinci, nacionalna manjina, koju on suprotstavlja »slovenskom življu«. A meni sugerira da Albance treba da mjerim prema *svim ostalim* narodima Jugoslavije. Ako ne uzmemo u obzir rasističko stanovište – a pretpostavljam da ga možemo ignorirati – onda kakva je to razlika između Albanaca i Slavena u ovoj našoj zajedničkoj državi Jugoslaviji, družo Petranoviću?

6. Dr. Petranović završava odgovor ovim sudbonosnim pitanjem:

»Doktore Horvat, da li znate za neki sličan primjer, gde su pripadnici naroda bili izloženi takvom nasilju kao što je to slučaj, u posljednje dve decenije, sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu?«

Ovo pitanje s Bujanskom konferencijom, o kojoj raspravljamo, očigledno nema nikakve veze. Ipak odgovaram. Na svoju, i našu, civilizacijsku sramotu, moram da kažem da sličan primjer znam. Primjer je, na žalost, još mnogo gori. Radi se o pljački, nasiljima i ubijanju Albanaca, uključiv žena, djece i staraca, nakon osvajanja Kosova od strane srpske i crnogorske vojske. O tome je kao ratni dopisnik izvještavao poznati nam ruski socijalist Lav Trocki. O tome je pisao i naš domaći, srpski, socijalist Dimitrije Tucović. Postoje i drugi izvori. Nasilja su se nastavila i poslije 1918. g. Čitava sela su spaljivana. A šta je tek našim Albancima pripremio predratni Srpski kulturni klub i uvaženi akademik Vasa Čubrilović u staroj kraljevini, što je ona donekle i sprovela! Čudi me, doktore Petranović, da Vi kao profesionalni historičar ne znate za te događaje i ne poznajete odgovarajuće izvore. Ili možda ipak znate i poznajete? I šta uopće za historijsku nauku ili našu današnju politiku slijedi iz toga što traženi primjer postoji ili ne postoji?

Literatura

- Banac Ivo, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell Un. Press, 1984.
- Bilandžić Dušan, *Jugoslavija poslije Tita*, Globus, Zagreb, 1986.
- Bobić Gani, »Paralogizmi iskrivljenog diskursa o Kosovu«, *Thema*, 8-9/1987, 209-15.
- Bogavac Dušan, *Istine bez distance*, vlastita naklada, Beograd, 1986.
- Bogdanović Dimitrije: (a) *Knjiga o Kosovu*, SANU, Beograd, 1986.
(b) *Razgovori o Kosovu*, vlastita naklada, Beograd, 1986.
- Božić Ivan, *Nemirno Pomorje XV veka*, SKZ, Beograd, 1979.
- Božić Ivan et al., *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1972.
- Bulatović Ljiljana, »Traganje za istinom«, *Intervju*, Beograd, 4. IX. 1987.
- Cana Zekeria, *Špalske historike*, Rilindja, Priština, 1983.
- Carević Mičo, »Evolucija shvatanja i razvoja autonomije u Jugoslaviji«, *Marksističke teme*, br. 2, 1986., 29-41.
- »Convention reglementant l'emigration de la population Turque de la region de la Serbie du Sud en Yougoslavie«, *Gjurmime albanologjike-Seria e shkencave historike*, XII, 1982., 251-58.
- Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1966.
- Čorić Petar, »Ljudima se ne može oduzeti sećanje«, *Duga*, 1982.
- Čosić Dobrica, *Stvarno i moguće*, Orokar Keršovani, Rijeka, 1982.
- Čubrilović Vaso, »Iseljavanje Arnauta«, *Vojno istorijski institut JNA, Arhiv bivše jugoslavenske vojske*, br. 2, fasc. 4, kurija 69.
»Manjinski problem u novoj Jugoslaviji«, Beograd, 3. XII. 1944.
- Dadić Žarko, *Povijest Egzaktnih znanosti u Hrvata*, SNL, Zagreb, 1982.
- Dedijer Jevto, *Nova Srbija*, SKZ, Beograd, 1913.
- Dedijer Vladimir, *Jugoslavensko-albanski odnosi*, *Borba*, Beograd, 1949.
Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, tom III, Rad, Beograd, 1984.
- Degan Vladimir-Đuro, »Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije«, *Prilozi*, VIII, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1972.
- Đaković Spasoje, *Sukobi na Kosovu*, Narodna knjiga, Beograd, 1984.
- Đuričić Milutin, »Čuvari Bese«, *Politika*, 11. VIII. 1987., s. 20.
- Dželetović Ivanov Pavle, *21. SS-divizija Skenderbeg*, Nova knjiga, Beograd, 1987.
- Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, 4, 7, 8, Leksikografski zavod, Zagreb, 1955, 1960, 1968, 1971.
- Erdeljanović Jovan, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Slovo Ljubve, Beograd (1907), 1981.
- Freundlich Leo, *Albaniens Golgatha*, J Roller, Wien, 1913.
- Gječevići Shtjefën Konstantin, *Kanon Leke Dukadjinija*, Stvarnost, Zagreb, 1986.
- Godišnjak Arhiva Kosova*, XXI-XXII, 1986.
- Grafenauer Bogo et al., red., *Istorija naroda Jugoslavije*, sv. I, II, Školska knjiga, Zagreb, 1953., 1959.
- Hadri Ali, *Narodno-oslobodilački odbori na Kosovu*, Zavod za istoriju Kosova, Priština 1975.
- Hasani Sinan, *Kosovo: Istine i zablude*, CIP, Zagreb, 1986.
- Hodža Fadilj, »Kako smo se pripremali za Bujan«, *Borba*, 20. VI-25. VI. 1987.
- Honoré Tony, »Pravo na pobunu«, *Theoria*, 1-2/1987, 15-30.
- Hoxha Hajredin, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, Rilindja, Priština, 1984.
- Horvar Branko, *Jugoslavenska privreda 1965-1983*, Cankarjeva založba, Zagreb, 1984.
Jugoslavensko društvo u krizi, Globus, Zagreb, 1985.
- Jovanović Batrić, *Kosovo. Inflacija Socijalne razlike*, Partizanska knjiga, Beograd, 1985.
Crnogorci o sebi, Narodna knjiga, Beograd, 1986.
- Jovičević Pavle, Miljković Mita, *Borba pećkih komunista između dva rata 1918-1941*, BIGZ, Beograd.
- Kačić-Miošić Andrija, *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, (1759), L. Hartman, Zagreb, sedmo izdanje.
- Ćaran Milenko, »Današnje Kosovo viđeno 'iznutra'«, šapitografirani referat podnesen skupu *Čovjek i sistem u Zagrebu*, 1987.
- Kardelj Edvard, *Borba za priznanje i nezavisnost Nove Jugoslavije*, Radnička štampa, Beograd, 1980.
- Katunarić Vjeran, »Sisrem moći, socijalna struktura i nacionalno pitanje«, *Revija za sociologiju*, 1986, 75-89.
- Kešetović Muhamed, *Kontrarevolucija na Kosovu*, Zadruga, Beograd, 1984.
- Krasniqi Mark, *Gjurm e gjurmë*, Instituti Albanologjik, Priština, 1979.
- Krizman Bogdan, »Elaborar dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine«, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1977, 77-90.
- Krstić Đorđe, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1928.
- Krstić Kruno, *Rječnik govora zadarskih Arbanasa*, Mjesna zajednica Arbanasi, Zadar, 1987.
- Kujundžić Nedjeljko et al., ur., *Osnovni problemi visokoškolske pedagogije, Školska knjiga*, Zagreb, 1987.
- Lapčević D., *Istorija socijalizma u Srbiji*, Slovo Ljubve, Beograd, (1922), 1979.
- Lee Michele, »The Two Albanias«, *New Left Review*, 1983, 62-91.
- Leroić Zvonko, *Načela federalizma višenacionalne države*, Globus, Zagreb, 1985.
- Logoreci Anton, *The Albanians*, Westview Press, Boulder, Col., 1977.
- Lopušina Marko, »Ljudi bez domovine«, *Intervju*, 24. IV. 1987.
- Ljetopis popa Dukljanina*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1950.
- Malerić Mihailo, ur., *Kosovo*, Kultura, Beograd, 1973.
- Marković Draža, *Dnevničke zabeleške*, Rad, Beograd, 1987.
- Marković Miodrag, »Snovi i 'griješni' Miladina Popovića«, *Borba*, 26. VI. do 13. VII. 1987.
- Marks K.-Engeljs F., *Sočinenija*, tom 9, 12, 22, Moskva, 1957-62.
- Mihačević Lovro, *Po Albaniji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1911.
- Mihajlović Živorad, *Pokošene kosovske istine*, Vega, Beograd, 1986.
- Milošević Branislav, *Nacionalizam i demokratija*, NIN, 28. VIII. 1987.
- Milošević Milan, »Političke, socijalne i druge napetosti«, *NIN*, 20. IX. 1987.
- Miljanov Marko, *Sabrana djela*, sv. I-V, Grafički zavod, Tirograd, 1967.

Miljković Mita, »Kosmet moje mladosti (1937–1947)«, 1–14, *NIN* 19. VII–18 X 1987.

Milošević Miloš, »Ko je tražio republiku«, *Intervju* br. 149–152, 13. II–27 III 1987.

Njegoš, Petar II Petrović, *Gorski vijenac*, CANU, Titograd, 1985.

Novaković Kosta, »Četiri meseca u Srednjoj Albaniji«, *Borba*, knjiga 7, 1914.

Nušić Branislav, *Kosovo*, Prosveta, Beograd, 1986. (prvo izdanje: Matica srpska, Novi Sad, 1902).

Obradović Milovan, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu*, (1918–1941), Institut za istoriju Kosova, Priština, 1981.

Očić Časlav, *Nacionalna ravnopravnost i regionalni razvoj*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1986.

Osnivački kongres KP Srbije, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1972.

Pavlović Dragiša, *Pitanjem na odgovore*, BIGZ, Beograd, 1986.

Petrić Ernest, *Pravica do samoodločbe*, Založba obzorja, Maribor, 1983.

Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Nolit, Beograd, 1980.

Pleterski Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Komunist, Beograd, 1985.

Pollo Srefanaq et al., *Histoire de l'Albanie*, Horvath, Roanne, 1974.

Popović Janičije, *Život Srba na Kosovu 1812–1912*, Književne novine, Beograd, 1987.

Radojević Danilo, »Smisao sporova nekih historičara oko izvora stare crnogorske istorije«, *Ars*, 1/1987, 41–46.

Rajović Radošin, *Autonomija Kosova*, Ekonomika, Beograd, 1985.

Rexha Ali, *Zora*, Globus, Zagreb, 1987.

Saliu, Kurtesh, *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti socijalističke autonomne pokrajine Kosovo u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Zavod za udžbenike, Priština, 1985.

Savezna konferencija SSRNJ, *Šta i kako dalje na Kosovu*, Narodna knjiga, Beograd, 1985.

Srkulj Stjepan, *Hrvatska povijest*, Hrv. izdavački bibl. zavod, Zagreb, 1937.

Stanić Janez, ur., *Albanci*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984.

Stipčević Aleksandar, *Iliri*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.

Šoškić Vlajko, »Minobacač kao tradicija«, *Borba*, 1. VII. 1982.

Šufflay Milan, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925.

Tadić Ljubo, *Da li je nacionalizam naša sudbina*, Beograd, 1986.

Taipi Taip, *Albanci na sremskom frontu*, Narodna armija, Beograd, 1981.

Tijanić Aleksandar, »Zašto to radimo?«, *Danas*, 15. IX. 1987.

Trnavci Halit, »Moja ispovest o Kosovu«, *Politika*, 31. VII–11. IX. 1987.

Trotsky Leon, *The Balkan Wars*, Monad, New York, 1980.

Tucović Dimitrije, *Izabrani spisi*, knjiga II, Prosveta, Beograd, 1950., (*Srbija i Arbanija*, Beograd, 1914.)

Vasić Dragiša, *Dva meseca u jugoslavenskom Sibiru*, Gece Kona, Beograd, 1921.

Vidmar Josip, *O slovenstvu o jugoslavensvu*, Globus, Zagreb, 1986.

Vlajčić Gordana, *Revolucija i nacionalno pitanje*, CKD, Zagreb, 1984.

Vuković Ilija, *Stranputice Hajrudina Hodže*, Nova knjiga, Beograd, 1985.

»Lukavstvo velikoalbanskog uma«, *Duga*, ljeto 1987.

Zekeria Cana, *Sbpalime historike*, Rilindja, Priština, 1983.

Zogović Radovan, *Na poprištu*, Kultura, Beograd, 1947.

A

Aćin, Z. 151

Ademi, B. 163

Ajtić, P. 58

albanski bojkot 113

albanska ekonomska migracija 113

albanski etnos 19

albanska manjina 56

albanski nacionalizam 115, 142

albanski narodni preporod 26

albanski nacionalno-oslobodilački pokret 38

amnesija 31

Andrić, I. 25, 47, 48

aneksija 24

Asen, J. 84

autonomija 16, 24, 27–29, 31, 32, 106, 145

administrativna 30

nacionalna 156

politička 147

autonomisti 23

autonomne pokrajine 94

avnojska federacija

Avramović, Z. 161

B

Bajt, A. 157

balkanska federacija 91, 144–146, 170

balkanski ratovi 16

balkanski saveznici 32

Banac, I. 91

Bebler, A. 60

Bejta, A. 38

Beriša, M. 121

birokratska organizacija 133

birokratska represija 166

Bismarck, O. 29

Bitić, H. 7

Bobi, G. 115

Bodin, car 15, 82

Bogavac, D. 100

Bogdanović, D. 10, 11, 68, 73, 165

Boletini, A. 32

Boletini, I. 31

Božić, I. 43, 69, 83

Branković, L. 84

Branković, V. 15

Brovin, Q. 51

Bulatović, Lj. 64

Bušatlija, M. 23, 24

C

Caldaris, 60

Cana, Z. 7

Carević, M. 94

Crnojević, I. 84

Crnojević, S. 81

crnogorska državnost 157

Curri, B. 16, 32, 92

Cvijić, J. 69, 70, 72, 127

Č

Čanak, R. 113

Čubrilović, V. 45, 47, 51, 179

Čuprić, M. 70

Ć

Ćorić, P. 11

Ćosić, D. 100, 109

D

Damjanović, P. 104
 Dedijer, J. 69, 79
 Dedijer, V. 12, 58, 65
 Demaci, A. 101
 demitologizacija 6
 demografska analiza 7
 demografski politički život 96
 demokratska sila 58
 Deva, V. 63, 111, 155
 Dioklecijan, 81
 Dobruna, A. 111
 Dolanc, S. 161
 Dožić, 35
 Drašković, V. 166
 društvena klasa 11
 društvena situacija 12
 država, 10, 16, 51
 Dukagjini, L. 85
 Dušan, car 15, 17, 83, 84

Đ

Đaković, S. 44, 56, 57, 61, 99,
 100, 102, 103, 121
 Đerđa, J. 87
 Đilas, M. 61, 62
 Đonbalaj, S. 7
 Đuričić, M. 86

E

Ekmečić, M. 73
 ekonomski razvoj 146
 ekonomska emigracija 96, 109
 ekonomska politika 109, 157
 Engels, F. 29, 30
 Erdeljanović, J. 68, 77, 88, 112,
 160
 Erdödy, T. B. 74
 etnička grupa 16, 19, 20, 119,
 129, 137, 175
 etnički identitet 107
 simbioza 82
 ravnoreža 132
 šovinizam 136

F

fanatizam 11
 federacija 10
 balkanskih naroda 121
 radničko-seljačkih republika
 91

Filipović, R. 7
 Franko, I. 112
 Frasheri, A. 27, 30
 Freundlich, L. 35

G

Gaffuri, N. 45
 Galica, Sh. 38
 Galović, S. 117
 Gazulli, G. 85
 geneza 6, 15
 genocid 11, 12, 163

H

Hadri, A. 58
 Hasani, S. 43, 44, 63, 66, 87, 100, 102, 104,
 121
 Haxhi, M. 31
 historija 6, 21
 historijski princip 16, 17
 Horvat, B. 110, 112, 155–158, 160–164
 Hoxha, E. 87, 102, 112, 119, 146, 173
 Hoxha, F. 57, 94, 112, 163
 Hoxha, H. 35, 38, 45, 66
 Hoxha, M. 57, 58, 59
 Hoxha, Sh. 112

I

ideologija 7
 ideološki fanatici 102
 ideološki mesija 93
 ilegalna organizacija 110, 114
 politička aktivnost 100
 teroristička aktivnost 100
 iluzija 12
 imperijalizam 172
 indoktrinacija 114, 160
 institucija 10
 integracija 152
 iracionalan privredni sistem 133
 iredenta 46, 117, 174
 iredentista 115, 173, 174
 iredentizam 102, 103, 120
 islam 20, 83
 islamizacija 21
 islamska organizacija 29
 iseljavanje 10, 109, 122, 134
 istočna kriza 27
 izvorni marksizam 96

J

Jakšić, B. 7
 Janković, Đ. 35, 120
 Janjić, D. 116
 javne službe 10
 javno mnjenje 118, 137, 152, 164
 jezik političke parole 95
 Jovanović, B. 86, 156
 Jovičević, P. 39, 50, 57, 58
 Jubani, Z. 26
 jugoslavenska državopolitička praksa 105
 federacija 142
 patriotizam 114

K

Kačić-Miošić, A. 84, 105
 Kadriu, H. 92
 Kalezić, M. 162
 Kallay, B. 105
 kapital 133
 kapitalizam 11
 Karađorđe, A. 45
 Karađorđević, A. 15
 Karan, M. 113, 116
 Kardelj, E. 60, 175, 177, 178
 Kastorić, J. 84
 Katunarić, V. 134
 kaznena ekspedicija 24
 Kelmendi, A. 123
 Kermauner, T. 162
 Kesedžija, M. 85
 Kešetović, M. 110
 kolektivna osveta 124
 kolonizacija 40
 komunizam 11
 Konfederacija 137
 kontraindikacija 160
 kontrarevolucija 11, 173, 174
 kontrarevolucionarne nacionalističke de-
 monstracije 142
 Korać, V. 155
 Korvin, M. 85
 Kosanović, M. 110
 Kosik, K. 163
 kosovska autonomija 91, 92, 93
 pitauje 146, 153
 Kostić, Đ. 86
 Kovačević, 152, 153
 Kovačević, Lj. 160
 Köver, G. 43
 Krasniqi, B. 126
 Krstić, Đ. 40, 41
 Krizman, B. 47, 48
 Krunic, B. 155

kršćanstvo 22, 76
 Kući, 77, 112
 Kujundić, N. 99
 kulturna fertilizacija 75
 preporod 125
 kvislinške organizacije 64

L

Lapčević, D. 17, 144
 Lazar, knez 15
 Lenjin, V.I. 38, 151
 Lerotić, Z. 100

M

Maček, V. 167
 Maletić, M. 24, 30, 33
 Marinković, S. 113
 Marjanović, 109
 Marko Kraljević 15
 Marković, D. 94, 155
 Marković, M. 157, 158
 Marković, S. 91
 Marković, Ž. 51
 marksizam 173
 marksizam-lenjinizam 11
 Marx, K. 29, 173
 Marvejević, P. 5
 May, K. 119
 Mehmed II. Osvajač 84
 Mehmet, sulran 31
 međunarodna netrpeljivost 112
 Mićunović, D. 151, 152
 Mihačević, L. 21
 Mihailović, D. 39
 Mihajlović, K. 154
 Milanović, V. 162
 Milica kneginja 15
 Miloš, knez 23, 45
 Milošević, B. 109
 Milošević, M. 113, 116, 117
 Milutin, kralj 15
 Milutinović, I. 57
 Miljaković, M. 45
 Miljanov, M. 68, 80, 160
 Miljanović, M. 77
 Miljković, M. 39, 42, 48, 62, 145
 Minović, Ž. 171
 mistifikacija 11
 Mišović, M. 159
 Mitko, T. 30
 mitovi 6
 Mugoša, D. 54, 172
 muslimani 21

N

nacija 11, 21, 22, 26, 28, 29, 31, 33, 52
 nacionalna autonomija 32
 bunr 11
 nacionalna diskriminacija 107
 ekonomija 97
 egocentrizam 125
 emancipacija 163
 identifikacija 139
 ideolozi 26
 izdajice 171
 kapital 97
 manjine 16, 93, 103-107, 121, 142, 145, 152, 174
 neopredijeljeni 106
 šovinizam 138, 139, 146, 166, 171, 174
 ujedinjenje 28
 nacionalisti 29, 115, 116
 nacionalizam 7, 10, 52, 110, 142, 156, 160, 163
 nacionalni antagonizmi 93
 Nikač, B. 7
 Nikola, kralj 32
 narodnost 93
 Nemanjići 83
 Nešković, B. 58, 175, 177, 178
 Noli, F. 38
 Novaković, K. 35, 36, 37, 42
 Nušić, B. 24, 71, 80

O

običaji 6
 Obilić, M. 147
 Obradović, D. 38, 41, 47, 77, 147
 oružani otpor 31

P

pacifikacija 38-39
 Pajković, Đ. 61, 121
 pantureizam 31
 Pashko, V. 26
 Pašić, N. 40
 Pavićević, V. 155
 Pavlović, D. 162
 Perić, Ž. 71
 Perović, I. 155
 Petranović, B. 34, 171, 172, 173, 175, 177-179
 Petrović, A. 35
 Petrović, R. 160, 161
 Peruničić, B. 115
 Pijade, M. 60, 103

pleme 78

plemensko društvo 21
 Pok, L. 7
 policijska represija 67
 policijski funkcionari 11
 policijski teror 31
 političke grupe 138
 politički legitimitet 97
 politička podijeljenost 21
 policija 96
 razvoj 146
 teatar 24
 Poluža, Š. 50
 Popović, M. 51, 54, 56, 172, 173
 Porfirogenet, K. 83
 povijest 12
 prava, nacionalna 102
 politička 102
 osobna 102
 nacionalne manjine 102
 Prishtina, H. 31, 92
 prisilna asimilacija 107
 prošlost 13
 Prorić, S. 91
 Purić, E. 5

Q

Quemal, I. 31, 32
 Qosja, R. R. 120, 136

R

Radić, 91
 Radojević, D. 7
 Ranković, A. 61
 Rajović, 44, 58, 91, 92, 99
 regionalni nacionalizam 96
 religija 21
 Renfi, K. 66, 99, 109
 Resnja, N. 31
 revolucija 11, 31
 Ristić, J. 45

S

Sali, K. 115
 samoupravljanje 11
 Sedač, E. 123
 Sekulović, M. 99, 109
 separatizam 56, 115, 120, 173, 174
 Skenderbeg, J. K. 120, 147
 socijalizam 11

sredstva javnog komuniciranja 11
 Staljin, J. V. 60, 61, 91, 151, 173
 staljinistički jednopartijski sistem 96
 Stanić, J. 66
 Stefanović, Č. 63, 65
 Stipčević, A. 83
 Stojadinović, 44, 47, 48
 Stojanović, S. 154
 Supek, R. 5
 suverenitet nacija 99

Š

Šćepanović, M. 7, 48, 49
 Šotra, J. 99, 109
 Šoškić, 109
 šovinizam 111, 114, 138
 Šufflay, M. 81, 83, 85
 Šuvar, S. 156

T

Tadić, Lj. 93, 154, 155
 tajna velikosrpska organizacija 117
 Tanković, 32
 teritorijalni integrirani zemlje 142
 teror 12
 Tijanić, A. 116, 122
 Tiro, J. B. 57, 58, 87, 82, 97, 112
 Tomović, M. 7
 Toptani, S. 26
 totalitarizam 153
 tradicija 6
 Trnavci, H. 16, 80, 111, 163
 Trocki, L. N. 34, 36, 124, 151, 179
 Tucović, D. 5, 23, 30, 35, 37, 77, 80, 163, 164, 179

Tumović, M. 87

U

Uroš, car 15
 ustanak 16

V

Vasić, D. 38, 39, 64
 Vasojević, 80
 Veqilharxhi, N. 36
 Vidmar, J. 123, 125
 vjerski fanatizam 46
 vlasništvo 11
 Vllasi, A. 162
 Voca, A. 51
 vojna konvencija 23
 vojna uprava 37
 Vučelić, M. 161, 163
 Vulikić, P. 7
 Vukmanović, T. 57
 Vukmirović, B. 49
 Vukotić, I. 115
 Vuković, I. 47

Z

Zmajević, V. 85, 123
 Zogović, R. 54
 Zogu, A. 38
 Zrinski, N. Š. 83, 84

Ž

Žujović, S. 177, 178

Od istog autora:

Industrija nafte u Jugoslaviji
sv. I Proizvodnja nafte
sv. II Prerada nafte
sv. III Distribucija

Ekonomika jugoslavenske naftne privrede
Ekonomika teorija planske privrede
Međusektorska analiza
Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. g., urednik
Ekonomski modeli
Ekonomika nauka i narodna privreda
Sumarna analiza privrednih kretanja i prijedlozi za ekonomsku politiku, sa suradnicima
Ogled o jugoslavenskom društvu
Privredni ciklusi u Jugoslaviji
Integrirani sistem društvenog računovodstva za jugoslavensku privredu, sa suradnicima
Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije
Ekonomske funkcije federacije, sa suradnicima
Uvod u ekonomsku teoriju proizvodnje
Ekonomika analiza I: Proizvodnja i tehnološki progres
Self-Governing Socialism, sv. I i II, uredio s M. Markovićem i R. Supekom
Ekonomika politika stabilizacije
The Yugoslav Economic System, sa suradnicima
Politička ekonomija socijalizma
Jugoslavenska privreda 1965–1983.
Jugoslavensko društvo u krizi
Radna teorija cijena

Sadržaj

Predgovor 5
Upute za čitanje albanskih riječi 8

1. Uvod: Tri aspekta kosovskog problema 9

PROŠLOST

2. Geneza kosovskog problema 15
3. Opći historijski okvir 18
4. Formiranje albanske nacije 26
Prehistorija 26
Prizrenska liga 28
Osvajanje autonomije i proglašenje nezavisnosti 31
5. Kraljevina Jugoslavija 34
Oslobođenje kao okupacija 34
Pacifikacija 38
Kolonizacija 40
»Rješavanje« kosovskog pitanja 42
Okupacija 48
6. Konferencija u Bujanu 53
Kosovo do konferencije i neposredno poslije 53
Rezolucija konferencije 55
7. Republika Jugoslavija 60
Novi kurs 60
Ekscesi policije 62
Reakcija 66
8. Elementi sukobljavanja: iseljavanja i bune 68
Kolonizacija Albanaca na Kosovu 68
Iseljavanja i bune 70
Balkanske migracije 72
9. Elementi zajedništva 76
Albanci i Crnogorci 76
Pleme Kuči 78
Legende 79
Zajednička crnogorsko-albanska država 81
Zajedništvo na širem prostoru 82

SADAŠNJOST

10. Autonomija Kosova 91
11. Studentski bunt 96
 - Opće prilike u zemlji 96
 - Četiri komponente kosovske situacije 97
 - Demonstracije 100
 - Kosovo – Republika 103
 - Doktrine o pravu naroda na samoopredjeljenje 105
12. Šikaniranje Srba i Crnogoraca i iseljavanje 109
 - Razbuktavanje nacionalne netrpeljivosti 109
 - Neistine i huškanja 114
 - Pozitivni efekti kosovskih događaja 117
13. Frustracije Albanaca 119
 - Iritiranja svakodnevice 120
 - Jezik 124
14. Kosovski problemi 129
 - Demografska eksplozija 129
 - Privredni razvoj 132
 - Integracija u Jugoslaviju 134
 - Političko samoopredjeljenje 137
 - Subjektivni faktor 138
15. Jugoslavija – federacija balkanskih naroda 141
 - Razumijevanje historije 141
 - Balkanska federacija 144

PRILOZI

1. Razgovor u Filozofskom društvu Srbije o Kosovu 151
2. Polemika u Književnim novinama 159
3. Odgovor Srkinji iz Bosne 165
 - Prvo pismo 165
 - Drugo pismo 166
4. Odgovor makedonskom korespondentu 168
5. Bujanska konferencija i njena prethistorija 171
 - Stvarnost suočavanja u vezi s kosovskim pitanjem 177

Literatura 180

Indeks imena i pojmova 183

Od istog autora 188

PLAVA BIBLIOTEKA

Branko Horvat
KOSOVSKO PITANJE

Izdavač
ČGP DELO
OOUR GLOBUS, Izdavačka djelatnost
ZAGREB

Za izdavača
TOMISLAV PUŠEK

Oprema
BRONISLAV FAJON

Lektura
MARKO GRČIĆ

Naklada
10 000

Tisak
ČGP DELO, Ljubljana, 1988

YU ISBN 86-343-0447-7